

АНДРІЙ МАКЛАКОВ

A dark, textured background featuring a marble bust of a man's head. The bust is centered and its features are partially obscured by large, white, bold, sans-serif text. The text is arranged in two lines: the top line reads 'ВЛАДА' and the bottom line reads 'І НАСОЛЮДА'. The letters are cut out, revealing the marble texture of the bust underneath.

ВЛАДА
І НАСОЛЮДА

ВИДАВНИЦТВО

ФАБУЛА
#PRO

АНДРІЙ МАКЛАКОВ

ВЛАДА і НАСОЛОДА

ВИДАВНИЦТВО

ФАБУЛА

#PRO

УДК 33:001
М15

ВИДАВНИЦТВО
ФАБУЛА
#PRO

*Усі права збережено.
Жодна частина цієї книжки
не може бути відтворена
в будь-якій формі без письмового дозволу
власників авторських прав.*

Маклаков Андрій

М15 Влада і насолода / пер. з рос. О. Кожушко. — Харків : Вид-во «Ранок» :
Фабула, 2019. — 240 с.
ISBN 978-617-09-5828-0

Книжка Андрія Маклакова — спірна і твереза, яка ламає рамки уявної політкоректності і змушує читача у зовсім несподіваному ракурсі поглянути на багато аспектів сучасної цивілізації. Що собою являє суспільство, яке, наче губка, просочене нарцисизмом? У чому полягають справжні мотиви сильних світу цього? Чи є небезпечною насолода, і якими є її наслідки? Чи справді все у цьому світі крутиться навколо грошей і влади?

Автору вдалося по-новому зібрати розрізнений «пазл» нашої дійсності і запропонувати оригінальні підходи до найрізноманітніших сфер життя суспільства: економіки та політики, західної філософії та культури, науки та релігії, гламурного середовища і таємних товариств.

УДК 33:001

ISBN 978-617-09-5828-0

© А. Маклаков, 2019
© О. Кожушко, пер. з рос., 2019
© «Фабула», макет, 2019
© Видавництво «Ранок», 2019

Зміст

Вступ	5
1. Влада і політика	11
Марність боротьби з розпадом	16
Розпад «великого Ми»	20
Розплата за вестернізацію	23
Глобалізація та світовий глум	26
Поклик Ктулху і майбутнє політики	27
2. Криза цивілізації	31
Вишуканий труп економізму	34
Ліквідація праці чи ліквідація капіталу?	40
Порно й політика	46
Що приховує сексуальний скандал?	48
Голос політичного фантазму	51
Порнополітичне «щось»	54
Narciss & Narcos: примусова наркотизація	56
3. Нарцисична матриця	61
Основні риси нарцисичної особистості	62
Два погляди на проблему нарцисизму	66
Нарцисична матриця і відтворення «браку»	68
Походження нарцисичної матриці	71
Приклад 9/11	72
Нарцисичні спільноти	74
Критерії нарцисичності спільноти	75
Спільноти розсіяні та ситуативні	79
Нарцисичне переродження	81
Трансгуманістична спрямованість	83
Нарцисизм у релігії	84
Уявлення про Бога	86
Збочені практики	88
Нарцисизм у політиці	89
Націоналізм	90
Глобалізація: оргія нарцисизму	93
Олігархія у яйці неолібералізму	94
Суспільство споживання	96
4. Непристойне	98
Криза релігії і сповзання в непристойність	102
Непристойне сексуальності та порнографія	105
Непристойне влади	107
5. Брутальні практики	110
Дресура персоналу	110
Узаконена жорстокість	111
Надмірна дисципліна	112
Медичний садизм і помилки	113
Бюрократизм і корупція	114
Катування та звірства: ексцес танатоса	114
Похмура насолода	119
6. Лики помсти	122
Місце помсти	124
Форми помсти	127

Помста низька і піднесена	130
Фантазми помсти	134
7. Інвазія гламуру	137
Зв'язок гламуру і нарцисизму	138
Гламур як дискурс	140
Дещо	142
Плебс і уречевлення	144
Падіння — піднесення	145
Блиск і п'ятьма. Потяг — відторгнення	147
Метаморфози тіла й особистості: метросексуал, вампір, комаха	148
Хвороба, розпад, смерть	153
Гламуризація політики та публічного простору	156
Влада порожнечі	158
8. Нарцис і постлюдина	161
Версії Менсона	161
Перемога краси, триумф неподобства	164
Від «великої жратви» — до «оранусу»	166
Нарцисизм і гомосексуалізм	169
Два види «маніякальності»	173
9. Метаморфози фатальної жінки	178
«Об'єкт бажання» й універсалізація «моторошного об'єкта»	179
Чарівність неможливості	180
Трансформація інтимності й повсякденності	182
Заборона на справжнє задоволення: похмура радість	183
10. Віртуальне і реальне	185
Інший у віртуальному спілкуванні	187
Знищення Іншого	188
Денді та «нібито»	189
Парадокс гіперреальності	192
Гумор в Інтернеті	193
Гумор нарциса	195
11. Бритва «Его cogito»	198
Катастрофа Оккама	199
Зачарованість собою	203
Вигнання Бога	205
Забуття буття	207
Християнство і відтворення «браку»	208
Розсіювання суб'єкта й антропологічний глухий кут	210
12. Космос	215
«Розщеплення» космосу	216
Криза науки і боротьба космології	219
Західна наукова космологія	221
Ведична космологія	223
Буддійська космологія	224
Космологія Урантії	225
Інші версії	226
Окультні уявлення	227
Космос «браку» і насолоди	229
Замість висновку. Спокуса забуття	232
Література	235
Іменний покажчик	236
Про автора	239

ВСТУП

Влада. Насолода. Могутність наказу. Насолода пануванням і підпорядкуванням...

Можна не думати про них, але від влади і насолоди нікуди подітися. Як вважав французький історик і філософ Мішель Фуко, влада — це зовсім не те, що захоплюють або втрачають, вона властива всім формам життя, оскільки являє собою один із видів відносин, а саме — відносини залежності.

Ось тут і починається найцікавіше. Варто людині, нехай навіть вона добре знайома вам і звична, отримати владу, як вона змінюється. Радикально змінюються стосунки у родині, варто тільки чоловікові або дружині зробити кар'єрний поступ. До смішного змінюється поведінка рядового, який отримав сержантські нашивки.

Але існують речі значно серйозніші та більш значущі. У ході знаменитого Стенфордського експерименту в серпні 1971 року психолог Філіп Зімбардо поділив групу добровольців на «охоронців» та «ув'язнених» — і наочно продемонстрував, що відбувається з людиною, яка отримала владу за умови, що з неї знято будь-яку відповідальність. Утім, і без експериментальних підтверджень це є очевидним — досить таких речей, як звірячі побиття протестувальників, катування в'язнів і військовоположених, свавілля чиновників. Прикладів більше ніж достатньо.

Дивно, але набагато менше уваги дослідників привертає вражаюча покірність страждальної сторони. Замість того, щоб об'єднатися і разом дати відсіч, жертви починають ображати і пригнічувати одне одного. Але в чому причина такої, здавалося б, неприродної поведінки?

Відповіді на це запитання і присвячено цю книжку.

Насолоду, що доставляється здійсненням влади, ми називаємо тут «*непристойною насолодою*». Але чому, власне, *непристойною*?

Спробуймо розібратися. Насолода сама по собі — це не просто «радість буття», задоволення від споглядання краси природи або творів мистецтва. Вона завжди пов'язана з іншими людьми і при цьому є певний надлишок, розкіш, ексцес. Саме тому всі культури так чи інакше контролюють джерела насолоди, обмежують їх. У нашій культурі, наприклад, неприпустимими є сексуальні стосунки з дітьми, а адміні-

страція тюрем не має права катувати в'язнів. В інших культурах це дозволяється, але вводяться інші обмеження — припустімо, заборона з'являтися з відкритим обличчям на вулиці або їсти у присутності інших людей. Якщо ви порушуєте ці заборони, ви — незаконно насолоджуєтеся, і це неодмінно викликає обурення громадськості та відповідну реакцію влади.

Однак значно частіше нам доводиться стикатися з іншими формами непристойної насолоди: із публічною демонстрацією влади або пасивним зневажанням соціальних норм. Якщо ви балансуєте на межі, не порушуючи норм, а всього лише демонструєте здатність і готовність їх порушити, то ви вже отримуєте насолоду, чи не так? Насолода приниженням іншої людини, нехтування того, що є загальноприйнятим, — це і є непристойна насолода...

Непристойна насолода — головна втіха царедворців минулого, які вражали іноземних послів і простолюдинів блиском і розкішшю своїх палаців, шат і церемоніалів. Однак і сьогодні нею пронизане життя правлячих класів. Як відомо, Україна — одна з вельми корумпованих країн. Про боротьбу з корупцією говорять усі, кому не ліньки, проте корупціонерів, які зазнали покарання, — одиниці. Подібна невразливість, безсумнівно, приносить величезну насолоду політичному класу.

Звичайно, різницею в статусі неможливо знехтувати. Якщо ви — суддя, прокурор або народний депутат, то вам, за замовчуванням, дозволено багато що з того, чого не дозволено іншим. Ви перебуваєте у привілейованому становищі, яке саме по собі є джерелом насолоди.

Але все є не таким однозначним, про що, безсумнівно, здогадувався Мішель Фуко. Соціальні низи також отримують свою частку насолоди, нехай і не настільки яскравої, як непристойна, але такої, що теж має свої відтінки. Це — «похмура» насолода, темна радість, своєрідне задоволення, що доставляється власною покірністю. Зазвичай воно не має сексуального забарвлення, інакше його можна було б вважати мазохістським. Люди підкоряються лідеру, господареві, системі влади, але натомість отримують право пригнічувати тих, кого вважають нижчими за себе, і тих, хто не підкорився. Із цим пов'язаний пошук цапів-відбувайлів (неймовірно давній звичай!), яких карають, виганяють, а часом просто знищують. Так виникають касти недоторканих і опущених.

Аж тут у наших уявленнях про суспільство виникає тріщина. Воістину нездоланий розлом. Філософи, політологи та економісти з рідкісною одностайністю вважають, що прагнення до влади є одвіку притаманним людині. Воля до влади — природна і незмінна. «Що поганого в тому, що вищий бажає панувати над нижчим?» — запитував Ніцше. Такої самої думки дотримувалися Гегель і Маркс, так вважають багато

сучасних мислителів. Раціоналізація прагнення влади та багатства — це мейнстрим¹ західної думки. І все начебто підтверджує цей висновок.

Але ми думаємо інакше. І вважаємо, що можливим є світ, який живе за іншими законами. Навіть наша цивілізація рано чи пізно зміниться іншою. Можливо, ми ще застанемо цю епоху.

Ця книжка — не тільки про насолоду, що породжується відносинами влади і панування, а й про нашу цивілізацію, яка нині переживає глибоку кризу.

Ми намагаємося знайти відповідь на питання, що означають для неї ці форми насолоди, відшукати їхній спільний знаменник у найрізноманітніших сферах людської активності: внутрішньому житті організацій і гламурних тусовках, стосунках статей, економічному житті, фінансовій системі та навіть в історії філософської думки... Людство накопичило величезні знання, але це переважно знання про повторювані процеси. Явища унікальні, тим більше у сферах духу або колективного несвідомого, ми усвідомлюємо лише з великими труднощами.

Сьогодні колишне, монохромне, якщо можна так висловитися, уявлення про суспільство та рушійні сили історії змінюється іншим — складним, поліхромним і багатовимірним. І ця книжка — зовсім не претензія «осягнути неосяжне», а всього лише скромна спроба представити звичні речі під іншим кутом. Дивлячись на світ крізь призму людських відносин, ми побачили в ньому не тільки особливі ролі насолоди, а й ще дещо більш спантеличливе і небезпечне: **нарцисизм**.

Зрозуміло, саме поняття, що часто зустрічається на сторінках цієї книжки, не є новим. Жан Бодріяр, Славой Жижек, Кристофер Леш і багато інших дослідників указували на цей феномен, але з різних причин не оцінили його соціального значення. Ми ж, навпаки, звертаємо особливу увагу на те, що у самому ядрі, буквально у серці західної цивілізації вкорінено зовсім не «нормальний» і «раціональний» суб'єкт, а суб'єкт вельми специфічний — **нарцисичний**. Нарцисизм сьогодні — характерна особливість поведінки політичних лідерів, партій, великих корпорацій, організацій та установ, іноді цілих держав. Нарцисизмом пронизане все політичне й економічне життя не тільки Заходу, але й Росії з її божевільною і провокативною зовнішньою політикою.

За багато століть існування західної цивілізації нарцисизм, що був спершу притаманний лише правлячим елітам, було інституціоналізовано, оточено ритуалами, він став звичним, а тому — малопомітним. Він проник у тканину суспільства, у технологію відтворення людини та її бажань, що служить завданню увічнення панівних форм суспільних

¹ Мейнстрим — термін, яким позначають помірно-прогресивні напрямки будь-якого стилю.— *Прим. ред.*

відносин і зміцнення влади його лідерів, які найчастіше вважають за краще залишатися анонімними.

Фактор прихованих систем керування у житті західної цивілізації не можна недооцінювати. Недарма сказано, що справжня влада — це влада таємна. Таємні спільноти, як правило, наскрізь просякнуті нарцисизмом — вони спираються на жорстку ієрархію, культивують уявлення про свою «високу місію», заради здійснення якої підходять будь-які засоби, формують особливу мову і є вкрай мстивими щодо «відступників».

Нарцисичні спільноти ми вважаємо ключовим елементом західного суспільства. Влада їхня воістину безмежна. Важливо усвідомлювати — і це є одним із найважливіших мотивів цієї книжки,— що крім світових фінансів, економіки та геополітики, вони контролюють також і науковий світ. Фактично, усі наші уявлення про людину, еволюцію живої матерії та космос є цілеспрямовано сконструйованими і цілком нарцисичними. Західна людина щиро вірить, що людина — вінець творіння, а людство — унікальне і самотнє у Всесвіті. Коли ж вона стикається з речами, які не вкладаються в прокрустове ложе цієї парадигми, то реагує на них або як агент системи — категорично заперечуючи й отримуючи при цьому непристойну насолоду, або відмовляється вірити очевидному — і отримує «похмуру» насолоду. Доступ до істини надійно перекрито системою освіти, світовою мережею академічної науки, системою фінансування та медіа. Разом вони рішуче припиняють будь-які спроби отримання або розповсюдження небажаної інформації, знань і технологій.

Світ — це пастка з прекрасно відрегульованим механізмом — писав Жан Бодріяр, чії ідеї про неістинність, фальшивість популярних уявлень про дійсність лягли в основу знаменитої кінотрилогії «Матриця». Ці слова філософа підкріплюють нашу тезу про існування нарцисичної матриці — сукупності мереж різних установ, організацій та індивідуумів (університетів, засобів масової інформації, банків, міжнародних організацій, індустрії розваг, обивательської маси), що формують суб'єкта суспільних відносин, який є лояльним до системи, а також ієрархію керування. Ця матриця є складним колективним організмом. І якщо спробувати визначити мету її існування, то це є нескінченне відтворення самої себе, а зовсім не «прогрес», «демократія» і «процвітання».

* * *

Ті, хто пізнають, насамперед є прозивачами, вважав Ніцше. У цій книжці ми вводимо ряд концептів: *«нарцисична потреба»*, *«брак»*, *«непристойна і «похмура» насолода*, а також низку інших.

Нарцисична потреба, що зазвичай трактують психоаналітики як жага поваги і захоплення з боку оточуючих, яка пов'язана із вразли-

вістю, нетерпимістю до критики, дріб'язковістю й іншим, розуміється нами як надлишкова мотивація, що притаманна нарцисам. Холодні та байдужі до інших людей, вони є дуже чутливими до всього, що безпосередньо стосується їхніх прав і готові зрушити гори на шляху до успіху. У цьому полягає їхня чимала соціальна перевага.

Нарцисична потреба проявляється в багатьох виявах: то як невситима жага загального захоплення, то як садомазохістський комплекс, то у вигляді одержимості споживанням або безмежній жадібності. Нарцисична потреба не притаманна традиційному суб'єкту. Це характерна риса і важлива ознака нарцисично зміненого суб'єкта. Своєю чергою «брак» — це колективна нарцисична потреба, яка перетворилася на соціокультурну та економічну доміную, яка виявляється у формах користолюбства, споживацтва, прагнення наживи, монетизації людських стосунків. «Брак» — потужний рушій сучасного суспільства.

Це не означає, що ми заперечуємо факт існування «природних», уроджених нарцисів. Особистості такого типу можуть формуватися в найрізноманітніших умовах, але тільки західна культура перетворила їх з ізгоїв на героїв. Мимоволі згадується образ доктора Хауса — однойменний серіал багато років не сходив із телеекранів країн «золотого мільярда», переконуючи глядачів, що холодний і цинічний нарцис, яким фактично є доктор Грегорі Хаус, безумовно, гідний називатися героєм нашого часу. Г'ю Лорі, який зіграв цю роль, — безумовно талановитий, але варто хоча б на мить звільнитися від його чарівності, і перед вами вже не «доктор Життя», а «доктор Смерть», котрий з якоюсь демонічною, а насправді — непристойною насолодою повідомляє черговому пацієнтові: «Ви вмираєте».

Утім, типовий його пацієнт може скористатися можливістю отримати **додаткову насолоду**, заявивши щось на кшталт «мене ніхто ніколи не любив, я йду, хоч мене ніхто не зрозумів і не оцінив». Ця пара — непристойна насолода і «похмура» радість — має універсальний характер.

Нас часто запитують, як поводитися, зіткнувшись із нарцисом-начальником, родичем, потенційним партнером. Як бути, якщо ви мимоволі опинилися у надрах нарцисичної організації? Звісно, універсальних порад тут бути не може, проте важливо пам'ятати про дві речі — вразливість нарцисів і їхню потребу в захопленні, і про їхню мстивість. Не сподівайтесь «виправити» нарциса. Не вступаєте з ними у близькі стосунки. І всіма силами уникайте небезпеки стати об'єктом переслідування з боку нарцисичної організації або нарцисичного суб'єкта.

Значно складнішим є питання про витоки нарцисизму сучасної людини й усієї західної цивілізації. Перші ознаки нового, а нині типового для Заходу світовідчуття можна виявити ще у працях філософа-

францисканця Вільяма Оккама (1285–1347), який рішуче розділив Бога і людину, душу і тіло, звеличував раціональність — що і привело його до конфлікту із церквою.

Розповзання нарцисичного світовідчуття Європою чітко зафіксував і бельгійський економіст Бернар Ліетар у своїй книжці «Душа грошей». На думку Ліетара, світовідчуття європейців радикально змінилося після жакливної епідемії чуми наприкінці XIV століття. Серед цих змін — новий тип поведінки європейських еліт і їхнє ставлення до підданих, фінансова система, архітектура, одяг і навіть сексуальна поведінка знаті. Ці зміни були пов'язані і з появою нових технологій — зокрема, із промисловим виготовленням міцних алкогольних напоїв, монополією на яке заволоділа держава. Намітився тренд на наркотизацію населення, що мав величезне значення для становлення Росії.

Але чи є вихід із нарцисичної матриці? Простого шляху не існує — занадто щільними є мережі гіперреальності. Прорив до істини — завжди результат напружених особистих зусиль. Але сьогодні ми маємо для цього набагато більше можливостей, а на нашій планеті все ще зберігаються острівці людських спільнот, що не надто зачеплені вестернізацією й колективним нарцисизмом.

* * *

Від цього моменту мені доведеться говорити від «я». За роки, що минули після виходу книжки «Непристойні насолоди», яка є ідейною попередницею «Влади і насолоди», світ змінився. Його покинув мій друг і співавтор — Олексій Костянтинівич Шевченко, людина надзвичайного розуму і таланту. Йому належить ряд ключових ідей, на яких заснована і ця книжка. Однак я не міг не враховувати тієї обставини, що у світі сьогодні позначилася нова тенденція — *disclosure* (розкриття). Багато що з того, що раніше було таємним, вийшло на світ, тому наш спільний текст було істотно перероблено та доповнено.

«Книжка для всіх — і ні для кого» — так назвав свій головний твір Фрідріх Ніцше. А книжку, яку ви зараз тримаєте в руках, я б назвав книжкою для тих, хто бажає і прагне. Для тих, хто прагне вирватися з пастки гіперреальності й повернути собі найдорогоцінніший дар — свободу. Свободу думки, почуття та уяви... І нарешті — свободу досягнення того, хто ми є насправді, чого хочемо, і куди йдемо.

Андрій Маклаков

Київ, 2019 р.

ВЛАДА І ПОЛІТИКА

Влада і політика є нероздільними. Коли ми говоримо про владу, то зазвичай маємо на увазі державну машину — уряд, поліцію, армію, суд... А політика? Який асоціативний ряд пов'язано з нею? Корупція, закулісні змови, махінації, моральний розклад, розкішні автомобілі, особняки, яхти, бізнес-джети, «відкати», офшори, підкуп виборців, брехня, хитрощі та цинізм. Деякі оглядачі навіть вважають, що політика «померла». Цікаво, що влада при цьому нікуди не дівається, вона була і залишається могутнім магнітом, який притягує жадібних і безпринципних кар'єристів. У цьому немає нічого нового, так було *ab antiquo* — мало не від початку часів. Але чому, власне, сформувалося уявлення про політику як про щось загниваюче, що розпадається?

Навряд чи можливо з точністю встановити, коли саме це сталося, незважаючи на спокусу знайти відповідь і кардинально вплинути на загадку. Однак перелічимо головні симптоми. Перший із них — **дроблення і нестабільність політичних утворень**. Стрімке збільшення кількості політичних партій, їхню нечисленність і некерованість, зростання сепаратистських і радикальних настроїв ми вже давно звикли сприймати як даність. Здавалося б непорушні парламентські партії розсипаються на очах і безслідно зникають. Натомість виникають нові партійні структури, укрупнюються, подаючи примарні надії на «довгожителство», і так само раптово розпадаються. У країнах Середземномор'я з кожною зміною уряду до парламенту приходять і нова «партія влади», яка згодом без особливого шуму зникає. Згадувати покійні структури вважається моветоном — сама думка про це не дає можливості бодай частково сподіватися на надійність політичних проєктів, які безперервно виникають і згасають.

Іронія полягає в тому, що епіцентром розпаду у Європі стала Бельгія, де базуються керівні структури Євросоюзу. Ця країна вже багато

років поспіль намагається розділитися на Фландрію та Валлонію. Аналогічний процес зачепив і Велику Британію, від якої прагне дистанціюватися Шотландія, при цьому не йдучи остаточно. Бунтівні регіони неначе «застрягли у дверях», торгуючись, маніпулюючи силами тяжіння й відштовхування, але при цьому уникаючи остаточної рішень, тобто відповідальності.

У країнах Латинської Америки політична стабільність після десятиліть путчів і переворотів, мала б просто підозрілий вигляд. Зазвичай західні аналітики вважають причиною нестабільності у країнах на південь від США незрілість і «перехідний характер» їхніх політичних систем, які, усе ж таки, нібито розвиваються в напрямку стабілізації та двопартійності. Про хронічний характер цієї нестабільності заговорили лише недавно (завдяки працям американських політологів Л. Вея і К. Левицького), коли остаточно з'ясувалося, що більшість країн континенту навіть не думають про перехід до «західної» моделі.

Це ж саме можна сказати про багато країн Африки та Азії. Після півстоліття транзитологічних сподівань і обіцянок там перехід до демократії так і не відбувся, натомість визріла безліч різновидів націоналізму і національних ідентичностей, які зі зброєю в руках відстоюють право на самовизначення. Курди, баски, бойовики нової ІРА, чеченці та палестинці — лише найбільш відомі приклади використання політичної нестабільності заради неї самої, що супроводжується створенням альтернативних державі владних структур. Жебрацькі околиці та багаті міста, прикордонні регіони, клани та корпорації прагнуть жити за власними законами, часто підкреслюючи свою автономність створенням символів, які лише сотню років тому могли належати тільки державі: гімнів, прапорів, системи нагород або особливої форми покарань.

Другим симптомом є **зміщення сил дроблення та сепаратизму** — вони, якщо можна так висловитися «ідуть униз», у дополітичну сферу. Із цим пов'язане і зрушення в мотивації. Наявним є не зіткнення цивілізацій, не боротьба двох світових таборів або різнорідних геополітичних інтересів, і вже, звісно, не боротьба ідей. Розкладання, атомізація своєї або чужої держави, злам глобального статус-кво не входить до планів правителів, — навіть якщо вони мають таку можливість. Прикладом може служити розпад Радянського Союзу, який створив для США більше проблем, аніж вигод. Політичну боротьбу змінила до- або навколополітична боротьба, яку часто приймають за підкилимну метушню або інтриги.

Але якщо світова політика зосереджується на отриманні торгових преференцій, доступі до технологій або ринків, чи може в ній зберегтися елемент Символічного¹, дещо «непрозоре»? Незмінним супутником сепаратистських рухів був і залишається тероризм, що видається глобальними медіа за породження абсолютного зла і безумства тих чи інших лідерів, що не піддається ніякій рефлексії. Насправді проблема тероризму є не настільки складною: останніми «ідейними терористами» були бойовики «червоних бригад», що діяли у Європі в 1970-х роках. Сучасний тероризм позбувся ідеологічного баласту: терор баскських сепаратистів, палестинців, «тигрів визволення Таміл-Іламу» або Аль-Каїди більше не несе ніякого сенсу, крім жаги прямої насолоди актами насильства та руйнування. Сценічна механіка сучасного тероризму, який перетворився на криваве відгалуження шоу-бізнесу, демонструє, що політика як сфера боротьби громадських альтернатив припинила існування. Іракські снайпери відстрілюють голови американським солдатам, виставляючи в YouTube ролики своїх «подвигів» не з любові до батьківщини або ненависті до окупантів — їм просто подобається вбивати. Желябов і Перовська були терористами, але врешті-решт отримали ореол жертв царського режиму, що вироджується.

Сучасний тероризм — це продукт самої системи, ба більше — він є інтегрованим у систему.

Хай би як скандально це прозвучало, але діяльність терористичних груп на території тієї чи іншої держави є важливим показником її успішності і служить підвищенню її престижу, приковуючи до терористичних актів увагу світових ЗМІ.

Зрозуміло, заднім числом завжди можна зробити заяву, прикритися гаслом, знайти політичну доцільність у цих, по суті, неполітичних діях, чим, власне, і зайнята машина мас-медіа та сотні провладних політологів. Коли ж реальних терористів бракує, їх слід створити. Так, зокрема, у результаті фінансування ЦРУ найбільш боєздатних груп ісламських бойовиків у Афганістані виникла горезвісна Аль-Каїда. І хоча дії ЦРУ були засуджені, цей віртуальний політичний продукт приніс своїм творцям не менші дивіденди, ніж найграндіозніший блокбастер.

¹ Символічне або символічний порядок — термін психоаналітичної теорії Жака Лакана. Порядок Символічного, поряд з Уявним і Реальним,— це один з елементів, що виділені Лаканом у спробі провести відмінність між елементарними реєстрами, складовими вимірювання людського існування.— *Прим. автора.*

У ХІХ столітті політика, навіть у найбільш цинічній версії «реалполітик», усе ж зберігала деякі зв'язки з державними інтересами, із Символічним. Парадокс полягає в тому, що політика сучасної держави, яка визначається групами «особливих інтересів», більше не є державною навіть у тих випадках, коли йдеться про вступ у війну і ведення бойових дій. Коли війна перетворюється на медійну акцію і під питанням опиняється саме уявлення про реальність держави та її монополію на застосування насильства, у сфері політичного виникає небезпечний розрив. Хай би там що казали про «заполітизованість» суспільного життя, політика і саме суспільне життя відходять у минуле, витісняються індустрією розваг, нашим колективним анестезіологом, «*painkiller*'ом» — «убивцею болю». Частка політики в мас-медіа неухильно знижується, так само, як знижується і довіра виборців до нових політичних проєктів — і правих, і лівих.

Будь-який політичний проєкт перетворюється на інформаційний продукт, і завдання політтехнологів та іміджмейкерів — перетворити свій посередній товар на повноцінне «нетто». Але як надати йому ореолу гламурності та вірусності? Як прищепити споживачеві відчуття «браку»?

Третій виразний симптом — **змішування позицій правих і лівих політичних сил**. Про подібність ідеологій Республіканської та Демократичної партій США сказано достатньо. Варто було б також звернути увагу на схожість і між малими партіями Північної Америки — чи то лібертаріанці, чи то прогресисти. До правих чи до лівих слід було б віднести численні партії «зелених» або утворення на кшталт «партії поміркованого розвитку в рамках законності», яку описано Гашеком (український БЮТ, «Форца Італія» тощо), що успішно розмножуються на всіх континентах? Уся відмінність між ними зводиться до різниці абревіатур і облич на передвиборчих плакатах. І хай би як страждали лідери великих партій або рухів через розкольніцьку діяльність соратників, які відхоплюють шматки організаційних структур, а потім створюють власні «феоди», їм нема чого заперечити проти мотивації, що лежить в основі такої поведінки: нарцисичної потреби, що задрапірована демократичною демагогією. У таких умовах будь-яка вимога лояльності, що не підкріплена фінансовими вливаннями, має абсурдний вигляд.

Не дивно, що в умовах, коли ідеологічний образ партій і так званих «громадських рухів» стає все більш розмитим, **різко зростає значення лідерів**. Обличчя вождя — обличчя партії. Лояльність вождеві стає

єдиною «скріпою» організації. Але тільки-но особиста відданість партійному лідеру стає провідним фактором життя організації, організація перетворюється на нарцисичну — з усіма наслідками, що випливають.

Як не дивно, але розпад, як правило, супроводжується дедалі більшою ригідністю режимів, їхнім закостенінням і втратою здатності своєчасно реагувати на зовнішні зміни. Причина цього — у *розділенні влади і відповідальності*, що є такою само важливою ознакою нарцисичного виродження правлячих еліт, як і параноїдальне посилення заходів безпеки з охорони перших осіб. Коли весь державний апарат — починаючи від дрібних чиновників і закінчуючи главами держав — не несуть ніякої відповідальності за свою діяльність, перестають у повному розумінні слова бути *відповідальними особами*, — це ознака розпаду, хай якою могутньою здавалася б держава. Допоки причини дроблення партій та організацій, зростаючих тенденцій до автономії, сепаратизму, ідейної невизначеності й меркантилізму суб'єктів політики залишаються нерозпізнаними, збоку вони мають вигляд мало не «злої долі».

Тим часом американський військовий аналітик Філ Вільямс у монографії «Від нових Середніх віків до нових Темних віків: занепад держави і стратегія Сполучених Штатів»¹ окреслив цілу низку причин занепаду державності. У тому числі нездатність більшості держав задовольнити потреби своїх громадян, живучість альтернативних лояльностей, підйом «суверенно вільних» транснаціональних сил, розростання міст і виникнення альтернативно керованих просторів, «пористі» кордони.

При цьому американський дослідник підкреслював, що головна складність полягає не у виявленні причин занепаду, а в розумінні їхнього кумулятивного ефекту і взаємного посилення. Однак Вільямс не звернув уваги на той факт, що в занепаді перебуває не лише державність, а й політична культура. Мистецтво ведення переговорів змінюється силовим тиском. Дедалі ширше використовують методи примусу — як економічного, так і військового, а також прямий державний тероризм. Занепад культури діалогу — важлива ознака руйнування не лише відчуття спільності людей або державності, але й самої політики.

Політика втрачає об'єктність, свій колишній зміст. Політика — так само, як і війна — більше не є сферою боротьби ідей, це сфера панування однієї-єдиної «ідеї»: «браку».

¹ Williams, Phil. From the New Middle Ages to a New Dark Age: The Decline of the State and U. S. Strategy. 2008.

Марність боротьби з розпадом

Деякі західні дослідники вже звернули увагу на те, що змінюється не тільки характер державності, а й те, що можна назвати «духом часу». Серед ознак цього процесу (знову посиляюся на Філа Вільямса) — поява інститутів з юрисдикцією, що перетинається і конкурує з державами; перетворення кордонів держав із ліній на карті на живі простори, що мають характер і динаміку, які часто є несумісними із завданнями центрального уряду; нерівність і маргіналізація деяких груп населення; оскарження прав власності, статусу, законності, особливо у злиднених районах мегаполісів; виникнення географічних і соціальних регіонів, які живуть за «законами джунглів»; усе більш виразне розходження між динамічною й технологічно розвинутою Північчю та відсталим Півднем. Як зазначає Вільямс, «небезпека полягає в тому, що нові Середні віки можуть виявитися переходом до нових Темних віків. Світ уже зіткнувся не лише з дефіцитом безпеки, але й із дефіцитом керованості. Обидва ці процеси найближчими десятиліттями будуть швидше посилюватися, ніж затухати. Ба більше, вони будуть взаємно посилюватися найбільш непередбачуваним, руйнівним і небезпечним чином». Інший дослідник — Філіп Черні,— розглянувши ці симптоми, які він назвав «ознаками неосередньовіччя», дійшов висновку, що «вони створюють довгостроковий “стійкий безлад”».

Для ентузіастів капіталізму на пострадянському просторі все здається не настільки драматичним. Жорстка вертикаль влади, що створена в Росії Володимиром Путіним, певною мірою замінила втрачений вимір Символічного, утримавши Росію від наближення розпаду. Те ж саме можна сказати і про Білорусь, де політичний режим було фактично заморожено. Однак в Україні події пішли іншим шляхом, що і призвело до тривалої політичної нестабільності. Її найвищий законодавчий орган, створюючи все нові заборонні акти, систематично порушує ті, що вже існують. Як зауважив один український політолог, «усі слова втратили референції».

То в чому ж причини розпаду? Напевно, не в глобалізації, що давно перетворилася на «смітник непізнаного». Її вплив західним політологам не вдалося оцінити по-справжньому навіть після краху транзитивістського дискурсу про перехід до демократії. Усе, що сьогодні відбувається в політології,— це спроби раціоналізувати поведінку електоральної стихії, приймаючи поведінку політичних гравців за дещо самоочевидне.

Навіть такий безкомпромісний критик системи як Ліндон Ларуш вбачає коріння розпаду в змові еліт, у їхніх моральних якостях. Але ні Ларуш, ні Вільямс не звертають уваги на загальну мотивацію їхніх агентів, що лежить в основі всіх згаданих явищ: *нарцисичну потребу, «брак»*. Будь-який Символічний вимір тут виключено. І хай би до якої із передбачуваних причин ми звернулися — чи то це вплив транснаціональних структур або локальної лояльності, утрата керованості, корупція, зниження ефективності державного управління,— насправді всі вони виявляються настільки взаємопов'язаними, що будь-які спроби їхнього розгляду окремо приречені на провал.

Розпад не підлягає контролю. Рекомендації з боротьби з корупцією, використання міжнародних рейтингів корумпованості, прозорості, індексу людського розвитку тих чи інших країн, так само, як і проведення самітів, боротьба за права людини, проти застосування тортур, торгівлі людьми або дитячої порнографії, приносять результати, що вражають своєю скромністю. Так само полягає справа і з дуже поширеним нині «закручуванням гайок» за допомогою впровадження біометричного контролю, систем стеження й обмежень під час перетину кордонів. Усе це свідчить скоріше про безсилля урядів, аніж про їхню силу. Не маючи можливості контролювати процес у цілому, вони намагаються взяти під контроль деталі. Приблизно так бездарний менеджер, який не вміє грамотно налагодити роботу, карає підлеглих за непунктуальність або дрібні помилки у звітності.

На тлі провальних спроб відновлення керованості стає очевидною неможливість дієвих реформ: кожна з них стикається з *неможливістю політичного висловлювання*. Будь-яке політичне висловлювання трактується противниками як щось особисте. Боротьби ідей фактично немає — її замінила боротьба персон, яку медіа висвітлюють, як сутичку боксерів на рингу. Чи можна засуджувати за це коментаторів, якщо широкий загал практично втратив інтерес до політики й лише зрідка вихлюпує в тих чи інших формах свою лють?

За відсутності політичних ідей усе, що залишається від політичного,— це пусте зсередини слово: реформи. Але реформи, що спрямовані на боротьбу з розпадом, призводять тільки до його посилення. Що інтенсивніше вони проводяться, то більш вузькою стає система, немов сипучий пісок або ньютонівська рідина. Розпад, як усепоглинальний монстр, охоче поглинає будь-яку енергію, що спрямована проти нього, і від цього тільки посилюється.

Проблема ускладнюється ще й тим, що спостерігачам не вдається вийти за межі системи, спертися на щось зовнішнє щодо неї (якщо, звісно, у них і справді є таке прагнення). На це вже звертали увагу філософи-постмарксистки Майкл Гардт і Антоніо Негрі у своїй роботі «Імперія». Практично в будь-якій країні можна спостерігати ті ж самі ознаки розпаду, що й повсюди. Якщо скористатися фізичною термінологією, тут відчутним є прояв нелокальної взаємодії: для проявів розпаду не існує ані фізичних, ані мовних, ані політичних кордонів. Він відбувається одночасно й повсюди, відрізняються тільки його прояви, інтенсивність, але не суть.

Тема політичної корупції й аморальності політиків (секс-скандали, нехтування інтересами виборців, демонстративна розкіш тощо) міцно затвердилася на сторінках «жовтої преси» разом із капризами стихій, нещасними випадками, кримінальною хронікою та новинами гламурної тусовки. І все ж, незважаючи на гадану загальність, тут присутнім є виразний *внутрішній поділ*. «Господи, до чого вони докотилися!» — ці слова звучать щонайменше від часів Французької революції — першої з революцій, чиєю рушійною силою була відраза до правлячого класу, що вироджується. Саме по собі розкладання політики передбачає чіткий поділ на *ми* і *вони*. *Ми* — це ті, хто розкладанням не зачеплені. *Вони* — ті, хто ним насолоджується. Так фіксується дистанція між тими, хто керує, і тими, ким керують, а також існування певної норми відносин, яка грубо порушується.

У цьому явищі існує цікавий оптичний феномен: те, що одній стороні бачиться великим і очевидним, для іншої здається дрібним і незначним. Так полягає справа з корупцією. У надрах правлячого класу її вважають такою собі «прозою життя», що не заслуговує на широке обговорення, тоді як поза його межами має вигляд зловісного симптому розпаду, який охопив геть усе. Так само йде справа, з одного боку, із непотизмом (торгівлею посадами), незаконною приватизацією, рейдерством, а з іншого — падінням культури праці, пасивністю виборців, епідеміями соціальних хвороб.

М. Гардт і А. Негрі підкреслюють: «Форми, у яких проявляється розкладання, є настільки різноманітними, що будь-яка спроба їх перелічування нагадує спробу вичерпати море чайною ложкою». Воно завжди виступає для нас як щось зовнішнє — ані правлячий клас, ані маси не у змозі прийняти самих себе як фактор і умову розкладання політики.

Лише за півстоліття після того, як Раймон Арон, французький філософ, політолог і публіцист, розмірковував про долю демократії, занепад держави і розкладання політики стали настільки загальними, що фактично припинили бути об'єктами рефлексії, незважаючи на те, що глобалізація, повзуча економічна криза і, нарешті, сучасне рабство — «це темне підчерев'я глобалізації», як висловилася Гіларі Клінтон,— є інтимно взаємопов'язаними. Але що ж, урешті-решт, вивело їх на сцену? Не дивуйтеся: жага процвітання, прагнення до прогресу і демократії, підвищення конкурентоспроможності. Тобто — його величність «брак».

Після десятиліть суперечок про цінності демократії, у яких у результаті здобули перемогу демократи, несподівано з'ясувалося, що демократія аж ніяк не є універсальною цінністю, позачасовою ідеєю, і посправжньому гарна лише в момент свого становлення, коли вона змінює деспотію. За одне-два покоління демократія «занедужує», і тоді нарцисична деградація правлячих еліт перетворює колишні переваги демократичних режимів на їхню протилежність: правителі й ті, ким керують, розходяться все далі, але при цьому стають усе більш схожими одне на одного у своїх мотиваціях.

Отже, розпад політики — ознака враження її суб'єктів нарцисичною потребою та її матеріальним еквівалентом — «браком». Розкладання режиму — наслідок його нарцисичного виродження. Але чому такими живучими є режими «невдалих держав», які не збираються зникати з політичної карти світу?

«По суті, здатність бачити розкладання — це, якщо скористатися висловом Декарта, “*la faculte la mieux partagee du monde*”, найпоширеніша здатність у світі»,— вважають М. Гардт і А. Негрі. Важливішим є інше — набуття здатності бачити *творчі*, породжуючі сили, що врівноважують хаос у «біополітичному тілі». «Своєрідність сьогоденного розкладу полягає в тому, що замість розриву спільності сингулярних тіл і перешкоджання її діяльності має місце розрив продуктивної біополітичної спільності й перешкоджання її життю».

Ніякий режим не є життєздатним, якщо він не отримує рівноваги із силами творення в «біополітичному тілі», що об'єднує і «ми», і «вони». Існування сил творення відкриває нам очі на паразитизм і патологічність сил, які є рухомими «браком» і утворюють — подібно до ехінокока в печінці людини, яка заражена паразитом,— порожнечу, що постійно розширюється й у якій він тільки й може існувати.

Розпад «великого Ми»

Коли попередні прихистки Символічного — держава, політика, мистецтво — занепадають, зазнаючи нарцисичного переродження, релігія перетворюється на «гето піднесеного». Десимволізований, «спустошений» реальності можна протиставити тільки духовність. Це дуже складне поняття. Духовність передбачає не тільки спілкування з вищими інстанціями, але і шлях страждань. Православна традиція, уся її історія, сакралізація мучеництва і практика тривалих постів і утримань стверджує одне: не можна досягти благодаті, не пройшовши крізь випробування, самообмеження і страдання. Християнство є невіддільним від ідеї мучеництва.

Тим часом, іще Ріхард фон Крафт-Ебінг — австрійський і німецький психіатр XIX століття, невропатолог, кримінолог і засновник сексології — виявив міцний зв'язок релігійного та сексуального екстазу. Відродження ролі релігії в посткомуністичних державах як прихистку Символічного мало зворотний бік — поширення проституції та порнографії, які отримали потужний імпульс завдяки розвитку інформаційних технологій. Тим самим релігія, яка втратила наприкінці XX століття значну частину свого сексуально-енергетичного змісту, а також позбулася можливості контролювати сферу бажань, утратила і значну частину колишньої привабливості. Ані політика, ані релігія більше не мають колишньої могутності.

Але що або хто її має? Очевидно, тільки синтез усіх трьох вимірів — тоталітаризм. «Тоталітаризм» — поняття, що запроваджене філософом Ганною Арендт, — хоча і набув широкої популярності в середині минулого століття й пережив своєрідну «реінкарнацію» в 1990-х роках, сьогодні бачиться досить спірним, якщо не безнадійно застарілим. Якщо капітал пропонує нам утамування «браку», а «сади насолод», що культивують порнографією, утамовують нарцисичну потребу, то тоталітаризм у певному розумінні є альтернативним тому й іншому: він пропонує інший порядок бажань, інший, більш високий рівень співвідношення сил творення і «браку».

Ганна Арендт зафіксувала лише зовнішні інституційні прояви тоталітаризму, але звела його до чистого насильства, певного «абсолютного зла». Вона не помітила, що в державі, у якій відсутня кон'юмеристська ідеологія, існує потужний магнетизм, який і до цього дня притягує людей. Багато хто й сьогодні був би не проти повернутися в той час: їм не вистачає тієї гостроти бажань, тієї визначеності, «ясності ідеалів».

Ба більше, сьогодні вже говорять про «ліберальний тоталітаризм», хоча єдине, на що вказує це поняття,— це тотальність «браку».

«Економічне диво», яке було здійснено сталінським СРСР, стало на Заході об'єктом захоплення в середовищі інтелектуалів. Слід пам'ятати ще й про те, що за роки правління Сталіна радянська еліта (за винятком небагатьох письменників і акторів) жила досить скромно. «Брак», так само, як і нарцисична потреба, був «націоналізованим». Відповідно, відбулося вивільнення величезних сил творення, масового ентузіазму людей, які чекали близького поліпшення свого становища. Не треба забувати й про те, що до революції 1917 року зростання населення в Російській імперії протягом декількох століть випереджало зростання виробництва хліба, через що становище селянства постійно погіршувалось і перед революцією стало в повному розумінні нестерпним. Репресії щодо сил «браку» за роки правління Сталіна велися найбільш ефективним способом — за найширшої підтримки знизу,— а головним пріоритетом державної політики була модернізація, а не споживання, що й дало можливість здійснити індустріалізацію.

Славою Жижек запровадив інше визначення тоталітаризму, указавши на його радикальну відмінність від авторитарного правління. Формула авторитаризму, на його думку, має такий вигляд: «слухайся — і мені начхати, що ти про це думаєш». Тоталітаризм же вимагає іншого: «слухайся — і отримуй задоволення». Ось чому так швидко згасає запал колишніх в'язнів тоталітарних режимів, щойно вони стикаються з реальністю «суспільства споживання». Усі вони були «борцями за свободу», державниками, а зовсім не борцями за необмежене споживання. У цьому плані показовим є приклад Олександра Солженіцина. Здійснивши акт символічної відплати, цілком викривши, як йому здавалося, механізм функціонування ленінсько-сталінського режиму, він при цьому залишився державником, прихильником «великого Ми».

Важливим моментом у цій схемі реалізації бажання є те, що любов до піднесеного об'єкта є можливою лише за наявності протилежної можливості — нищого об'єкта, цапа-відбувайла, за допомогою якого каналізуються імпульси насильства. Якщо є світло, повинен існувати й морок. Звісно, ця схема суперечить сучасному ліберальному запереченню будь-якої негативності. Інакше кажучи, Символічне затверджується лише тоді, коли наявним є його антипод, коли можливою є редукція людини («ворога ідеї» або «ворога народу», неважливо) до недолюда, чужинця, на якого звалюються всі гріхи.

Концепція «великого Ми» стара, як світ. Французький філософ і культуролог Рене Жирар у серії робіт («Речі, що приховані від створення світу», «Цап-відбувайло», «Насильство і священне») блискуче продемонстрував роль насильства в народженні та становленні людських суспільств. Його успішно використовували в давньогрецьких полісах, де щороку з міста виганяли спеціально відібраних бідолах (*pharmakos*), у середньовічних містах (у ролі *pharmakos* тут зазвичай були євреї), його відгомони донедавна зберігалися навіть у сучасному Парижі у вигляді звичаю «убивства чорного кота». В американській армії одним з улюблених слів у сержантів є *epemy* — «ворог», яке служить головним емоційним ключем у формуванні психіки новобранців. Ворог — це той, хто не заслуговує ані найменшого співчуття, хто підлягає безумовному знищенню.

Так чи інакше, але все це успішно працює на збереження єдності спільноти, збалансовуючи її емоційне життя. Недарма у в'язницях по всьому світі існує каста «опущених» — її формують самі ув'язнені, щоб на цьому тлі зберігати бодай жалюгідні рештки людської гідності.

Але в'язниця — це замкнутий, інкапсульований простір, де все на виду, емоції «зашкалюють», і схеми міжособистісних відносин є очевидними. Інша річ — простір геополітики. Суспільство споживання — принаймні, у тій його екстенсивній версії, що існувала в 1950–1960-ті роки, — явно суперечило цій схемі, що було сприйнято як гуманізація і «полівіння». Однак ані соціум, ані капітал самі по собі аж ніяк не прагнули стати гуманнішими. То була боротьба капіталу, що шукає нові ринки, і того, що залишилося від колишніх націй, — так званої «традиційної ідентичності», у якій очікувано переміг капітал. Із відходом у минуле даної схеми реалізації бажання у країнах Заходу збігся і крах традиційної американської ідентичності, що зберігалася, як стверджував С. Гантінгтон у роботі «Хто ми?», до середини ХХ століття. Цікаво, що традиційна американська ідентичність зникла практично одночасно зі зникненням написів «тільки для білих» на початку 1960-х років.

У США розпад «великого Ми» протікав вельми драматично. Останнім великим сплеском традиційної американської ідентичності стала антикомуністична істерія 1950-х років, а потім антипорнографічні судові процеси 1960–1970-х років і діяльність організації «Моральна більшість». Далі відбулася активізація боротьби чорношкірої меншини (і всіх інших меншин) за свої права, що була підтримана із центру. Хай би що казали критики американізму, але Мартін Лютер Кінг ніколи

не став би цивільним святим і одним із мучеників Америки без сприяння (або, щонайменше, нейтралітету) офіційного Вашингтона. Підпорядкування південних штатів новій расовій політиці почалося вже на початку 1960-х років. Можливо, таким самим «святим» став би й видавець Ларрі Флінт¹, якби куля фанатика не паралізувала його, а вбила.

Насильство, яке більше не здатне пов'язувати людей у єдине ціле, змушене було шукати інші, зовнішні об'єкти. В іншому разі національна ідентичність розпадалася на очак. Спроби президента Рональда Рейгана представити СРСР «імперією зла» Союзу були не чим іншим, як прагненням воскресити образ ворога (угамувавши при цьому апетити ВПК). І поки ворог твердо тримався на ногах, популярність президента була рекорди, але щойно СРСР розпався, колишнє патріотичне піднесення пішло на спад.

Події 11 вересня 2001 року, за всієї їхньої трагічності, стали воістину «даром небес» для Америки — за одну мить було відроджено образ ворога: цього разу ним виявився «світовий тероризм», який персоніфікувався в особі Усами бен Ладена. Американці знову сповнилися відчуттям «великого Ми» і прагненням відновлення порушеної гідності — фактично, помсти, яка, як відомо, також є одним із видів насолоди. Болісно тривалу кризу, що почалася після расової емансипації, емансипації жінок і сексуальних меншин, було тимчасово подолано. Але тільки на деякий час, оскільки вододіл за лінією «осіле кероване населення — кочова владна меншість» не лише нікуди не подівся, а й продовжує поглиблюватися. Тим часом «велике Ми» повільно розсипається, як пляжний замок, що збудований із піску і на піску.

Розплата за вестернізацію

Однак рано святкувати «тріумф гуманізму». Неможливо ігнорувати те, чим його сплачено. Це створення нових вибухонебезпечних спільнот, розростання непристойного і каналізація прагнення до насильства

¹ Ларрі Флінт (1942) — американський видавець і глава фірми «Larry Flynt Publications» (LFP), засновник порнографічного журналу «Гастлер», власник мережі стрип-клубів. У 1978 році Флінт став жертвою пострілу Дж. Франкліна (відомого вбивці-расиста), відтоді змушений пересуватися в інвалідному візку. Журналу «Гастлер» та еволюції персони Флінта присвячено чудову книжку Лори Кіпніс «Bound and Gagged: Pornography and the Politics of Fantasy in America». У 2017 році Ларрі Флінт оголосив про винагороду в 10 мільйонів доларів тому, хто надасть матеріали, що сприяють імпічменту президента США Дональда Трампа.— Тут і далі прим. автора.

новими, раніше не відомими способами. Найбільш очевидний для українців приклад — це, звісно, війна на Донбасі, проте вона зовсім не є чимось винятковим: локальні військові конфлікти й етнічні чистки давно стали «невидимою повсякденністю» для цілих регіонів планети. Такою, на жаль, є розплата за вестернізацію: перше, до чого вона призводить, — це не створення суспільства споживання, а віддалення національних еліт від своїх народів і етносів. Еліти більше не бажають відповідати за їхнє благополуччя, оскільки поглинені лютою боротьбою за владу з політичними супротивниками.

За даними ООН, у світі щороку стають біженцями близько 20 мільйонів людей. Ще 20 мільйонів опиняються в трудовому й сексуальному рабстві, причому навіть у розвинених країнах Заходу таких людей, за оцінками правозахисних організацій, налічуються сотні тисяч. Число трудових мігрантів, які змушені залишати батьківщину, узагалі не підлягає обліку. Однак досі ніхто не пов'язує ескалацію насильства у країнах світової периферії з потужним культурним тиском Заходу. Можна погоджуватися або не погоджуватися з тезою С. Гантінгтона, що «межі ісламу позначені кров'ю». Проте, уся периферія світової системи капіталізму демонструє нам, що люди скоріше готові вбивати і бути вбитими, ніж змиритися з тим, із чим змирилися німці в 1945 році, — із життям без чітко сформульованого сенсу. У результаті загинули або були загнані в гето цілі етноси.

Що, із точки зору даного контексту, відрізняє посткомуністичні країни від західних демократій? Ще задовго до 1991 року або руйнування Берлінської стіни в них відбулася приватизація «браку». Якщо «соціальний екскремент» раніше був зосереджений у «місцях не надто віддалених», а «брак» — у кабінетах керівництва, то з початком його приватизації суспільство виявилось розділеним на рабів і «хазяїв життя». Цапами-відбувайлами стали всі. Так, трансформації, що відбувалися після розпаду Радянського Союзу, частково можна пояснювати й так, як це робив видатний критик постіндустріального суспільства Ліндон Ларуш: «...Хто вони такі — ці нові російські ліберали? Велика частина їх — вихідці з елітарних родин, із партноменклатури. Їхня молодість припадає на 1980-ті роки. Тобто, це діти так званих шістдесятників, які виховувалися в атмосфері зневіри та цинізму. Їхніми ідеалами стало надмірне споживання, те що називалося красивим “закордонним життям”. Тому підкупити таких людей було зовсім не складно. В епоху Горбачова вони одразу надбали величезні багатства. Але за рахунок чого? За рахунок руйнування країни та її промисловості».

Ми не говоримо тут ані про причини, ані про наслідки, а лише про взаємозв'язок. У редукуванні Символічного, в експансії «браку», у нарцисичному виродженні правлячих еліт чітко проступає причинно-наслідковий зв'язок із втратою будь-якого «*social cohesion*», «громадянського суспільства», якого гостро потребують ідеологи Євросоюзу і Сполучених Штатів, а також націоналістичні лідери безлічі інших країн.

Цим визначається багато що. Що нижче фокусується «брак», то більш крихким, більш роздробленим стає «велике Ми», на зміну якому приходять маса дрібних націоналізмів, нарцисичних ідентичностей і просто гіпертрофованих «Я». Колишне «Ми, народ» змінює уявлення про те, що «держава — це я»; відчуття приналежності до чогось великого змінює егоїстична замкнутість і відчуття фальшивості того, що відбувається.

Для системи, яку неможливо подолати активним опором, загрозу являє тільки масова апатія. Для подолання зростаючої пасивності виборців політикам доводиться витратити всі мислимі й немислимі ресурси, включно з державним насильством або мімікрією під улюбленців публіки. Якби Джордж Буш не скористався можливістю розпочати війну в Іраку, він був би змушений — так само, як Блер, Берлусконі чи Саркозі — удатися до найбільш витонченої демагогії та мімікрії, щоб зберегти бодай якусь видимість моральної легітимності. І схоже, єдина категорія політиків, якій це ще вдається, окрім тих, хто готовий до здійснення етнічних чисток або розв'язування збройних конфліктів, — це ті, хто остаточно змішав політику з лицедійством.

Активна «гра на пониження», гламуризація політики, злиття її з шоу-бізнесом і секс-індустрією, а також безнадійні спроби «відродження духовності» шляхом нагнітання націоналістичних пристрастей — такою є плата за післявоєнний «прогрес гуманізму», що вивільнив сили «браку».

Не треба бути пророком, щоб на тлі дедалі частіших спроб закручування гайок під приводом боротьби з порнографією, наркоманією або алкоголізмом, «відродження духовності», що вживаються правлячими колами, передбачити маргіналізацію і спустошення всього, що вкладається в поняття «суспільство». Коли політика з процесу рефлексії та обміну ідеями перетворюється на недиференційоване «нетто», суспільство, своєю чергою, перетворюється на підступні соціальні брижі. Одночасно із цією тенденцією наростають розпад і баналізація політики та суспільного життя, відбувається злиття публічного й інтимного, розкладання всього, що раніше визначалося поняттями «народ», «нація»

і «державна політика». У цьому проявляється принцип реверсивності: десятиліття — ба більше, століття — нарцисичного захвату владою й експансії «браку» обертаються перманентним розпадом політичного тіла.

Глобалізація та світовий глум

Професор Лондонської школи економіки Річард Сеннет у книжці «Падіння публічної людини» звернув увагу на проблему змішування публічного й інтимного просторів, коли все таємне, приватне демонстративно вихлюпується назовні, а суспільний простір, ідеї та цінності деградують. Важко не погодитися з його твердженням: «Уся логіка розвитку технологій ХХ століття підпорядкована цій відкритості вираження». Але в чому причина потягу до «легкості самовираження», яка руйнує публічний простір, чим його мотивовано?

На це Р. Сеннет, оцінивши реальний масштаб проблеми та її наслідки, відповіді не дає, відзначаючи лише, що «у соціальних відносинах затверджується нарцисизм через втрату інтересу до групового Его». Спонукальним мотивом дослідник вважає страх: «Сам страх безособовості, що керує сучасним суспільством, спонукає людей уявляти собі співтовариство в дедалі обмеженішому масштабі». І далі: «Це організовує сім'ю, школу, сусідську громаду; це ж саме дезорганізовує місто і державу».

Що стоїть за фразою «уявляти собі співтовариство в усе більш обмеженому масштабі»? Може здатися, що йдеться лише про деяке зниження довіри між людьми, формування клімату загальної підозрливості. Однак в основі цієї втрати лежить зміна ставлення до Іншого, утрата об'єктності, що є настільки характерною для нарцисів.

Можна посилатися на різні причини: технологічний розвиток, тотальне уречевлення і, нарешті, демографічний вибух. Справді — від кількості людей, що живуть на планеті, дещо залежить. Якщо ви зустрінете незнайомця після трьох днів шляху крізь тайгу, ця зустріч стане для вас подією. Люди, що дихають вам у вухо, бо притиснуті до вас у натовпі, — лише прикра незручність. Іншу людину вже не сприймають як повноцінну особистість, перетворюючи на живу істоту, яка придатна лише для того, щоб з її допомогою підвищувати свою самооцінку або вгамовувати нарцисичну потребу.

У чому Р. Сеннет, схоже, має рацію, то це у визнанні більшої стійкості малих організацій. Незважаючи на те, що сьогодні близько половини шлюбів розпадаються, сім'я як інститут є більш стійкою до нарцисич-

ного виродження, ніж місто або держава. Принаймні, її тримають на плаву не тільки економічні інтереси, а й солідарність подружжя (вона як і раніше існує). Але сім'я — смертна. Держава — ні, тому вона здатна функціонувати, навіть методично знищуючи своїх громадян і підтримуючи біологічну основу життя майбутніх поколінь.

Р. Сеннет, принаймні, правильно поставив запитання — і спробував дати на нього відповідь. Водночас Умберто Еко у статті про «втрачену прихованість приватного життя» представляє погляд розгніваного технократа і, мабуть, найбільш поширену на Заході думку. Відомий письменник і поп-інтелектуал констатує, що втрата приватності — «прайвесі» — пов'язана із глобалізацією засобів обміну інформацією, економіки тощо. Цьому стану речей протиставляється «утрачений рай» минулого. Коли У. Еко міркує про «стару добру» плітку, він, як не дивно, вважає її основою конфіденційності. А шкодуючи за втраченим «ароматом таємниці», вважає, що винне в усьому «суспільство експібіціоністів і вуаеристів», відмовляючись проникнути поглядом під райдужну поверхню повсякденності, яка взагалі його цілком улаштовує.

Це — погляд технократа й керівника, який значною мірою є заангажованим системою. Ми ж пропонуємо інше визначення: **глобалізація являє собою тотальне поширення нарцисичного ставлення до світу.** Тобто нарцисичного споживання, форм спілкування, по-споживацькому зневажливого ставлення до Іншого. Усе решта — вторинне. Глобалізація є наслідком зсуву в емоційному житті, запізніле відкриття якого на Заході (достатньо згадати галас навколо емоційного інтелекту¹!) саме по собі здається курйозним симптомом загального божевілля в середовищі інтелектуалів.

Поклик Ктулху і майбутнє політики

Щоб усвідомити, який вигляд має майбутнє політики, доведеться вийти за межі власне політичного. «Необхідно простежити, скільки різноманітних форм і витончених форм рабства підстерігає людину і приваблює її» (Н. Бердяєв, «Про рабство і свободу людини. Пан, раб і вільний»).

¹ Емоційний інтелект (англ. *Emotional intelligence*) — здатність людини розпізнавати емоції, розуміти наміри, мотивацію та бажання інших людей і свої власні, а також здатність керувати своїми емоціями та емоціями інших людей у процесі виконання практичних завдань. Дослідники звернули увагу на цю сферу людської психіки лише наприкінці ХХ ст.

Спокуса панування, так само, як і спокуса рабства,— два боки однієї монети: нарцисичної схеми «піднесений об'єкт — принижений об'єкт».

Як вважав видатний російсько-французький філософ Олександр Кожев, ядро гегелівської філософії утворює діалектика відносин пана і раба. Діалектика ця полягає в тому, що «пан, який ризикував життям у боротьбі за визнання і переміг у ній, робить своїм рабом того, хто вважав за краще жити в поразці, замість того щоб померти в битві. Функція раба полягає в тому, щоб задовольняти бажання пана,— тобто створювати для нього світ, який пан може спокійно споживати. Але в результаті раб отримує можливість маніпулювати бажаннями пана і його світом, а пан прирікає себе на штучне життя у витворі мистецтва, яке раб для нього сконструював і тим самим домігся панування над паном. Пан стає рабом свого раба» (Б. Гройс, «Поневолені боги: кіно і метафізика»).

Жак Лакан вважав модель «раб — пан» фундаментальною для формування суб'єкта. Але це далеко не вичерпна точка зору. У доісторичний період — значно більш протяжний — моделі відносин були іншими. Лише в історичний період, який Льюїс Мамфорд називав «епохою людинорозмірних машин», модель відносин «раб — пан» перемогла і стала фундаментальною.

В епоху краху Символічного ми спостерігаємо постійну симуляцію відносин панування та рабства, таку собі соціальну гру. «Храми надспоживання» — так само, як і вся сфера обслуговування,— пропонують можливість зіграти в неї, щоб ненадовго вирватися з полону буденності, яка трактується як «сірість». Подібний погляд старанно нав'язують за допомогою всіх засобів мас-медіа. Це і фантастично яскраве й насичене почуттями життя героїв телесеріалів, і сексуальні подразники візуальної реклами, і цикли телепередач про подорожі в екзотичні країни, не кажучи вже про випуски новин, що демонстрували катастрофи та війни, або привабливість розкішного життя панівних класів.

«Храми надспоживання» — чи то ресторани, чи то «плази», роуд-моли або супермаркети — служать одній меті: стимулювати «брак», сформувані в суб'єкта уявлення про власне життя як про «сірість», що принижує його гідність і свідчить про життєвий неуспіх. Формується емоційний стрес, а система відразу ж дбайливо пропонує універсальні засоби для його купірування — скуштувати заборонений плід, відчути себе паном, насолодитися владою, успіхом, раніше недоступною їжею, естетично організованим простором і увагою «симулятивних рабів» — персоналу сфери обслуговування.

На Сході відносини пана й раба реалізовані в більш чистому вигляді. У наших краях ми маємо справу з химерним поєднанням панування і підпорядкування, які породили тендітне створіння: «вільну людину», яка навряд чи колись існувала насправді,— тобто, європейського громадянина. Розщеплення культурного атома «*civitas*» на рабів і панів, руйнування культурних заборон, які зведено зусиллями десятків поколінь, обіцяє вивільнити таку кількість енергії, що культурі Заходу важко встояти перед цією спокусою. Особливо під впливом воістину тектонічних поштовхів радикального гедонізму.

Коли політика перетворюється на недиференційоване «дещо», коли будь-який поділ на «ми» і «вони» забарвлено в кольори нарцисичної потреби, залишається непереборним лише *соціальний розкол*, що розділяє людей, як ріка Стікс розділяла світи живих і мертвих, хоча при цьому жодна зі сторін не може бути впевненою у своїй приналежності до того чи іншого світу. Демократичні вибори можна порівняти з переходом хитким містком через потік, береги якого постійно віддаляються. Дві базові псевдонауки, свого роду мари нашого часу,— економізм і політизм — служать мостом через соціальний розкол тільки для політтехнологів і політологів, цих шаманів, які волають до духів електорату або патронату залежно від заангажованості.

Медійний популізм, він же сфера симуляції уявного злиття низів і верхів,— не більше ніж фантазм¹ подолання реальності, що виходить із-під контролю. Зрозуміло, держава як система контролю тяжіє до ще більшого контролю, який неминуче обертається загальновідомим «хотіли як краще, а вийшло як завжди». І все ж сильним є не той режим, що ґрунтується на ефективному центральному контролі, а той, що спирається на *децентралізоване самообмеження громадян*, що є абсолютно неможливим в умовах приватизованого «браку». Ефективний самоконтроль можливий тільки у специфічних когерентних станах соціуму, які сьогодні здаються чимось на зразок «землі обітованої». У рамках більш звичного для нас біополітичного порядку, коли «браку» відведено чітко визначене місце всередині державного механізму, влада правлячого класу ніколи не є безумовною — вона завжди часткова, двоїста, мінлива і скороминуща. Вона народжується, старіє і зникає.

Інша річ, коли «брак» генералізується, перетворюючи суспільство на соціальні брижі. Політика сьогодні фактично являє собою ар'єргард

¹ Фантазм (у психоаналізі) — уявний сценарій, у якому здійснюється, частіше в спотвореному вигляді, те чи інше бажання суб'єкта (зазвичай, неусвідомлене).

цілого ряду застарілих понять: демократії, розвитку, процвітання, соціальних завоювань, прав людини, успіхів науки і техніки, і, нарешті, свободи. Усі вони не є чимось сталим, позитивним і приреченим на нескінченне відтворення. Демократія як ідея є гарною тільки в момент своєї появи, у момент, коли вона приходить на зміну деспотії, що віджила своє. За кілька десятиліть вона починає набувати іншого вигляду. Виникає безліч демократичних на вигляд режимів, які перебувають у стані перманентного розкладання. Звідси і загравання з націоналізмом, який внутрішньо завжди тяжіє до тоталітаризму. «Розвиток» і «процвітання» перетворюють спочатку на формулу мовлення, а потім — і на справжню біду для суспільства, яке нещадно катували «реформами», через які безперервно доводиться затягувати паски. Та й чим, власне, є «економічний розвиток», якщо не «браком» у дії?

Чи варто шкодувати про те, що «політичне» повторює гірку долю «соціального», що є роздутим до повної безглуздості? Навряд чи крах «політичного» приведе до якогось нового звільнення. Крах нового капіталізму зовсім не обов'язково приведе до появи чогось кращого. Навпаки, і найімовірніше, нам доведеться пройти крізь іще один період хаосу, нові Темні віки, зіткнувшись із найгіршими формами рабства, фанатизму, садизму і людиноненависництва. Підйом завжди є важчим за спуск, а деградація завжди є більш імовірною, ніж поступальний розвиток. Та лише подібне нелегке випробування здатне дати те, чого ми ніколи не мали,— шанс на перехід до іншого стану світу, до нового бачення людини і людства.

КРИЗА ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Імовірно, одним із перших похмурих єретиків сучасної філософської думки Заходу, які поставили під сумнів сам статус соціальної реальності, виявився французький філософ Жан Бодріяр, який іще в 1970-х роках описав сучасну дійсність за допомогою понять, що недвозначно вказували на її порожнечу, безглуздість, жорстокість і принципову нестійкість: *симулякр, спокуса, непристойне, смерть, хаос...*

«Що таке симулякр? Це істина, яка приховує те, що її не існує». Головний прорив Ж. Бодріяра полягав у створенні потужної описової системи, що охоплює основні властивості реальності, «приховує те, що її немає». З його точки зору, капіталізм вступив у таку фазу, яка є невимовною з точки зору класичної політекономії. Для Бодріяра епоха творчості К. Маркса і Ф. де Соссюра була «золотим століттям діалектики реальності», коли знаки не обманювали нас, мали референцію, а навколишня дійсність здавалася твердою і непорушною.

Відтоді багато чого змінилося. Те, що завжди було відправною точкою міркувань ліберальних політичних мислителів — відносини праці та капіталу, — для Бодріяра вже не «стратегічне партнерство», якого, власне, ніколи не існувало, а відносини повного панування. Коли капітал панує, праця, що втратила будь-яку гідність, є всього лише знаком соціалізації, до того ж, одним із багатьох, які залучають людину до якогось соціального ритуалу. Фізична праця і поготів перетворює трудящих на відходи виробництва грошей, на соціальні екскременти. А якщо це так, вони підлягають утилізації каналами найменшого соціального й геополітичного опору, вирушаючи чи то в колектор Третього світу, чи то гублячись серед робітничої бідноти країн «золотого мільярда».

Думку Бодріяра можна розвинути. Коли капітал отримав здатність переміщуватися лініями оптико-волоконного або супутникового зв'язку — незримий і всемогутній, немов святий дух, який «дихає,

де хоче»,— праця, котру каналізували, подібно до нечистот, у соціальний або геополітичний відстійник, утратила гідність, якої їй надавало наочне страждання тих, хто працює. Перемога капіталу над працею стала можливою, у першу чергу, завдяки його перевазі в мобільності та грандіозній революції в комунікаційних технологіях, що почалася в 1990-х роках. Праця зв'язана тілом трудящого, його потребами, кваліфікацією, національними кордонами. Капітал же, що виведений із реальної економіки за допомогою офшорів, більше не скутий нічим і починає жити самостійним життям, позбувшись колишнього свого «тіла» — золота — і переносячись з одного жорсткого диска на інший навіть не з волі свого творця, а з волі комп'ютерних програм.

Тому і підступною є перемога, що віддає переможця на волю принципу реверсивності. І перша ознака цього полягає в тому, що капітал, відірвавшись від свого «золотого тіла», нескінченно мутуючи і переміщуючись у просторі, утрачає колишню твердість і надійність. Рейтинги статків найбагатших людей світу, що публікуються журналом «Форбс», — з їхньою загадковою пульсацією цифр і показників зростання або розтавання багатомільярдних статків — заворожують. Але що може означати для Лакшмі Міттала або Воррена Баффета втрата десяти і навіть двадцяти мільярдів, що викликана коливанням котирувань акцій їхніх підприємств? У будь-якому разі, менше, ніж для дрібних вкладників інвестиційної компанії Бернарда Мейдоффа, який виявився «фінансовою пірамідою століття». Цікаво й те, що компанія Мейдоффа успішно пройшла всі перевірки контролюючих органів і ніколи не викликала підозри у фінансових оглядачів із Волл-стрит. Мейдофф — колишній голова ради директорів фондової біржі NASDAQ — вів звичайне життя, укладаючи гроші в благодійні організації, що він їх опікував, і лише коли втратив надію залучити нові кошти, зізнався синові (який одразу ж здав батька поліції), що вся його структура була «однією великою схемою Понці¹». Ті ж, хто не встиг вивести з його фонду (далеко не єдиного у США, не кажучи вже про пострадянські країни, де подібні піраміди виникали десятками) укладені кошти на сотні мільйонів доларів, раптово дізналися, наскільки хиткими стали такі поняття як інвес-

¹ Карло Понці (1882–1949) — італійський «пірамідобудівельник», творець так званої «схеми Понці», яка використовувала різницю в післявоєнних курсах валют і поштових тарифах у різних країнах, спекулюючи «відповідними купонами», які обмінювалися на поштові марки в інших країнах. До того, як цю аферу було викрито, Понці вдалося залучити 17 тисяч вкладників.

тор, підприємець, капіталіст, що впритул наблизилися до банального шахрайства. «Піраміда Мейдоффа», безумовно, вражає уяву. Однак вона здається просто нікчемною порівняно з титанічною фігурою Джозефа Кассано¹, який примудрився обрушити ринок деривативів, що зрештою призвело до світової фінансової кризи, у якій провідні країни втратили десятки і сотні мільярдів доларів. При цьому сам Кассано unikнув відповідальності у США, і тільки британська поліція пред'явила йому не надто доказові звинувачення.

Розрідження та внутрішнє переродження — доля не тільки великих фінансових маніпуляторів. Розрідженням стає сам предмет їхніх маніпуляцій. У 1980-ті роки з'явилися термінали *Master Market*, що створені компанією «Bloomberg» для торгівлі цінними паперами, — і змінили уявлення про капітал, вирвавши його з реальної економіки і надавши абсолютної свободи пересування. За чверть століття колишній тріумф обернувся своєю протилежністю: із початком кризи колосально роздутий ринок деривативів поставив життєздатність світової економіки під сумнів. Іронія полягає в тому, що початок обваленню поклали цінні папери під назвою «секьюрітіз» (від англ. *security* — «безпека»), призначення котрих полягало у створенні більш безпечного ринку кредитування на купівлю нерухомості.

Гроші, що втратили золотий вміст і набувають усе нових і нових форм, утрачають довіру й отримують властивість надплинності: сьогодні вони здатні витікати з будь-якої ємності. А бартерні угоди, що набувають дедалі більшої популярності, сигналізують про ще один бік процесу деградації грошей — вони втрачають здатність служити не тільки засобом накопичення, але й обміну.

Усвідомлення того, що навіть найнадійніша валюта, набувши форми акцій, деривативів, електронних рахунків, може «витекти» в невідомому напрямку, породжує в масах страх і недовіру: саме поняття «тверда валюта» утрачає сенс. Звикнувши жити в умовах «твердих» грошей, ми геть не знаємо, як жити в умовах «м'яких» — і вже тим більше «надплинних».

Як показує практика, така характеристика капіталу, як його безоб'єктність, серйозно недооцінюється. Зникнення референцій — саме це поняття, яке в 1970-ті роки багатьом здавалося не більше ніж грою витончених розумників, за три десятиліття набуло недвозначної актуальності,

¹ Джозеф Дж. Кассано (1955) — американський фахівець зі страхування, який працював у компанії «AIG Financial Products» від моменту її заснування. Кассано вважається ключовою фігурою у фінансовій кризі кінця 2000-х років. Преса називала його «нульовим пацієнтом» глобальної економічної кризи.

неначе грозова хмара, що раптом насунула. Немов під дією злих чар колишня тверда реальність почала перетворюватися на хистку трясовину: світові фінанси, відносини праці та капіталу, держави, політичні партії, гроші, закон і справедливість, уявлення про тіло і красу, міжособистісні стосунки — усе потекло, змішуючись у безформну пульпу. І що принципово важливо — Жан Бодріяр підкреслив *безоб'єктність* цього нового «всесвіту симулякрів», що є абсолютно типовим для нарцисичних відносин: «Я — все. Усе — ніщо».

Перші відгомони тектонічного зсуву, що наближається, люди мистецтва відчули задовго до того, як брати Вачовські написали сценарій «Матриці»: недарма слова «*life is shit*», що супроводжуються сардонічним сміхом, стали апофеозом фантастичного бойовика «Хижак», який було знято Джоном Мактірнаном іще 1987 року.

Світ зниклих референцій, що його описав Бодріяр, є вельми безрадіним. Це сяюче задзеркалля, де ніщо не зворушує і ніщо не є собою, де всі знаки брешуть, де немає ані добра, ані зла, ані смерті, ані життя, це страхітливе царство порожнечі і безглуздої, настільки ж спустошеної свідомості, яка приречена на «доживання», — що це, якщо не *нарцисичний універсум*? І хоча французький мислитель не користувався цією термінологією, уся його філософська мова свідчить саме про це.

Багато хто вважає, що криза — це проблема, яка підлягає вирішенню. Але, на думку філософа, криза — це вже вирішення проблеми. Принаймні, з її допомогою знімається надмірна довіра до системи, що побудована на експлуатації довіри. Знаючи любов Бодріяра до поняття «доля», можна продовжити його думку: сьогоднішня криза — це також симулякр, істина, яка приховує те, що її немає. Ми маємо справу не з кризою, а з *гіперфункціонуванням системи* — природною долею протиприродної системи суспільних відносин.

Вишуканий труп економізму

Зрозуміло, можна погоджуватися з американським соціологом і політологом Імануїлом Валлерстайном у тому, що причиною кризи є загострення базових протиріч світ-системи¹ на тлі того, що весь капіталіс-

¹ Світ-система — система товариств, які об'єднані економічними зв'язками і самостійно еволюціонують, але не пов'язані у єдине політичне утворення. Сучасна світ-система складається з ядра (найбільш високорозвинені країни Заходу), напівпериферії (колишні країни соціалістичного табору) і периферії (Третій світ).

тичний світ, від індивідів до корпорацій та урядів, протягом тридцяти років жив у борг, розігриваючи ринок і накачуючи його невиправданими очікуваннями. Звідси випливає, що коли створити відповідні інститути, які вирішуватимуть протиріччя раціональним шляхом, не допускаючи перегрівання ринків, то криз надалі вдасться або уникнути зовсім, або, принаймні, значно їх згладити. На подібному припущенні ґрунтується будівля школи інституціоналізму, у цьому полягає головна надія помірних лівих: модифікувати або створити нові інститути глобального управління, що дасть змогу зберегти всю колишню систему. Погляд Жана Бодріяра змушує засумніватися в обґрунтованості такого припущення. У «Паролях і фрагментах» він писав:

«Нехай ця точка зору і є досить парадоксальною на вигляд, але я, все ж таки, схильний стверджувати таке: економіки, якою ми її звикли усвідомлювати, економіки в раціональному розумінні, що освячений економічною наукою, не існує, бо справжньою основою руху речей і в минулому, і зараз є не що інше, як символічний обмін, і саме в його просторі вони насправді і функціонують».

Існує популярна англійська ідіома: «*Money talks*». Її змістовний переклад — «гроші можуть усе». Однак її буквальне значення — «гроші говорять». Так, говорять, але чи не занадто багато? Чи не є мана економізму, яка стала визначною рисою всього повоєнного часу і всіх політичних партій — як правих, так і лівих,— усього лише вільним трактуванням того, що слід було б розуміти інакше, у прямому і неспотвореному сенсі?

Знадобилося понад століття, щоб сумніви та підозри визріли і було сформульоване запитання: чим, власне, є отримання додаткової вартості, якщо не алібі, за яким ховається додаткова насолода? Чим є світ економіки з його безоб'єктністю, дигіталізмом і обсецією отримання прибутку, як не *нарцисичним універсумом*? І якщо в ньому замість звичних трьох вимірів існує лише один — вимір прибутку,— то саме ця обмеженість і надає йому моці знаряддя тортур і липкої нездоланності кошмару.

Зусилля, що спрямовані на те, щоб приховати неіснування економіки, вражають увагу. Економічна наука, незважаючи на хиткість її підстав, давно вже стала, за фактом, «царицею наук», витіснивши математику, підпорядкувавши її своїм інтересам і відсунувши в тінь решту дисциплін. Сучасні праці з економіки використовують вельми вражаючий математичний апарат, що, однак, не додає переконливості висновкам

авторів. Чим вони справді вражають, то це колосальною загальною масою, що підкріплена авторитетом Нобелівського комітету і гуркотом грошових потоків на світових фінансових ринках. Давно минули часи, коли економічна наука, що навіть не домоглася серйозних практичних результатів, усе ж ставила перед собою ясні цілі, не відриваючись від здорового глузду.

Річард Паркер у блискучій статті «Чи можуть економісти врятувати економіку?»¹ намалював вражаючу картину стану справ у економічній науці. Лише деякі постулати об'єднують економістів: віра в те, що ринки спонтанно оптимізуються, що самозацікавлені індивіди здійснюють раціональний вибір у соціальному вакуумі, а також віра в «генеральний еквілібріум», і в те, що інститути мало чого варті. Саме в цьому загальноприйнята модель економіки найбільше розходиться з реальністю. Сама історія розвитку економічної науки демонструє її виразний дрейф праворуч (особливо помітний у повоєнний час), ангажованість правлячим класом, інтелектуальний застій, що почався ще в середині 1960-х років і практичну безпорадність. Економічний мейнстрим із його нарцисичним жаргоном спочатку в Сполучених Штатах, а потім і в усьому світі фактично перетворився на таке саме ідеологічне брязкальце, яким у Радянському Союзі був марксизм-ленінізм.

Майбутнє економічної науки, що описане Р. Паркером, може порадувати будь-кого, але тільки не економістів. «Усередині академій економісти виживуть — тому що немає більших шанувальників вільних ринків, ніж академіки зі ступенями. Однак і це виживання лишається нерозв'язаним, оскільки вони не у змозі бути навіть тими, кого Кейнс вважав єдиною надією: “дантистами” соціальної науки, компетентними техніками в далекому, але кращому світі».

Відсутність ідеологічної конкуренції і розмиття референцій як таких сформувало досить зручне середовище, у яке економісти час від часу вкидали такі штучні й порожні поняття, як «економічне зростання» або «ВВП», за винахід якого його автору Саймону Кузнецю дісталася Нобелівська премія. Порожнеча терміна «економічне зростання» є такою, що навіть нинішню кризу — за деяких досить незначних зусиль — можна розглядати як період помірнього зростання, навіть якщо половина населення страждає від голоду або гине від алкоголізму. Полеміку про якість цього зростання, що ініційована лівими економістами на Заході, було

¹ American Prospect. 1993, March 21.

придушено. Економічне зростання для дедалі більшого числа людей має вигляд поняття, що позбавлене якісного боку і бодай якогось виразного людського сенсу. Зростання виявилось не зростанням, не рухом, а ефектом, що імітує рух, інакше кажучи — артефактом. Чим же тоді є економічний спад? Можливо, чимось більш корисним і благотворним, якщо економічне зростання виявилось фікцією, ба гірше — аддикцією¹?

Сучасна економічна наука з її колосальним корпусом надзвичайно математизованих, але незрозумілих робіт, перетворилася на подобу розжирілого борця сумо, якого, незважаючи на те, що він ледь здатен пересуватися, неможливо витіснити з рингу. Шансів перемогти його практично немає, якщо ви не у змозі зрозуміти, що насправді цього противника *не існує*, оскільки справжня основа руху речей має інший характер, іншу розмірність.

«Кризу створило введення кредитних деривативів,— писав Джеймс Лейбер у статті “*What Really Cooked the World's Economy?*”² — У теорії ці похідні фінансові інструменти мали вигляд засобів страхування інвесторів, на практиці ж виявилися гарантією глобальної фінансової кризи... Це стало аддикцією. Із двох трильйонів вартість кредитних деривативів підстрибнула до восьми трильйонів у 1994 році і злетіла до ста трильйонів у 2002 році. Минулого року Бен Бернанке (голова Федеральної резервної системи США) повідомив, що загальний обсяг цих зобов'язань становить 596 трильйонів доларів. Один із найбільших у світі інвесторів Воррен Баффет назвав деривативи “фінансовою зброєю масового знищення”. Фелікс Рогатин — банкір, який чверть століття тому врятував Нью-Йорк від банкрутства,— назвав деривативи “фінансовими термоядерними бомбами”».

Вражаюче, але незважаючи на всю свою демонстративну міць, економічна наука виявилася не здатною спрогнозувати кризу і ще менш здатною переконати аналітиків, біржових гравців і учасників світових ринків у її невідворотності. Очевидно, саме на них — цинічних і всезнаючих практиків — вона не справила бодай якогось помітного впливу.

Спокуса фантасмагорії економізму виявилася настільки сильною, а процес краху глобальної «МММ» настільки грандіозним і неймовір-

¹ Аддикція (від англ. *Addiction*— залежність, згубна звичка) — нав'язлива потреба, звикання. Термін найчастіше застосовується до психологічних залежностей — інтернет-залежності, ігроманії, шопоголізму, психогенного переїдання, фанатизму, залежності від порнографії тощо.

² BlackPower.com, 2009, Feb. 23.

ним, що багато хто спочатку просто відмовлявся в нього вірити. Незважаючи на похмурий емоційний фон давоських форумів і самітів G8, крах банків та неповернення депозитів, уява периферійних обивателів і оглядачів продовжує народжувати міфи — то про близьке завершення кризи, то про кінець світу. Суть того, що відбувається, його глибинні емоційні, структурні й економічні причини від критиків вислизають, бажання розібратися в тому, що відбувається, поступається бажанню уникнути зіткнення з травмуючою реальністю, яку криза так жорстоко оголила. Причому, у першу чергу, — не економічною, а, скоріше, психологічною реальністю: у якийсь момент капітал перетворився на самодостатню сутність, гіперраціональну й ірраціональну водночас, на якесь нарцисичне божество. У панівному економічному дискурсі він став чимось на зразок надцінної і невимовної богословської «благодаті» («капітал = інвестиції = безмежне благо») й одночасної незбагненої «сингулярності» (з огляду на складності світових фінансових ринків, де обертаються позамежні суми та діють надлюдські закони). Нескінченно математизуючи капітал, економічна наука не помітила головного — моменту, коли він утратив свій творчий потенціал, моменту, коли «дискурс Ісуса» змінився «дискурсом Яхве». Так само, як у християнстві немає більшої цінності, ніж Бог, так у економізмі немає більшої цінності, ніж капітал.

Не менш вражає те, що й для рядових учасників ринків, і для привілейованих професійних гравців, які вклали в ринок колосальні кошти, удар кризи виявився однаково несподіваним — неначе вони від самого початку, нестримно підвищуючи ставки і здогадуючись про існуючу небезпеку, *передчували* момент катастрофи.

Що це за реальність? У чому полягає особливість Усесвіту, який протистоїть трупові економізму, що вишукано виряджений і підфарбований?

Це всесвіт *виклику, дива і спокуси*. Жага дива у свідомості мас — аж ніяк не наслідок деградації масової свідомості або падіння моралі. Навпаки, це об'єктивне відображення всього капіталістичного коду, що буквально розривається зсередини силами зовсім іншого — *символічного всесвіту*, всесвіту гри, виклику, нестримного підвищення ставок, віри в долю і необов'язковість смерті.

Коли маси хочуть бути спокушеними, — спокусники виникають самі по собі, а їхні персони стають дедалі колоритнішими. Узяти хоча б того ж Мавроді, чорношкірого проповідника Сандея Аделаджу і його патрона — колишнього мера Києва Леоніда Черновецького або історію з «пірамідою» Мейдоффа на Заході. Усі вони, що вийшли з тіні й піднес-

лися до небес, так чи інакше йдуть у нікуди, проте спокуса і потреба в ній залишаються.

Сучасні спокусники не лише обіцяють порятунок, але й активно підтримують потребу в ньому, створюючи свого роду «брак». При цьому вони переконують не тільки словом, а й дією: танцюючи і співаючи пісні, відпускаючи жарти і постійно з'являючись на телеекранах і в Інтернеті. Вони не бояться здатися смішними. Гламур і профанація стають частиною економічної діяльності, політичного процесу та релігійної активності. У певному сенсі навіть Сполучені Штати опинились у ролі «глобального Мавроді». Наповнивши Третій світ доларами, що не забезпечені нічим, окрім віри у їхню «твердість», США отримали не лише колосальні економічні вигоди, але і свого роду «екстра-довіру».

Якщо Сергій Мавроді, який створив у 1990-х роках кілька фінансових пірамід, діючи поза державою, цілком «самостійно» розкрив те, що в основі фінансової діяльності має лежати довіра (а довіра належить до порядку Символічного), то в період кризи ця обставина оголилася. Що наполегливіше банки намагаються зберегти ліквідність, не повертаючи вкладникам депозити, чинячи тиск на кредиторів або випрошуючи допомогу в держави, то очевиднішою стає справжня природа грошей — утіленої довіри. Із початком кризи вся ця хитка і невловима «надлишково-людська» сутність грошей, яка здавалася шкідливою й непотрібною, усі внутрішні суперечності фінансового ринку розкрилися, оголивши суть системи, яка, з одного боку, потребує довіри, а з іншого — на ній паразитує.

Гроші та світові фінансові ринки постали не як інструмент творення, забезпечення загального процвітання і прискорення економічного зростання, а як сфера глобального паразитизму та шахрайства, сфера втамування нарцисичної потреби. Фактично банки дезавували весь суспільний договір. Виникла навіть не кафкіанська ситуація, а щось на кшталт колізії з роману росіянина Віктора Пелевіна: вкладникам пропонують забрати з банків депозити, що належать їм, сплативши певну солідну суму. Ситуація, що досі не бачена в економічній історії, але є цілком органічною в ситуації асимптотичного розпаду системи, за якого недовіра стає такою ж само аддикцією, якою раніше — тотальна монетизація.

Немає лиха без добра: тепер ми точно знаємо, що великий капітал більше не пов'язаний із будь-якою мораллю і не обіцяє загального блага. Його система мотивації ґрунтується не на «прагненні до отримання

прибутку» (К. Маркс), не на «моральному обов'язку» (М. Вебер) або «особливому типу характеру підприємця» (Й. Шумпетер), а на *нарцисичній потребі*.

Ліквідація праці чи ліквідація капіталу?

Говорячи про працю, потрапляєш у таке само дивне і незручне становище, у якому опиняєшся, коли у суспільстві заходить розмова про смерть. «Праця досі залишається брудною таємницею нашої культури — набагато бруднішою, ніж, наприклад, сексуальність, яка давно вже набула салонного статусу і транслюється всіма екранами»,— писав мистецтвознавець і філософ Б. Гройс у роботі «Поневолені боги».

Незважаючи на те що їх прийнято розводити, розглядаючи нарізно, праця і капітал перебувають у симбіотичній єдності, і важко сказати, «хто матері-історії більш є цінним». Трудова теорія вартості для капіталу має велике значення. Зрештою, матеріальне багатство створюється лише працею. Коли праця стає мірою всіх речей — не людина, не Бог, не життя в усьому його багатстві, а абстрактна праця,— то як універсальна цінність вона відкриває шлях універсальності капіталу.

Зазвичай під працею ми розуміємо роботу на виробництві. Рідше — творчу роботу. Водночас уявлення про працю містить безліч лакун. Так, робота домогосподарки вважається не працею, а виконанням сімейних обов'язків, це ж саме стосується роботи з виховання та доглядання дітей. Не вважається працею і виконання подружніх обов'язків, хоча для цього іноді доводиться неабияк попідніти.

Але де проходить межа, що відокремлює працю від не праці, від задоволення, розваги? Це межа об'єктних відносин, межа, що розділяє публічний і приватний простори. Одночасно з розмиванням межі між ними розмивається і грань між працею і не працею. А проникнення праці в приватну сферу є рівнозначним експансії ринкових відносин з усіма згубними наслідками. Праця, капітал і ринок неможливі одне без одного, вони пов'язані між собою, як рідина у сполучених посудинах.

Відхід праці зі сцени, її знецінення недвозначно сигналізує про посилення капіталу. Схоже, що революційний пафос комунізму завдав їй шкоди. Усе, що залишилося від колишньої гідності людини праці,— це всього лише впевненість у тому, що їй постійно недоплачують. Капітал торжествує повну і беззастережну перемогу: сьогодні навіть безхатьки та жебраки зневажають працю. Пристрасть до розкошів і зневага до

фізичної праці стали атрибутами дрібних бізнесменів і службовців, у тому числі й тих, хто має вельми скромні доходи. Учнівська або безробітна молодь, яка живе на кошти батьків, і поготів не уявляє собі життя без дорогого смартфона або інших престижних аксесуарів.

Воістину капітал став «нашим усім», перетворивши працю, а особливо працю фізичну, на недоречне, негідне заняття, долю невдах. Зрозуміло, праця нікуди не зникла, але колишній баланс праці та капіталу, що сформувався після Другої світової війни і проіснував понад тридцять років, різко зрушив на користь капіталу.

Водночас праця, час і капітал — так само, як і раніше, — перебувають у нерозривному зв'язку. Праця передбачає накопичення продуктів виробництва, удосконалення здатності до праці, навичок і вмінь. Як відомо, «час, який ми маємо, — це гроші, яких ми не маємо». Однак, на противагу цьому сценарію накопичення, культурний образ часу — це образ безперервної розтрати і споживання. Ми говоримо «час є безцінним», проте величезна маса людей витрачає свій час абсолютно безцільно, неначе час їхнього життя є нескінченним, а кількість грошей на банківських картках — необмеженою.

«Герой не працює», — писав у «Щоденнику одного генія» Сальвадор Далі. Але при цьому поряд можна знайти опис того, як він працював біля мольберта від зорі до зорі і що було зроблено за день: «Сьогодні я прописав ліве стегно свого “*Corpus Hiperbolicus*”»¹. Від моменту створення «Щоденника» минуло близько півстоліття, і працювати, навіть за мольбертом, нині не може собі дозволити навіть геній. Що змінилося? Праця стала негідною. Капітал — навпаки, став гіперреальним, оточивши нас з усіх боків образами своєї присутності.

У бінарній опозиції «абсолютне добро — абсолютне зло» праця стала беззаперечним злом, капітал — безсумнівним добром. І подібно до того, як праця стала «брудною таємницею нашої культури», таким самим брудом стала і людина, що працює. Працівник, виробник — це незначний, банальний і похмурий «*homo sacer*»². Споживач, навпаки, — самодовольний, пустопорожній і гламурний індивід.

Володар праці — ніщо. Володар капіталу — усе. Проблема лише в тому, що навіть перебуваючи по різні боки базового соціального

¹ Картина Сальвадора Далі, яку написано в 1954 р. Зображує Ісуса Христа, котрого розп'ято на розгортці гіперкуба (тесеракта).

² *Homo sacer* (лат.), у римському праві, — людина, яка засуджена і може бути вбита ким завгодно, але не може бути принесена в жертву в релігійному ритуалі.

розлому, вони є однаково враженими «браком», недугою внутрішньої порожнечі. Заможні й незаможники, ті, чие життя — подоба, і «безподібні», раби та пани насправді є бранцями «браку» і його великого породження: праці-капіталу.

Праця фактично зникла з телеекранів, із соціальних мереж і громадського обговорення. У радянській етиці, спогад про яку ще живий, праця формально займала високе місце в ієрархії цінностей. Причому насамперед, праця фізична, але така, що пов'язана з роботою з використанням машин і механізмів. Розумова робота цінувалася значно нижче, хоча при цьому насаджувався міф про «постійно зростаючі потреби» радянської людини, що дивно схожий на міфи суспільства споживання. Чим обернувся фантазм виживання капіталу, який реалізовувався протягом 74 років, добре відомо.

У протестантській етиці епохи класичного капіталізму всі види праці мали певну сакральну цінність. Чи ти сміттяр, чи літератор, але якщо ти працюєш із повною віддачею, то робиш тим самим добру справу, що угодна Богові, справу накопичення і примноження благ, «добра» (порівняйте англійське *«good»* — «хороший, добрий» із *«goods»* — «товари, надбане добро»). Цікаво, що таке ставлення до праці було досить слабко пов'язане з уявленням про соціальну справедливість. Перші закони про безпеку праці з'явилися тільки на початку XIX століття, пенсійна система — більш ніж за століття. Найбільшу цінність мала праця капіталіста. Протестантська трудова етика регламентувала ставлення до праці, але вона ж віддавала перевагу капіталу.

І в тій, і в іншій системі є очевидні перекоси і протиріччя. Якщо західна система гіпермотивації праці капіталіста за рахунок усіх інших призвела не тільки до зростання продуктивних сил, а й до колосального росту соціального невдоволення, економічних спадів, воєн і революцій, то радянський підхід — гіпермотивація робітників і фантазматичне винищення капіталу — просто програв у конкурентній боротьбі: перемогла інша модель бажання.

Досвід Третього рейху, на вигляд, не є винятком. Як писав Юліус Евола, *«Arbeitsdienst»*, трудова повинність, яку було введено в Німеччині від 1935 року, викликала гостре неприйняття у середовищі німецької аристократії. Відтепер дівчата зі шляхетних родин були змушені працювати пліч-о-пліч із працями та селянками, та й сам Адольф Гітлер аж ніяк не здавався людиною шляхетною — йому гостро не вистачало «породи». Із приходом Гітлера до влади було створено «Німецький робітничий

фронт» — профспілку, яка об'єднувала працівників і роботодавців,— однак, як зазначає Евола, директорів підприємств не примушували до неї вступати.

Третій рейх так і не позбувся нальоту «пролетарськості». Гітлер до останніх днів марив створенням народу-нації і вихованням працею — виховання війною могло стати для цього додатковим інструментом. «Брудною таємницею» Третього рейху були зовсім не концентраційні табори, а великий капітал, який примудрився в нацистській державі з яскраво вираженим нарцисичним режимом не тільки пережити війну, але й отримати колосальні прибутки від державних військових замовлень.

Уся історія праці в ХХ столітті — її винищення, звеличення або інші, більш витончені стратегії і маніпуляції — оголили не надто приємну істину: праця ніколи не існує «сама по собі», оскільки є потужним засобом соціальної дресури. Кінцева мета праці — створення «*homo socialis*», соціальної істоти, яку, як дитину, потрібно відволікати, щоб вона не заподіяла собі шкоди або не набула шкідливих звичок. Навіть якщо робота є безглуздою з точки зору виробництва, вона каналізує потенційно небезпечну соціальну енергію, виробляючи законслухняну людину, яка замордована одвічною проблемою: як дотягнути до наступної зарплатні. Трудова дисципліна, система маніпуляцій трудовою повинністю — це одна з форм дисциплінування особистості та її виховання, поряд із практиками пенітенціарних і лікувальних установ, що описані М. Фуко. Проте, Фуко як спадкоємець класичної традиції вважав, що суб'єкт усе ж здатен стати повноцінним розпорядником своєї праці та власного життя.

З іншого боку, фізична праця є чимось на кшталт прокляття, тяжкої повинності, а отже, зла, яке належить знищити. Достатньо згадати бодай біблійне «в поті лица ти їстимеш хліб, аж поки не повернешся в землю», або фрейдівську метафору «праці-скорботи». «Мету будь-якого багатства — забуто!» — бідкався Ніцше; це звучить справедливо і в наші дні, проте стосується не тільки багатства, капіталу, але і праці. Майбутнє праці, на думку Маркса,— її знищення як зла і перехід до вільної творчої діяльності, із чим погоджувались і радянські ідеологи, та й сучасні неомарксистки.

Жан Бодріяр вважав, що в епоху симулякрів праця втрачає свій змістовний характер, включаючись до загальної системи імітацій, стає такою само симулятивною, як і капітал.

Альбер Камю порівнював людину із Сізіфом, який котить на гору камінь. Однак, незважаючи на гадану безглуздість «сізіфової праці», на думку Мераба Мамардашвілі, хоч камінь і постійно скочується до підніжжя схилу, людина тим самим «накачує м'язи своєї людяності», в іншому разі вона стає «інолюдською істотою».

Тут Мамардашвілі судить у рамках застарілої філософської традиції. Чи може індивід у результаті праці перейти на більш високий рівень духовності, розуміння й людяності — сьогодні велике запитання. Капітал і в цьому домігся вирішальної переваги. Уже саме володіння ним передбачає наявність усіх згаданих характеристик у найвищому ступені. Схоже, що в наші дні фігура олігарха стає таким само структуроутворюючим фактором, яким для середньовічних християн була фігура відлюдника, який пізнав невідомі небесні блага.

Безумовно, відмінності в культурних традиціях продовжують зберігатися. Культ праці як цінності є все ще поширеним в англосаксонських країнах і країнах Північної Європи. У середземноморських країнах досі існує певна антитеза праці — смертельно небезпечні святкування на кшталт тих, що влаштовують у Памплоні, коли міськими вулицями жнуть биків і люди біжать перед ними, ризикуючи бути затоптаними. Звичай сіести, традиційного післяполудневого неробства, культивується не тільки в Середземномор'ї, але й чи не в усьому Третньому світі (недарма в Індії говорять, що в післяобідню спеку вулицями бігають тільки «жінки, скажені собаки й англійці»). Хіба це не є усвідомленим «умертвінням» трудового часу?

Проте неабияке поширення фантазму виживання праці сьогодні є очевидною. Працю — тим більше працю фізичну, публічну, малокваліфіковану — зневажено. Обов'язок певну кількість годин відпрацювати на громадських роботах, що накладається судом на винного громадянина, — є ганебним покаранням. Воно існувало навіть за соціалізму, який звеличував працю, існує і за капіталізму. Ті, хто змушений працювати публічно, — дівчата-касирки в супермаркетах, пенсіонери, які продають дріб'язковий товар в електричках, — перебувають на найнижчій сходинці соціальних сходів, бо всі бачать, як вони працюють.

Ті, кому не пощастило, хто змушений працювати публічно, маючи бодай мінімальний ступінь свободи, можуть удаватися до хитрощів, симулюючи, що вони «працюють на себе», або просто бездіяльно проводять час. Сантехнік, оглянувши поламаний кран, може загадати ціну, як справжній капіталіст. Лікар, який приймає хворих, може набути ви-

гляду грізного вершителя доль. Підліток, який продає крадені мобільні телефони, удає, що йому немає ніякого діла до потенційного покупця. Спробуйте поставити під сумнів якість або походження його товару — і він миттєво вибухне лайкою, бо усвідомлює, наскільки принизливим є його становище. Працівник — ніхто, соціальний екскремент.

Геополітика фантазматичного виживання праці, характерним проявом якої є «аутсорсинг», принесла свої плоди. Подібно до того, як існують «технологічні рослини» (овочі та ягоди, що вирощуються на гідропонних фермах), «технологічні тварини» (кури на птахофабриках), з'явилися «технологічні люди» (працівники виробництв у країнах Третього світу), сама згадка про яких — моветон для світових медіа.

Сучасний Китай — ціла технологічна цивілізація, яка обслуговує потреби «обраного мільярда». Праця, тим більше виснажливо важка і брудна, нікуди не зникла з виникненням суспільства споживання і глобалізацією, які фактично є лише розростанням нарцисичного ставлення до світу. Вона просто перемістилася у просторі й остаточно втратила «право голосу».

Будь-якої рефлексії щодо праці позбулися Голлівуд і більш дрібні «фабрики мрій». Але робота з пошиття джинсів, виплавлення сталі, виготовлення автомобілів і комп'ютерів, дитячих іграшок і пральних порошків, а головне — особливо тяжка праця з утилізації всього цього добра, що стало непридатним, — нікуди не поділася. Сьогодні вона «евакуйована» у Третій світ і захована за високими огорожами фабрик, заводів і заводиків, де люди, що працюють у нелюдських умовах, забезпечують майбутнє суспільства споживання — плавучі міста для супербагатих, у яких є все для насолоди життям: ресторани, басейни, казино та концертні зали, вертолітні майданчики, причали для розкішних яхт і, звісно ж, клініки, що спеціалізуються на омолодженні.

Утім, ми маємо можливість помислити про інше майбутнє. «На думку Симони Вейль¹, думки про духовність праці або їхні провісники, що розкидані у книжках Руссо, Жорж Санд, Толстого, Маркса, Прудона, — єдині оригінальні думки, що народжені нашою епохою і не запозичені у греків», — зазначав Альбер Камю. Не ілюзорне звільнення від праці,

¹ Симона Вейль (1909–1943) — французька філософиня і релігійна мислителька. Пережила захоплення марксизмом і троцькізмом. Вважала за необхідне відновлення зв'язків людини з природою і суспільством — «коренів», які в сучасному суспільстві розкладають вплив грошей, влади й ідеології. Одним із методів відновлення коренів Вейль вважала «одухотворення праці», яку вона уподібнювала смерті та причастю.

яким марять неоліберали, не її панування, про яке досі мріють марксисты,— але усвідомлення ненормальності її нинішнього статусу, статусу безсловесної рабині капіталу. І це зовсім не щось нездійсненне або неймовірне: «серединний шлях» буддизму з його фактичною відмовою від «браку» (що зазвичай помилково тлумачиться як відмова від бажань), є дуже близьким до цього.

Як писав Сандер Тайдман у статті «Gross National Happiness: Towards a New Paradigm in Economics», яку присвячено ініціативі нового короля Бутану: «Неокласичний принцип *“laissez-faire”*¹ створив ментальність, котра помилково сприймає нинішній стан справ як дещо само собою зрозуміле, і ми опинилися поневоленими ринком і його монетарними цінностями. Альтернатива цьому — не повернення до жорсткого централізованого планування і закриття кордонів, а розвиток альтернативної економічної моделі, що задовольняє потреби нашого суспільства і самого життя». Показник «загальнонаціонального щастя», що запропонований королем як альтернатива показнику ВВП (обсягам валового внутрішнього продукту), по суті своїй, є зовсім не пошуком нового еквілібріуму між працею і капіталом, а, насамперед, звільненням від тиранії «браку».

Порно й політика

Порно й політика — що пов'язує ці два явища? Якщо порнографія, кажучи юридичною мовою,— це непристойне зображення статевого акту, а політика — сфера вироблення і прийняття суспільно важливих рішень, то що може бути спільного між ними?

Так само, як не є «простим зображенням статевого акту» навіть любительське порно, що зняте на мобільний телефон, так не є «просто інформацією» образи політичного процесу. Те, що політика, з якою масовий споживач медіа-продукту стикається щодня, є результатом подібної технологічної обробки — тобто спеціально обробленими *образами* політичного процесу — досі не отримало належної оцінки. Оскільки все ще не існує родової назви для зображень політичного процесу, з якими нам доводиться мати справу, ми назвали їх за аналогією з порнографією (що в буквальному перекладі означає «опис життя повій») **політографією**.

¹ Принцип невтручання — економічна доктрина, згідно з якою державне втручання в економіку має бути мінімальним.

Політографія — це не лише великі медійні проекти, а й маса інших форм, включно з щотижневими аналітичними оглядами, новинними репортажами про діяння офіційних осіб тощо. У всіх випадках зображення політичного процесу (так само, як і зображення інтимної близькості в порностудії) особливим чином опосередковується, піддається обробці з метою надання зображенню певних властивостей, збагачується за рахунок комбінування і монтажу.

Жан Бодріяр убачав спільне між порнографією і політикою, уводячи поняття «транссексуальності» і «трансполітики». Його бачення світу політики можна описати словами «світ замороженого бажання», оскільки єдине, що, на думку філософа, населення відчуває до політиків, — це зневага. Відсутність інтересу до публічної сфери маскує певний симулякр, «протез бажання». З його точки зору, загальною дійовою особою порнографії та політики є істота, що позбавлена емоцій, самохідний андройд.

Таємний зв'язок західної порнографії та ідеології вільного ринку досі не піддавався широкому обговоренню, хоча він є цілком очевидним для представників інших культур. У цьому полягає причина спроб китайської влади, керівництва Ірану та багатьох інших країн узяти під контроль діяльність інтернет-провайдерів, перекривши канали поширення порнографії, а разом і доступ до сайтів опозиції. Для цього у політиків є всі підстави; ба більше — порнографію почасти використовують як реальну ідеологічну зброю. Зокрема, кілька років тому ізраїльські солдати, які захопили палестинську телестудію, почали транслювати в ефір порноролики, причому саме в той час, коли правовірні мусульмани збираються для перегляду релігійних програм.

Телевізійна політика — це сфера, у якій відбувається ілюзорна *компенсація відсутності подіївості* в тоскно одноманітних циклах споживання, що нескінченно повторюються. У подібний спосіб порно пропонує нам ілюзорну *компенсацію браку близькості*.

Стогін і вигуки порноакторів — емоційний еквівалент поведінки політика, який проголошує прагнення до демократії, процвітання та реформ. При цьому навіть демонстрація скепсису щодо цих спустошених, мертвих понять фактично є такою самою їхньою пропагандою, як і ритуальне повторення («Коли ж у нас з'явиться справжня демократія?» або «Ні, не скоро ще запрацює наша економіка!» — тощо.). У самому життєвому проекті людей, які існують у таких координатах, «кидалово» й «опускання» являють собою резервуар величезної насолоди. Заради її отримання виголошуються промови, транслюються багатогодинні

ток-шоу, вивергаються тонни сперми. Побічний результат — дроблення та розпад політичної сфери, руйнування особистого життя, спустошення і деградація.

Що приховує сексуальний скандал?

Гі Дебор¹ не випадково говорив про баналізацію суспільного життя. Політика, так само, як і порно, узурповує онтологічну повноту життя, замінюючи її механічним рухом, безглуздою копуляцією. Але саме ця банальність завдяки медійним хитрощам видається за надподієвість: нас захльостує потік повідомлень про катастрофи, нещасні випадки, саміти, сексуальні скандали — про що завгодно, аби лише не про те, що може змінити наше життя, поставити під сумнів соціальну рутину, внести в неї інший порядок бажання. До того ж, скандалу й нещасному випадку (тобто вторгненню Реального) надається чи не сакральне значення. Але ще більш бажаним є випадковий прояв сексуальності. Поява Ангели Меркель в опері у вечірній сукні з глибоким декольте стала справжнім подарунком для медіа, викликавши такий бурхливий інтерес, що канцлер Німеччини відтоді показується на публіці тільки у закритому вбранні.

Політики й самі охоче симулюють активність, переходячи із фракції до фракції, приходячи до влади й ідучи в опозицію, змінюючи посади та «переконання» (хоча родовою рисою сучасного політика є відсутність переконань, але не забобонів). Їхні промови — така ж сама симуляція змістів, як і рухи їхніх тіл: жонгливання порожніми термінами. Тероризм, убивства як наслідок терактів — ось найбільш жадана пожива для мас-медіа. Оскільки подібні ексцеси трапляються рідко (а глобальні ЗМІ поки що не перейшли до прямого фінансування терористичних угруповань), їм доводиться задовольнятися скандалами, або просто створювати їх, як-от в анекдотичному випадку з неочікуваним оголенням у прямому ефірі грудей темношкірої співачки Джанет Джексон, яке вразило Америку чи не сильніше за події 11 вересня.

Цікавим є зсування акцентів у сексуальних скандалах за останні півстоліття. Якщо мелодраматичний зв'язок Джона Кеннеді та Мерілін

¹ Гі Дебор (1931–1994) — французький революціонер ліворадикального напрямку, філософ, історик, письменник, художник-авангардист, режисер. Найбільш відомий завдяки своїй концепції «суспільства спектаклю», яку викладено у книжці «Суспільство спектаклю» і в коментарях до неї.

Монро ще ніс на собі відблиск людських почуттів, то, наприклад, у скандалі з Монікою Левінскі Білл Клінтон виступив чимось на кшталт лемівського робота-копулятора (ми ж пам'ятаємо, що він подарував Моніці ту ж саму книжку, що і своїй дружині), істотою цілком байдужою, інакше кажучи — споживачем. Він не опускається до людського злягання, вважаючи за краще принизливу для дурнуватої практикантки форму орального сексу, та ще й залишає сумнозвісні сліди сперми на її синій сукні.

Що вже є геть комічним, пеніс Білла Клінтона в доповіді прокурора (у даному разі — порнопрокурора) Кеннета Старра набуває дивної автономії, перетворюючись на подобу гоголівського Носа, що самостійно розгулює сторінками газет і журналів. Утім, Моніка Левінскі за сприяння пропагандистської машини Республіканської партії, яка намагалася покінчити з Клінтоном, уповні помстилася за перенесене приниження, але при цьому вона більше не має вигляду безневинної жертви. Навпаки, після того, як медіа буквально «випатрали» Клінтона, глядач шоу «Клінтон — Моніка» перейнявся співчуттям до президента-гульвіси, увірувавши, що він дійсно є людиною і жертвою обставин.

Під час ознайомлення з довгим списком секс-скандалів, який наводить Вікіпедія, упадають в око дві речі. Перша — відсутність у ньому сексуально-політичних скандалів, незважаючи на те, що вони ведуть свою історію ще від часів викрадення Єлени Троянської. Імовірно, це всього лише данина політкоректності.

Друга — те, що жертви секс-скандалу як події, по суті, зовсім не є жертвами. Часи, коли дружину, яка зрадила чоловіка, ховали живцем, минули назавжди. Памела Андерсон, Кім Кардашян і Періс Гілтон, випустивши відео своїх сексуальних утіх, заробили на цьому серйозні гроші, а Періс Гілтон навіть удостоїлася двох престижних нагород (у 2005 і 2008 рр.) за фільм «Одна ніч у Парижі». Їхній приклад наслідувала величезна маса людей, які викладають у Інтернеті свої домашні секс-відео, хоча мало кому вдається на цьому заробити. Секс-скандал працює виключно на тих, хто вже має популярність. Якщо Юлія Тимошенко свого часу не отримала ніяких бонусів від псевдо-порнофільму «Юлія», то лише з огляду на недооцінку законів функціонування гламуру й абсолютну бездарність постановників цієї стрічки.

Лінда Лавлейс, знявшись у знаменитому порнофільмі «Глибока глотка» в 1970-х роках, так і не стала зіркою «мейнстріму». Дженна Джеймсон на рубежі століть домагалася популярності довгих десять років. Але вже Саші Грей — порнозірці, яка спалахнула у 2006 році, — не довелося

оббивати пороги стриптиз-клубів: уславлений режисер Стивен Содерберг, лауреат «Золотої пальмової гілки», запросив її виконати головну роль у фільмі «Дівчина за викликом» (2009), де вона фактично зіграла саму себе.

Що приховує в собі ця тенденція? Секс-скандал — це процедура обміну символічного капіталу на тверду валюту непристойності. Секс-скандал нині є маніпулятивним, і ніяка політкоректність тут нічого не в змозі змінити. А все ж таки, він залишається рідкісним явищем, коли непристойність не вихлюпується, а свідомо *випливає* з висоти соціального статусу. І що б не робили соціальні низи, розставляючи відеокамери у своїх спальнях, привернути цим загальну увагу їм не дано. Секс-скандал для його учасників — це така сама демонстрація соціального статусу, як ексклюзивні коштовності або власне обличчя на обкладинці журналу або рекламному щиті. Це подія, у якій влада і непристойність зливаються в акті гламуризації.

Як тут не згадати маркіза де Сада, який звеличував содомізм, тортури і копрофагію й оголив при цьому виворіт влади. У всесвіті де Сада, при всьому достатку насолод, які насилу можна собі уявити, панують холод і ділова зосередженість. Вивести із цього стану лібертена, що орудує штучним членом або інструментами тортур, може тільки смерть, оскільки конвульсії жертви для нього є «надзвичайно цікавими». В «Історії Жульєтт» (1801) один із лібертенів споруджує спеціальну машину, яка одним натисненням кнопки умертвляє одразу 16 дівчат; слухаючи їхні передсмертні крики, він відчуває оргазм. Якби він мав у своєму розпорядженні сучасні можливості посилення і тиражування цієї «симфонії смерті», важко сказати, які нові насолоди випробували б діловиті лібертени, що в чомусь разюче нагадують сьогоднішніх бізнесменів і політиків.

У Жіля Делеза можна зустріти дивний фантазм — «тіло без органів», яке уособлює танатос¹. Нарцис при владі, так само, як і пан, який періщить свою секретарку (або підносить повію на вершину соціальної піраміди), це, навпаки, «орган без тіла», фалос, що карає і насолоджується.

Можна тільки уявляти, у якому напрямку розвиватимуться відносно політичної сфери та світу порно в майбутньому: холодний розрахунок, діловитість і водночас — демонстративність, агресивна вимога співучасті й насолоди непристойними ігрищами. І, до речі, найбільший потенціал тут мають саме жінки-політики.

¹ Танатос — психоаналітичний термін, що означає потяг до смерті.

Голос політичного фантазму

Що ж це за сила, котра невблаганно перетворює політику на політографію, яка в цьому потреба? Якщо в порнографії це сила фантазму, то не буде занадто великою натяжкою припущення, що і в основі метаморфози образів політичного і перетворення їх на політографію також лежить фантазм. Фантазм про те, що влада має бути *грубою і безцеремонною*, уособленням невблаганного Фалоса, що творить великі справи.

Примітно, що Ларрі Флінт, засновник журналу «Гастлер», який є відомим не тільки як режисер і автор книжки «Секс, брехня і політика — гола правда», але і як політичний карикатурист-любитель. Нерідко він без натяків зображує, як президент США «періщить» свій народ.

Героїчна модернізація і сексуалізація життя пуританської Америки дорого коштувала Флінту: після нападу релігійного фанатика він залишився паралізованим до кінця днів. Проте, сидячи у своєму позолоченому інвалідному кріслі на десятому поверсі «Флінт-білдингу» на Беверлі Гілз, він цілком задоволений собою: «Порно — це мій бізнес, політика — моє хобі». Після знакової перемоги у Верховному суді в 1970-х роках над відомим у США проповідником імперія Флінта стрімко розрослася, а з виходом у 1996 році фільму Мілоша Формана «Народ проти Ларрі Флінта» його було визнано «борцем за правду і свободу» мало не глобального масштабу.

Те, що Флінт зображував у своїх карикатурах і текстах, — це справді якийсь колективний фантазм. З огляду на байдужість, механістичність і холод світу можновладців, а також на те, що влада в реальному житті обертається за деякими орбітами, що не перетинаються з нами, і абсолютно байдужа до тих, кого називають «народом» або «населенням», єдиний спосіб вступити з нею в контакт — дозволити, щоб тебе «використали», що і зробила свого часу Моніка Левінські. Інакше кажучи, краще бодай якась увага, ніж тотальна байдужість. У сценарії цього фантазму відносини влади і суспільства постають як певна ієрогамія¹, що протистоїть баналізації суспільного життя.

Свого часу цей фантазм спрацював на користь Віктора Януковича, якого опоненти намагалися представити як грубого гвалтівника. Насправді, в очах його виборців брутальність лише додавала йому

¹ Ієрогамія (від *грец.* Ієрос гамос — священний шлюб) — сексуальний ритуал, який символізує шлюб між чоловічим і жіночим божествами, ролі яких виконували люди. Ритуали ієрогамії були частиною так званої храмової проституції.

привабливості. Нерозуміння функціонування цього фантазму принесло чимало шкоди українській опозиції й тоді, коли вона намагалася представити президента Кучму як «лиходія», який узурпував владу, придушувача вільної преси, а можливо, і таємного замовника убивства журналіста Гонгадзе. Що більше старалися викривачі, то більш дивним здавалася байдужість основної маси населення до акцій на кшталт «Україна без Кучми». Опозиціонери не могли зрозуміти, що масі був потрібен саме такий президент — брутальний, всезнаючий, нетверезий і лайливий.

Якщо фантазм тих, хто керований, щодо своїх керівників — це ієрогамія, «священний шлюб», то з боку можновладців реалізується інша схема — схема «одноразового піпла», що є популярною серед політехнологів. Це уявлення про виборців як про щось деперсоналізоване — на кшталт вуличної повії, якою можна покористуватися, дати трохи грошей, а то й солідного стусана. Виборці, або, як їх зневажливо називають, «електорат», — це щось на кшталт *«disposable teens»*, «одноразових малоліток» (за назвою хіта Мериліна Менсона). Те, що цей народ нікуди не зникає і від виборів до виборів дедалі глибше проймається розчаруванням, злістю і жагою помсти, до уваги не береться. На те він і є фантазм, щоб затуляти собою жах незбагненої реальності. «Електорат» у фантазмах правлячої верхівки відіграє ту ж саму роль, що й жінка у порнографії, — нею слід грубо оволодіти, а потім поглумитися, обдуривши її очікування і закидавши вульгарними фразами про «демократію», «економічне зростання», «реформи» та «процвітання».

Виборці ж при цьому опиняються в неоднозначному становищі. З одного боку, вони побоюються, що їх знову обдурять, з іншого — «нехай краще відперіщать, аніж покинуть», припинять узагалі звертати увагу. Це справді вибори без вибору, їхній результат є передбачуваним, їхній механізм є безнадійно зіпсованим, але водночас обиватель не здатний включити уяву. Зрештою всі — керуючі й керовані, заможні й незаможні — витягають із процедур демократії своє: одні — похмуре задоволення від власного приниження, «несучи із собою сльози свої», інші — насолоду глумом або непристойну насолоду помстою. При цьому продовжується нескінченна гра садистської реалізації влади, що подібна до тієї, у якій брали участь бранці з маріонеткової фашистської «Республіки Сало», що існувала в роки німецької окупації на території Італії, які поступалися своїм панам у всьому, поки на них не надягли собачі нашийники і не змусили бігати навкарачки, пожираючи екскре-

менти. Це гра, у якій обидві сторони — і кати, і жертви — несвідомо перебувають у змові. А скільки задоволення приносить те, що владу можна проклинати й ненавидіти, навіть будучи обдуреним нею? Недарма Альбер Камю зазначає: «Вражає у бідняків: Господь помістив поруч із відчаєм самозамилування, немов ліки поруч із хворобою».

Однак, що залишиться, якщо усунути цю владу? Фантазм «проклятої політики» приховує те, що ніякої політики геть не існує — подібно до того, як фантазми порно приховують «брак» повноти любовних стосунків. Те, що політики насправді немає, — це та сама нестерпна істина, яку прагнуть приховати всі — і правлячий стан, що симулює «переговорний процес» із суспільством, обмін ідеями і планами на майбутнє, і мас-медіа, що симулюють наповненість, і політологи вкупі з аналітиками, що симулюють раціональність і безперервність течії політики. А оскільки неможливо публічно визнати, що політики як сфери суперництва інтересів різних частин суспільства більше не існує, що суспільство — це фікція, виникає потреба у симуляції політики.

На це не шкодують ніяких коштів — тим більше, що існує стійкий попит на прийнятну суспільну реальність. Принаймні, політику можна «подати» як анекдот або катастрофу, як ток-шоу, мальовничу істеріку або пароксизм ненависті, як *подію у світі потаємної безподієвості*. Звідси і незнищувана потреба в політографічній продукції, якої б якості вона не була.

У цьому плані український парламент є цілком нормальним на вигляд. У багатьох країнах посткомуністичної Європи, особливо після вступу до ЄС, громадяни скаржаться, що з політикою «щось не так», що парламентаризм не реалізувався, що «усе тримається на брехні та підступності». Але і в інших частинах світу відбувається приблизно те ж саме, чи це Гондурас, а чи Філіппіни. І все ж український парламент часто має вигляд пародії на парламентаризм: відсутність політики, з одного боку, і акселерація її компенсаторних форм, з іншого, призвели до виникнення чогось подібного до театру. Законотворча діяльність більше нікого не цікавить, усе перетворюється на шоу — від блокування трибун до організації коротких замикань у системі для голосування або демонстративних спроб самоспалення. Порожнеча досягає ступеня гротеску, розкриваючи нарцисизм усього політичного дискурсу.

Сесійна зала Верховної Ради — по-своєму дивовижне місце, і водночас прообраз усіх інших локацій, де симулюється політичний процес і політична наповненість — чи це ток-шоу, чи аналітичні програми,

«круглі столи», засідання або протестні мітинги. Це майданчик, який за уважного розгляду мало чим відрізняється від знімального майданчика порностудії, де за командою режисера спалахують або згасають пристрасті. Але варто вимкнутися софітам, як з'ясовується, що весь «знімальний процес» для його учасників — всього лише остогидла рутина.

Порнополітичне «щось»

Усупереч поширеній думці, порноіндустрія — серйозний глобальний бізнес, який поступається за оборотами тільки торгівлі енергоносіями, зброєю та фармацевтичній індустрії. У той час як порнобізнес стає дедалі більш респектабельним заняттям, держава і політика, навпаки, утрачають престиж. Водночас і порно, і політику (поза межами телевізійних або порностудій) вважають досить «брудними» речами. Тенденція, що зафіксована Гі Дебором, — змішання політики та видовища, опосередкування й обробка зображень політичного процесу за допомогою технологій медійної машини, які зближують порнографію і політику, має певну перспективу. Це — остаточне злиття як ідеального візуального продукту: *порнополітичного «чогось»*. Чи маємо право ми говорити про політику навіть зараз, якщо образи політичного стали товаром — так само, як і порнографія, — і обидві ці сфери функціонують у режимі відтворення, наслідуючи одна одну, прагнучи до експансії і намагаючись викликати у своїх споживачів аддикцію?

В ідеалі повнота людських стосунків у приватній сфері — це любов, але порнографія, представляючи зображення, що особливим чином підготовлені, з яких геть витравлено почуття, повагу до інтимності та таємницю, буквально випалює будь-які паростки живого у сфері фантазії, зводячи їх до спільного знаменника, яким є тотальний глум. В ідеалі повнота колективного буття — це політика, але політографія, представляючи тексти та зображення, що особливим чином підготовлені, з яких витравлено будь-яку повагу до колективних інтересів, убиває сподівання на краще майбутнє та соціальну справедливість. Порнографія знімається на яскраво освітлених майданчиках, де юрмляться нероби з мікрофонами на штангах, освітлювальними приладами та пляшками «кока-коли», але ж і образи політичного процесу — тобто політографія — створюються в таких самих умовах повної освітленості й настільки ж абсолютного глуму.

Головне, однак, не у зовнішній схожості, а в цілях і особливостях прихованої роботи машини, яка видає образи порнографії та політо-

графії,— яскраві, захопливі картинки сексуальної чи політичної псевдоподії — чи то хардкор¹, чи фізіономія політика, який щойно голосно «заявив», «зажадав» або «зробив» щось.

Зміст і сенс при цьому постійно випадають. Дехто скаржиться на погану роботу машини, але це елементарна помилка: «випадання» сенсу і є головним сенсом її роботи — так само, як і забезпечення додаткової насолоди головним дійовим особам, які залишаються за кадром.

Новинні стрічки з їхніми короткими повідомленнями, що схожі на мантри, у яких головним є називання більш-менш відомого суб'єкта і предикат,— це такий самий засіб утамування сенсорного голоду, як порноролики, де завжди присутній статевий орган (без обличчя власника, щоб кожен міг підставити себе на його місце) і жінка, над якою відбувається «дійство». Розрядка — чи це задоволення повнотою інформації, чи це сексуальна розрядка жінки — перебуває під заборонаю.

В обох випадках діє та сама логіка, той самий закон бажання: хто має владу (фалос), здійснює статевий акт (або жбурляє в натовп слова-мантри), від чого електорат (жінка) отримує мазохістське задоволення, висловлюючи свою безмежну відданість. Жінці (електорату) отримувати насолоду заборонено. Усе, що йому (їй) дозволено — це стояти на колінах і виявляти тим самим свою відкритість, приниженість, покірність і ентузіазм.

У медійній обробці порнографія і політографія — сфера розгортання фантазму про «сад насолод». Його фантазматичну природу виявити не так просто, для цього необхідно виявити зазори і нестиківки між фантазмом і реальністю. Один із таких зазорів — відсутність вибору. Жінка в порно ніколи не обирає свого «приборкувача» і вже тим більше не може відмовити чоловікові. Вона заздалегідь «оброблена» і цілком готова до сексуального вживання. Так само позбавленою вибору є і людина на виборчій дільниці, яка самою своєю присутністю санкціонує роботу політичної машинерії, пануючого порядку бажання.

В обох випадках беззмістовність і монотонність симульованого процесу компенсується непристойною гіперпредставленістю — чи це великі плани коїтусу, чи то прямий репортаж із парламенту, де метушаться саморушні андроїди. Зіткнутися з таємницею буття, із великою колективною дією, що надає людській спільноті гідності й сенсу, ніколи не вдається. Бо в тому і полягає головне табу порно- і політографії. Порно-

¹ Хардкор — термін, що має кілька значень: напрямок у музиці, жанр порнографії, найважчий рівень складності гри.— *Прим. ред.*

графія представляє нам фантазматичну версію стосунків статей — і так само політографія представляє нам політичну фантаматику. В основі образів порно- і політографії завжди лежить незмінний двійковий код аудіовізуального «чогось», під спіненою порожнечою якого одні — завжди нулі, а інші — не менш спустошені одиниці.

Narciss & Narcos: примусова наркотизація

«Нарцис» і «наркоз» — у грецькій мові слова, що утворені від одного кореня, який означає заціпеніння, завороженість. У нашій культурі наркотики — і зло, і благо, і необхідність. Якби не цей «соціальний клей», тканина суспільства давно розповзлася б, оголивши зовсім іншу, забуту реальність, інший порядок бажання, іншу логіку влади. Функції їх є настільки ж різноманітними, наскільки неясними та суперечливими, і вельми складно не потрапити під владу панівних уявлень, які стверджують, що хвороблива залежність від наркотиків є проявом якоїсь початкової «хибності» суб'єкта.

Проте цей уторований шлях утечі від реальності завжди відкритий і завжди переповнений подорожніми — адже що менше пропонує життя, то сильнішою є спокуса відсторонитися від нього. Ставлення державної машини до наркотиків завжди залишалося двоїтим і маніпулятивним. Це своєрідне «тяжіння-відторгнення», яке формує нарцисичний «*double bind*»¹, що є цілком очевидним. Набагато складніше розгледіти те, що в епоху розтрощення Символічного нарцисична матриця і наркотизація утворюють єдиний комплекс відтворення людського бажання. Нарцисично мутуючи, бажання стає аддиктивним.

Зрозуміло, для західної людини найважливіший із наркотиків — алкоголь. Розгром ординцями об'єднаного російського війська, чії ватажки перебували напідпитку, на річці П'яні в XIV столітті та національне приниження, що пов'язане з нею, — усього лише епізод, який демонструє масову алкогольну залежність. І якщо *індивідуальну залежність* від алкоголю ми називаємо алкоголізмом, то *соціальна залежність* залишається невідрефлексованою: тут ідеться про залежність держави, виробників і суспільства в цілому. Тобто про те, що маючи повне право можна назвати *алкоманією*.

¹ Подвійне послання, подвійний зв'язок. Приклад такого зв'язку: «Наказ тобі не виконувати моїх наказів».

Твердження на кшталт «люди пили завжди», а відтак, виникнення алкогольної індустрії не є особливою проблемою, не відповідають дійсності. Створення в XV столітті технології виробництва міцних алкогольних напоїв та їхнє поширення у Європі напрочуд збіглося зі становленням сучасної західної цивілізації та розвитком капіталізму.

Уже в ті часи монополія на виробництво міцних алкогольних напоїв належала абсолютистській державі й мала для неї стратегічне значення. Вільям Похльобкін, знавець гастрономічної історії, у своїй монографії «Історія горілки» (1991) пише: «У всіх країнах світу виробництво горілки приватним особам категорично, часом під страхом суворого покарання, заборонялося в усі часи. Винятки з цього правила були вкрай рідкісними і мали тимчасовий характер. Усе це було неминучим наслідком іншої ролі, яку відіграло винокуріння у суспільному виробництві порівняно з виготовленням інших напоїв».

Як показав у цій роботі дослідник, виробництво горілки в Росії було налагоджено не раніше, ніж стабілізувалася і зміцніла московська державність, тобто, у третій чверті XV століття. Фігурально висловлюючись, зросла фортеця державності потребувала дедалі міцніших засобів для бодай ілюзорної втечі від неї. Продаж горілки став не менш важливим джерелом поповнення скарбниці, ніж карбування монети. Ба більше, спиртне стало своєрідним альтернативним засобом обміну, заміником грошей, що зберігався ще в радянських реаліях. За кілька століть цей офіційно дозволений наркотик став не лише засобом зняття стресу, але й перебрав на себе функцію каналізації «соціальних екскрементів», потреба у якій для політичних режимів того часу, особливо в періоди криз, істотно зросла — у тому числі й через помітно більшу тривалість життя.

Якщо алкоголізм «викидає» людину з життя до свого роду «хімічного доживання», то в чому полягає небезпека алкоманії? Аж до початку XX століття пияцтво вважалося лише поганою звичкою, яка набула особливого розмаху і часом навіть загрожує боездатності армії. Із цим пов'язані спроби введення сухого закону в Росії під час Першої світової війни, що закінчилися катастрофою, — Зимовий палац штурмував не натовп п'яних вояків, а люди, які цілком усвідомлювали, що саме та навіщо вони роблять. Сумно закінчився антиалкогольний експеримент і в США в 1930-х роках, причому сплеск організованої злочинності був значно менш активним порівняно з підйомом профспілкового руху. Горбачовські експерименти в середині 1980-х років виявилися ще більш жалюгідними. Одне слово, незважаючи на всі витрати, що

пов'язані з надмірним споживанням спиртного, таємний, майже інтимний зв'язок європейської держави й алкоголю — а вони є чимось більшим, ніж просто партнерами — так і залишається не розкритим.

Якщо приватне життя — це «вбиральня» публічного простору, то алкоголізм у приватному житті — це «Free Size» у машині панування і підпорядкування. Не випадково в болоті алкоголізму закінчили свої дні багато непересічних людей, яких було з тих чи інших причин викинуто на узбіччя життя. І так само, як алкоголік не може позбутися залежності, але може лише припинити випивати — ціною величезних зусиль і за сприятливого збігу обставин, — так само й подолання алкоманії в рамках західної цивілізації має вигляд небезпечної ілюзії — перш за все, для неї самої. В епоху криз, коли наркоманія й алкоголізм вражають усе більше молодих людей, поширюючись углиб і вшир, набуваючи особливо небезпечних форм, схильність правлячих кіл до простих рішень на кшталт підвищення цін на найпопулярніше спиртне для поповнення бюджету тільки погіршує ситуацію. Глибинна нестійкість системи, що побудована на тотальній наркотизації, розкриває свою самовбивчу суть. Наркотизація приватного життя і громадської сфери та боротьба з наркотиками, алкоголізм і боротьба з пияцтвом — усе це наслідки нарцисичного патерну відносин, експансії нарцисичної матриці.

«На сході навіть наркотики вимагають терпіння, на противагу огидній раптовості цієї європейської отрути — алкоголю», — зазначав Ніцше. Крім «огидної раптовості», існували й інші причини, чому як офіційний наркотик, що перетворився на скріпу європейської державності, було обрано саме алкоголь — і річ тут не лише у традиціях виноробства в Південній Європі. Одна з можливих причин полягає в тому, що в період формування алкоманії клімат на Європейському континенті був більш суворим. Потребу у вині вгамувати було непросто (особливо, у Росії). Залежність від виробників спиртного, які перебували на Півдні, неабияк дошкуляла країнам Півночі, не останню роль тут відігравали ще й потреби церкви.

Нові технології винокуріння, що з'явилися наприкінці XIV століття, давали змогу досить добре контролювати якість спиртного і зберігати державну монополію. Індустріалізацію та концентрацію промисловості в містах, різке зростання міського населення у XIX столітті держава негайно використала — уже в другій половині XIX століття слово «горілка» перестало бути суто російським і набуло великого поширення.

На цей час припадає і створення головних торгових марок виробників міцних спиртних напоїв. Підйом націоналістичних, соціалістичних, суфражистських рухів у ХІХ столітті й боротьба за «моральну чистоту» призвели до того, що вже на початку ХХ століття вживання решти наркотиків почало ставитися під контроль. Іще наприкінці ХІХ століття у Європі було практично повсюдно заборонено абсент — цей гібрид алкоголю й алкалоїдів гіркої полину, чия популярність позбавила частину покупців традиційних видів спиртного.

Масова боротьба з наркотиками, яку було розпочато в 1970-ті роки, створення спеціальних поліцейських підрозділів і служб було логічним наслідком спроб неолібералів зберегти в недоторканності наркотичний стрижень західної державності, безперервний цикл стресу і насолоди. Досліди з ЛСД, якими займався Станіслав Гроф, було припинено. Дешево спиртне припало на долю більшості, отруйна «ширка» — тих, чий нарцисизм зробив їх жертвами основного соціального розколу. Органи боротьби з наркотогівлею здобули лаври борців за здоров'я соціального тіла, а особи, які не обтяжені боротьбою за існування, отримали негласний привілей практично вільного вживання кокаїну, який дає «чисте мозкове задоволення», що оспіване Берроузом і Бегбедером.

Алкогольна індустрія — один із найважливіших інститутів західної держави. Можна погодитися з тим, що алкоголік є смертельно і невиліковно хворим, заслуговує на співчуття, проте і виробники спиртного, і рекламні агентства, що вихваляють його, і колосальна маса людей, які не визнають своєї глибокої психічної залежності від його вживання, — усі вони є реальними персонажами багатовікової драми під назвою «Narciss & Narcos».

Звичайний п'яниця в сім'ї — це, фактично, внутрішній терорист, який руйнує цей інститут традиційного суспільства, що й без того дихає на ладан. Але поза сім'єю його роль двоїста — він і жертва, і *активний співучасник* свого інкорпорування машиною влади. Утягуючи в орбіту алкоголізму все нових споживачів, системі вдається ефективно каналізувати вибухонебезпечну енергію пасіонаріїв.

Чи багатьом удається подолати огиду до п'янички, що ледь стоїть на ногах, або до наркомана зі шприцом? Однак саме їхня «розлюдненість», приниженість сприяє зміцненню самоповаги тверезих співгромадян. Самоствердження і відчуття власної гідності, як показав Жорж Батай, завжди спирається на тих, кому відмовлено у праві бути повноправною людиною. Для римських патриціїв це були раби, для підкорювачів

американського Середнього Заходу — індіанці, для тверезих (наразі) обивателів — п'яні. Нескінченно нестійкий поділ на тверезих і п'яних — ще одна тріщина в соціальній будівлі, що заповнена непристойним самоствердженням.

У нашій мові існує безліч емоційно забарвлених опозицій: «люди-на нападпитку» — «п'яний, як чіп», «фронтові сто грамів» — «упитися в зюю» тощо. Те, що за ними стоїть, — це не питання міри або «здатності випити», а головний дефіцит сучасного суб'єкта: *брак волі*, що викликаний гіперстимулюванням і депривацією, викривленням сфери бажання.

Роль алкоголю в західній цивілізації обмежувалася ліквідацією пасіонаріїв або спотворенням сфери бажання. Це ще і стратегічне знаряддя зовнішньої експансії — досить згадати історію підкорення Нового світу або Сибіру. Коли не допомагали ані рушниці, ані хвороби, що були принесені білими, у хід ішло спиртне. Технологія приведення до покірності всюди була тією ж самою: налагоджувалося місцеве виробництво з підручних матеріалів за вельми доступною ціною. У результаті держави, у яких алкоголь перебував під заборонаю, особливо з релігійних мотивів, негайно перетворилися на таємних або явних ворогів Заходу, а той, певна річ, вважав, що у стосунках із ними необхідні особлива рішучість і жорстокість. Достатньо згадати хоча б опійні війни в середині XIX століття, у результаті яких Китай був змушений відкрити свій внутрішній ринок перед європейськими торговцями опієм, які приносили нечувані прибутки.

Статистика організацій, що займаються лікуванням і реабілітацією алкоголіків, свідчить, що лише декому з них вдається повернутися до тверезості, — реальність, з їхньої точки зору, є набагато більш страхотливою на вигляд. Ці дехто погоджуються обміняти своє колишнє «я» на нове колективне «я» — функцію члена структури на кшталт Анонімних Алкоголіків у США. Але хай там як, інститути примусової тверезості або примусової алкоголізації є частинами конструкції, чие руйнування сьогодні уявляється не тільки неминучим, але й бажаним.

НАРЦИСИЧНА МАТРИЦЯ

Два десятки століть минули відтоді, коли Овідій у поемі «Метаморфози» переклав гекзаметром міф про Нарциса. Але дивна річ — запитань, суперечок і загадок, що пов'язані з міфом і самим явищем *нарцисизму*, стає дедалі більше. Міф про Нарциса є справді гарним: коли прекрасний, але занадто гордий юнак, син німфи Ліріопи та річкового бога Кефіса знехтував гірською німфою на ім'я Ехо і в покарання богиня помсти Немезіс змусила його закохатися у своє відображення у воді. Причому настільки, що юнак не міг відірватися від споглядання свого відображення і зрештою помер від виснаження. Після його смерті боги зглянулися й перетворили Нарциса на квітку, яка отримала його ім'я.

Міф про Нарциса міцно утвердився в літературі. Грейс Стюарт¹ вважає нарцисами Отелло і короля Ліра, виявляє їх серед героїв Льва Толстого, Генріка Ібсена, Джордж Мередіт, Томаса Гарді — ледь не повсюди.

З одного боку, міф про Нарциса — це історія про нерозділене кохання і витончену помсту. Але навряд чи міф виявився б таким популярним і життєздатним, якби не співвідносився з головними проблемами західної людини: нездатністю любити інших, поглиненістю видимим, егоїзмом. Те, що саме це є центральним у стародавньому міфі, тонко відчув іще константинопольський патріарх Фотій (IX ст.), викладаючи пізнішу версію міфу, у якій Нарцис укоротив собі віку через неможливість утамувати свою згубну пристрасть.

Герман Мелвілл у романі «Мобі Дік» писав: «Тим глибшим є значення історії Нарциса, що він, коли не зміг обійняти побачений у воді тремтливий образ, що мучив його, занурився в неї і потонув. Але той же самий образ ми бачимо повсюди, у всіх річках і океанах. Це образ не-вловимої примари життя; і це ключ до всього».

¹ Stuart, Grace. Narcissus. 1956.

Вражаюче, що десятки та сотні монографій і публікацій, а також потужний дискурс, що сформувався ще в 1970-х роках на Заході, який пов'язано з нарцисизмом, до пострадянських країн практично не проникли. Проблема і сьогодні залишається тут маловідомою. У книжці Вадима Руднева «Апологія нарцисизму» (2008) їй приділено всього 27 сторінок, і розглядається ця тема у вузькому психосеміотичному ключі. Однак сам факт появи інтересу до даної теми, що збігся у часі з формуванням на пострадянському просторі «суспільства споживання», лише підкріплює підозри в наявності глибинного зв'язку між нарцисизмом і капіталом, що глобалізується. Зв'язок між нарцисизмом і капіталізмом — дещо більше, ніж вважають «лікарі душ» і професійні маніпулятори суспільною думкою.

Основні риси нарцисичної особистості

Якими ж вони є, основні риси нарцисичної особистості? У побуті такого чоловіка ми б назвали егоїстом, жінку — стервою. Полиці книжкових магазинів із кожним роком дедалі щільніше заповнюються літературою про те, «як стати успішним і викликати любов» або «як стати стервою». Згідно з визначенням Шмуеля (Сема) Вакніна, автора книжки «Злоякісна самозакоханість»¹, вторинний нарцисизм — це такий спосіб поведінки та мислення, якому притаманні **пристрасна одержимість ідеєю своєї винятковості й гонитва за особистим задоволенням та захопленням інших людей (що отримало назву «нарцисичної потреби»)**.

Коли нарцисичну потребу вгамовувати більше не вдається (а для нарциса вона є невиситимою у принципі), він шаленіє від люті. При цьому його агресія може бути спрямована як на оточуючих, так і на самого себе.

Починаючи від часів Шекспіра в літературі з'явилися на світ безліч персонажів, що чарують своєю самовпевненістю, максималізмом, естетизмом, схильністю до насильства або суїцидальної поведінки. Часом їх ставало так багато, особливо серед молоді, що про це говорили як про «темну моду», — саме сюди можна віднести і хвилю дуелей, що захопила Європу з початком Нових часів.

Є всі підстави припускати, що серед знаменитих дуелянтів і самогубців останніх двох століть значну частку становили нарциси. Славнозвісний монолог Гамлета «Бути чи не бути?» — не що інше, як міркування

¹ Vaknin, Shmuel. Malignant Self Love. 2006.

про самогубство. Класик японської літератури Акутагава Рюноске, який наклав на себе руки, у своїй передсмертній записці демонструє вельми характерний для нарциса хід думок.

«...Перше, про що я подумав,— як зробити так, щоб померти без мук. Зрозуміло, найкращий спосіб — повіситися. Але варто було мені увияти себе повішеним, як я відчув гостре естетичне неприйняття, що переповнювало мене. <...> Смерть під колесами поїзда вселяє мені те ж саме естетичне неприйняття, що й повішення. Застрелитися або зарізати себе мені теж не вдасться, оскільки у мене тремтять руки. Потворним буде видовище, якщо я кинуся з даху багатопверхового будинку. Виходячи з усього цього, я вирішив скористатися снодійним».

Найбільш театральне самогубство ХХ століття — групове сеппуку, що організоване письменником Юкіо Місімою в 1970 році. Судячи з усього, Місіма був еталонним нарцисом: його пристрасть до самозамилування, епатажні висловлювання, культ власного тіла й одержимість смертю були просто винятковими. Навіть його літературний псевдонім (насправді ім'я письменника — Кімітаке Хіраока) буквально означав «демон, що зачарований смертю».

Нездатність поглянути на себе збоку, некритичне ставлення до себе може підштовхувати нарциса як до гіпертрофованої турботи про своє тіло, так і до його фактичного знищення. Тіло для нього — або піднесений об'єкт, що потребує дбайливого догляду, або гранично припущений, що підлягає більш-менш інтенсивному знищенню. Будь-який об'єкт для нарциса, включаючи його тіло,— це або «дещо», або «ніщо». Ожиріння й анорексія — два найпопулярніші способи знищення тіла, а його найбільш радикальна форма — ліквідація за допомогою суїциду. «Ожиріння і непристойність формують дві контрапунктичні фігури всіх наших систем, що охоплені чимось на кшталт розповзання...»,— зазначав Жан Бодріяр у «Вітальній ілюзії».

Усі нарциси — *максималісти*: вони мотивовані або на абсолютний успіх, або на повний провал. Вони ненавидять рутину — у їхньому житті все тече і змінюється з приголомшливою швидкістю, за винятком невеликого острівця стабільності. Зазвичай це робота або сім'я, хоча зустрічаються нарциси, які не потребують навіть цього.

Завдяки потужній мотивації, що притаманна їм, *емоційному холоду* і *нещадності* багато хто з них опиняється в числі переможців.

Правильним є і зворотне: егоїзм і споживацьке ставлення до оточуючих уже давно стали незаперечною ознакою успішності. Те, що верхівка соціальної піраміди буквально окупована войовничими нарцисами, не має викликати подиву,— адже будь-яку вершину ми зазвичай сприймаємо як знак вищого соціального статусу, осередок холоду, блиску та порожнечі.

Здатність завжди бути на виду, виділятися з натовпу, самовпевненість — ось секрет популярності нарциса. Однак дуже скоро шанувальники нарцисичної персони виявляють, що за зовнішнім блиском ховається чи не вампірична здатність поглинати чужу енергію та ресурси, а потім безтурботно розлучатися з жертвою, яка більше ні на що не придатна.

Крихкість і структурна слабкість особистості нарциса компенсуються його здатністю до зміни личин і мімікрії. Завищена самооцінка, самовихваляння, болісно набрякла гордість мають свій зворотний бік — це відчуття неадекватності й сорому, емоційна нестабільність, залежність від чужої думки, нетерпимість до будь-якої критики. Звідси випливає і така небезпечна риса нарцисів, як *схильність до зневаги та ненависті*. Це і «безмежна здатність ненавидіти, що чорніє дулом пістолета» персонажів пророчої роботи художника-експресіоніста Френсіса Бекона «Три етюди до фігур біля підніжжя розп'яття» (1945), і незрозуміла ненависть, яка охопила членів молодіжних угруповань у Франції, що вразила всю країну восени 2005 року. Ніякого соціального протесту: це була *насолода ненавистю*.

Старість нарциса — ось його пекло. Пристрасть вічно залишатися молодим і непереборні хвастоці перетворюють його на посміховисько, дитину в тілі старого. Усі зусилля індустрії догляду за тілом, його омолодження та реконструкції за допомогою бодібілдингу або пластичної хірургії спрямовані на те, щоб позбавити нарциса прокляття старості або, принаймні, відтягнути неминуче. У тих випадках, коли нарцис намагається замкнутися, неминуче настає так звана «нарцисична депривація». Безсила злоба та фізична беспорядність перетворює постарілого нарциса на занедбану, смердючу істоту, що потопає в непотребі та нечистотах. До того ж, в публічній сфері він продовжує дивувати всіх масштабами своєї зарозумілості.

Окрім зарозумілості, максималізму та жаги домінування, нездатності вирішувати повсякденні проблеми, які, як правило, перекладаються на плечі інших людей, нарцису притаманні *вразливість і мстивість*. Він може бути м'яким і привітним, може навіть захоплюватися вами, але

лише доти, доки не спрацює його «внутрішній перемикач», і будь-яка незначна образа, що завдана нарцису, блискавично перетворить вас на принижений об'єкт, на *homo sacer*, людський покидьок.

Садизм, витончена здатність терзати і глумитися з інших людей поєднується в них із манією тотального контролю, байдужістю і заздрісністю. Перехід від любові до ненависті відбувається моментально, причому зворотний перехід є практично неможливим.

Нарциси вкрай мстиві, завдяки чому й опинилися в центрі уваги європейської та американської літератури впродовж останніх п'яти століть. Найбільш характерні персонажі — Отелло і незмінно популярний граф Монте-Крісто. Серед історичних особистостей — Річард Левине Серце і Адольф Гітлер. Утім, садизм і мстивість притаманні не тільки тиранам і диктаторам. Якщо «маленькому нарцису» складно вгамувати жагу помсти, це не означає, що він її не відчуває. У таких випадках вона обертається проти всіх, хто потрапляє під руку.

Ще одна характерна риса нарциса — нездатність розрізняти відтінки та напівтони в поведінці людей і ситуаціях. Приятелі голлівудської актриси Кім Бесінгер дали їй прізвисько «Доміно» (маючи на увазі чорно-білий маскарадний костюм) через те, що будь-яка людина для неї або абсолютно хороша, або абсолютно погана. Насправді, будь-який нарцис — свого роду «доміно». «Він або ідеалізує об'єкт — або знецінює його. Об'єкт або абсолютно хороший, або абсолютно поганий, — відзначав Шмуель Вакнін. — Усі нарциси спочатку ідеалізують, а потім безжально знецінюють об'єкт. Це ядро нарцисичної поведінки». Інакше кажучи — усі об'єкти для нарциса або піднесені, або знижені, а між ними, у порожнечі, коливається його бажання.

І все ж, на нашу думку, первинною є не жадоба вихваляння та лестощів і не самозакоханість, на що в першу чергу звертали увагу дослідники. Первинною є внутрішня порожнеча, «розколотість суб'єкта» (Ж. Лакан), що породжує невтомну жагу її заповнення в найрізноманітніших формах — від гарячкового захоплення «Прекрасною Дамою» до витончених тортур або холоднокровного знищення «недолюдей». У цьому насправді криється розгадка поведінки тих підлітків, які від нудьги скоюють настільки жорстокі вбивства, від яких навіть у досвідчених слідчих волосся стає сторчма. Внутрішня порожнеча визначає надлишкову мотивацію нарцисичного суб'єкта, потяг до отримання задоволення у специфічних формах, які у звичайної людини викликали б тільки подив, відразу і навіть жах.

Два погляди на проблему нарцисизму

Існують два поширені погляди на проблему нарцисизму, і це погляди людей, що перебувають по різні боки барикад. Одні прагнуть локалізувати це явище, утискуючи його у прокрустове ложе характерології або психіатрії. Інші вбачають у нарцисизмі набагато ширше і небезпечніше явище: психічну мутацію самої людини, її спільнот, інститутів і цінностей, — тобто все, що ми назвали нарцисичним мутагенезом, або антропологічною катастрофою.

Зигмунд Фройд, який розробляв свою теорію особистості, був першим дослідником, якого зачарував красою міф про Нарциса. У його есе «Про нарцисизм», яке написано в 1914 році, уперше було введено і сам цей термін. Згідно з Фройдом, первинний нарцисизм є захисним психологічним механізмом, що формується в дитини у віці від шести місяців до шести років. Це абсолютно нормальне явище. Після Фрейда проблемою нарцисизму займалися багато відомих психологів і психоаналітиків — Гайнц Когут, Мелані Кляйн, Карен Горні та інші. Саме вони розробили теорію вторинного, або патологічного нарцисизму.

Хай би що ми вкладали в поняття «нарцисизм», вельми промовистою виявилася поява в 1980 році в американському класифікаторі психічних захворювань (DSM-III) опису «нарцисичного розладу особистості». Саме по собі це є свідченням його поширеності та усвідомлення медичним співтовариством масштабів проблеми. Американська психіатрична асоціація встановила дев'ять основних критеріїв для діагностики нарцисичного розладу, найважливіший із яких — одержимість ідеєю власної винятковості. За даними 2000 року, нарцисичним розладом страждали від 0,5 до 1 % жителів США.

Зазвичай вважають, що більшість нарцисів — це чоловіки (50–75 %). Таку думку підтверджує і міжнародний статистичний класифікатор ICD-10. Як правило, причинами звернення до лікаря стає вкрай загострена чутливість до критики, уразливість, що змушує тих, хто страждає на цей розлад, уникати конкуренції і шкодить їхній кар'єрі.

Якщо для діагностування розладу необхідна наявність п'яти з дев'яти критеріїв, що зустрічається порівняно нечасто, окремі його ознаки можна спостерігати у дуже багатьох людей. Часто вони маскуються за такими поширеними явищами, як юнацький максималізм, надвимогливість керівників, перфекціонізм у молодих жінок, пристрасть політиків до самореклами, капризи гламурних зірок, соліпсизм і нетерпимість до

критики, що характерна для осіб творчих професій. Традиційно вважається, що найбільшою мірою нарцисизм притаманний молоді та верхівці середнього класу, а найменшою мірою — літнім людям.

Загалом психіатрія розглядає патологічний нарцисизм як суто медичну проблему, причому зовсім не найважливішу. Методи лікування не ясні, прогноз для дорослих — негативний.

Інший, більш широкий погляд представив американський соціолог Кристофер Леш у книжці «Культура нарцисизму: американське життя в епоху очікувань, що зменшуються»¹, яка стала у США бестселером і номінована на Національну книжкову премію. Її автор підкреслює: «Кожна епоха розвиває свої власні, специфічні форми патології, що виражають у перебільшеній формі структуру її характеру».

На думку К. Леша, нарцисизм слід розглядати не як захворювання, а як *спектр особистісних рис, переконань і патернів поведінки*. Хоча спочатку нарцисизм найбільшою мірою був притаманний верхівці середнього класу, він поступово охопив усі верстви суспільства, усі технологічно розвинені країни. Нарцисизм, що процвітає в західному суспільстві, гранично підсилює властивий йому індивідуалізм, приводячи суспільство у стан «війни всіх проти всіх» і залучаючи західну людину до безнадійної «гонитви за щастям у глухому куті нарцисичної захопленості собою».

У політиці, бізнесі, релігійному та громадському житті це призводить до одних і тих самих явищ. Організація суспільства, уявлення про світ, мистецтво, література — усе насичується нарцисичними патернами, що виникають із переконання «Я — усе, решта — ніщо».

Неминучі витрати нарцисизму культури, що посилюється,— уречевлення людини, трансформація всієї системи людських стосунків. Коли ця система будується на поділі «піднесений об'єкт — принижений об'єкт», на ідеї «переможець отримує все», то ніхто не отримує нічого. У науці це призводить до панування теорії «космічної самотності» людства, космології Великого вибуху, до визнання виду *homo sapiens* вінцем еволюції Всесвіту. Інші уявлення та їхні носії всіяко придушуються.

Звідси недалеко до визнання всієї культури, науки і цивілізації Заходу в цілому глибоко нарцисичною. Уся вона являє собою тренінг, насадження й абсолютизацію нарцисичного світосприйняття. Його символ — портрет Бенджаміна Франкліна на стодоларовій банкноті.

¹ *Lasch, Christopher. The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations. 1979.*

Холодний погляд, стиснуті, як у старої діви, губи, замкнутість на собі — одне слово, колективний портрет західної людини.

Столітня суперечка про нарцисизм є дуже далекою від завершення. Чи існує здоровий дорослий нарцисизм, як вважав Г. Когут, а чи всі його прояви у дорослих є патологією, як вважали З. Фройд і О. Кернберг? Якими є причини його виникнення? Чи є це результатом патогенних впливів у ранньому віці, чи це наслідок надмірної опіки батьків, які виховують своїх нащадків «маленькими Наполеонами»? І якщо поширення нарцисизму справді обумовлене західною культурою, а неолібералізм із його експериментами тільки підсилює існуючі тенденції, то що чекає на цивілізацію — і на нас у тому числі — у недалекому майбутньому?

Нарцисична матриця і відтворення «браку»

Особливу заклопотаність учасників дискусії про нарцисизм викликало відкриття механізмів його відтворення і вплив на демографію. Покоління нарцисів кінця 1960–1970-х років змінюється поколінням їхніх дітей — «нарцисів у квадраті». Результат спантеличує. Батьки, самі того не бажаючи, укорінюють у свідомості своїх нащадків думку про те, що вони — «дещо особливе», і тому заслуговують на все найкраще. Мас-медіа, що переповнені образами насолод, одержимі конс'юмеризмом і культом знаменитостей, привчають обивателів «рівнятися» на зірок і зневажати «натовп».

Вільям Деймон, найбільший фахівець у галузі морального розвитку і становлення людини, в одній зі своїх книжок¹ звернув увагу на те, що сучасні американські уявлення про виховання (що є широко вживаними також у Європі), призводять до того, що у дітей розвивається нарцисична нечутливість до потреб інших людей. Коли батьки з найбільш благих спонукань намагаються не бути для дітей авторитетом і зловживають послугами психологів, діти перестають зважати на них. Формується покоління молоді із завищеними очікуваннями, яка зневажливо ставиться до фізичної праці, є погано освіченою, апатичною й аморальною.

Цьому також сприяє звуження середнього класу, заморожування зарплатні, розвал інститутів підтримки сім'ї — прямиий наслідок неоліберальної політики «підвищення гнучкості ринку праці». Прагнучи дати дітям усе найкраще, батьки змушені працювати більше і, відповід-

¹ *Damon, William. Greater Expectations: Overcoming the Culture of Indulgence in America's Homes and Schools. 1995.*

но, приділяти менше часу сім'ї. Тим часом діти, які звикли до подачок, хизування новими гаджетами або батьківськими автомобілями, плекають свою зарозумілість, що зростає, як на дріжджах.

Проблеми виникають і після закінчення школи. Вплив профспілок і старшого покоління різко скоротився. Молодь більше не соціалізується на робочому місці, у великих колективах. У міру здійснення неоліберальної революції надійні робочі місця практично зникли. Єдиним шляхом «виходу в життя» залишаються малі групи однолітків.

Ті, кому не пощастило виграти в соціальну лотерею,— невдахи, що існують на соціальні виплати, або ті, кого продовжують утримувати батьки,— можуть продовжувати «підгодовувати» свій нарцисизм у соціальних мережах. Про це свідчить стрімке зростання кількості блогів і влогів, поява дедалі нових спеціалізованих сервісів і багато іншого. Стрічки Фейсбука заповнюються образливими і безглуздими коментарями, за якими стоїть жага прославитися і прагнення до безмежної свободи самовираження і самозвеличення.

У 2008 році Джин Твендж (співавтор книжки «Епідемія нарцисизму») та її колеги підбили підсумки 85 досліджень, що здійснено між 1979 і 2006 роками. У цей період було опитано понад 16 тисяч студентів американських коледжів. Було виявлено, що студенти стають усе більш нарцисичними — цей показник від 1982 до 2006 року зріс аж на 30 %. Лише в 2017 році з'явилось масштабне дослідження Юніки Ветцель, у якому було оброблено дані опитувань 60 тисяч студентів від 1992 до 2015 року. Результати показали, що градус самозакоханості молоді почав незначно знижуватися, але академічна дискусія від цього лише спалахнула з новою силою.

«Марнославство є шкіра душі, що приховує її спонування та пристрасності»,— писав Ф. Ніцше. Але що означає це прагнення до свободи? Чи має воно мету? Якщо для людини, котра закута в мережі традиційних відносин, свобода означає, перш за все, *свободу від потреби*, то для нарциса це *свобода вгамовувати нарцисичну потребу*: купувати рідкісні та гарні речі, підживлюючись заздрістю оточуючих, свобода ігнорувати оточення, свобода від підтримки соціальних зв'язків і, нарешті, свобода висловлювати свою ненависть і зневагу до людей, які займають «принижене» становище.

У цієї свободи є і зворотний бік: вона позбавляє болісного сорому через власну внутрішню порожнечу і сумнівів у своїй повноцінності, які відчувають усі нарциси, не бажаючи в цьому зізнаватися. Нарцис — істота фундаментально двоїста, на що звернула увагу, наприклад, Кім Купер

у своїй книжці «Повернення із Задзеркалля»¹. Ба більше, нарцис — істота розрізнена. Кристофер Леш у книжці «Мінімальне Я: психічне виживання за непевних часів»² писав: «Чоловіки та жінки сьогодні за допомогою технологій намагаються зібрати до купи своє “Я”, єдиною альтернативою цього є тільки його повний колапс». Якщо погодитися з тим, що нарцис — це свого роду емоційний інвалід, то у цьому плані технології протезування особистості, що пропонуються Інтернетом, виявляються незамінними.

Чарлз Дербер у книжці «Погоня за увагою»³ звернув увагу на те, що в західній культурі поглиненість людей собою є настільки глибокою, що навіть спілкування набуває особливих, нарцисичних форм односторонньої комунікації — трансляції нарцисичного блиску. Так, безліч людей установлюють у своїх будинках вебкамери, які транслюють у Інтернет їхні рутинні дії в ході повсякденного життя. Видавництва публікують масу мемуарів, де більш-менш відомі люди широко оприлюднюють подробиці свого сексуального життя, оповідають про інцестуозні та гомосексуальні зв'язки або вживання наркотиків. Публічний простір буквально потопає у цих потоках самозакоханої інтимності. Цікаво, що сказав би Дербер, якби дожив до наших днів, про глобальні фабрики марнославства — соціальні мережі на кшталт Фейсбука та Інстаграма або відеохостинг на кшталт Ютьюба?

В Інтернеті сформувалася стійка система стимулів для подібної вуаеристської, а по суті — глибоко нарцисичної діяльності: що частіше і що більш відверті матеріали ви виставляєте на загальний огляд, то більше у вас шансів на них заробити. Автори найпопулярніших блогів і влогів, чоловіки та жінки, відомі не стільки глибиною своїх одкровенень, скільки частотою оновлення матеріалів,— десять, двадцять і навіть п'ятдесят разів протягом дня.

Можна скільки завгодно говорити про катастрофу моральних стандартів на Заході як головну причину бурхливого розвитку порноіндустрії. І все ж нам не вдасться наблизитися до розуміння причин цього явища, а то і прийняти до відома епідемію нарцисизму, що змінила не тільки економічну, а й інтимну сферу життя сучасної людини.

Якщо вам не подобається робити селфі — виходить, ви просто безнадійно відстали.

¹ Cooper, Steve; Cooper, Kim. Back from the Looking Glass. 2012 (<http://www.narcissismcured.com>).

² Lasch, Christopher. The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times. 1984.

³ Derber, Charles. The Pursuit of Attention: Power and Ego in Everyday Life. 2000.

Походження нарцисичної матриці

Але чому саме у європейській культурі виникла нарцисична матриця?

Відповідь є не такою простою. Зрозуміло, можна згадати Славоя Жижека, який припустив, що сучасний суб'єкт споживання є чимось іншим, порівняно з класичним суб'єктом. Філософ не став детально аналізувати цю проблему, але навів низку ключових понять: споживання, послаблення Суперего і нездатність протистояти імпульсу «насолоджуйся».

С. Жижек слідом за Ж. Бодріаром звернув увагу на те, що місце предметів починають займати знаки. Але при цьому не помітив, що матриця капіталу як безцільного нагромадження знаків, де немає об'єкта, а є лише самовідтворення капіталу і безглузде накопичення додаткової вартості, також має всі ознаки нарцисичного сценарію бажання: це садизм, егоїзм, гігантоманія, манія корисливості, некрофільський характер примноження капіталу та його обігу.

Підказку можна знайти і в книжці, що нині є напівзабутою, «Занепад Європи» Освальда Шпенглера з його гіпотезою, що в основі європейської культури лежить неусвідомлене прагнення до підкорення нескінченних просторів, яке отримало своє відображення не лише у безпрецедентній зовнішній експансії, а й у мистецтві — формах живопису, архітектурі, скульптурі та навіть у математичному уявленні про число.

Власне, весь проект європейського Просвітництва, який демістифікували ще представники Франкфуртської школи¹, насправді виявляється проектом «браку» і втечі від об'єкта, одним із речників якої був маркіз де Сад, у якого в наявності є всі три складові нарцисичного сценарію і який при цьому претендує на звання «природної людини».

Чи не тому сюрреалісти називали де Сада «божественним», що йому, на відміну від маси попередників, удалося «піднести на тарілочці» всі основні інтенції європейської культури? Так само, як і в діяннях вигаданого Жана-Батиста Гренуя, протагоніста роману Патрика Зюскінда «Парфумер. Історія одного вбивці» (1985), у писаннях реального маркіза де Сада принцип танатоса є буквалізованим, доведеним до логічного завершення. Де Сад звертається до тих самих форм, до нескінченного повторення тих самих фантазмів некрофільської або скатологічної

¹ Збірна назва групи мислителів, які пов'язані з Інститутом соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) і займалися переважно критичною теорією сучасного буржуазного суспільства.

спрямованості. У його епоху не існувало ані естетичної хірургії, ані бодібілдингу, але вже тоді маркіз був зачарований не тільки естетикою смерті, але і штучною реконструкцією тіла.

Один із його улюблених фантазмів — зашивання ануса або затикання його штучним членом, який «належним чином підготовлено», — який робиться на своєрідному конвеєрі, де метушаться вправні й бездушні працівниці. Бездушність і вправність — ці характерні риси сучасних бізнесменів — де Сад естетизував також і в образі своїх лібертенів, «вищих людей», які задовго до Ніцше були вільними від «останньої спокуси Заратустри» — співчуття.

Нинішнє захоплення японців роботами, які грають, танцюють, співають, або екранні битви кібергігантів, які озброєні бензопилками, молотами або вогнеметами, мають довгу передісторію. Як показали дослідження Мішеля Фуко, перші імітації людини — автоматони — з'явилися у Європі вже в XVI–XVIII століттях. То були заводні механізми, що зовні нагадують людину або тварин, які здатні виконувати досить складні рухи: хлопчик, який пише за столом, шахіст, який грає, рухомі фігури апостолів у баштовому годиннику.

Зрозуміло, від перших примітивних самохідних фігур до смертоносної термінаторки-вбивці, яку зіграно Христиною Локен, — величезна дистанція, але в основі їхнього створення лежить одне загальне явище. У них проявляється трансгуманістичний вимір нарцисизму.

Приклад 9/11

«Вони це зробили, але ми цього хотіли», — писав Ж. Бодріяр в есе, що присвячене подіям 11 вересня 2001 року, посилаючись на те, що вежі Всесвітнього торгового центру завалилися, немов перебували у змові з терористами. Водночас, на самому початку XXI століття Америку вже давно переслідували видіння розпаду і руйнування. Рядові американці донині з якоюсь мазохістською насолодою споживають десятки фільмів, серіалів і комп'ютерних ігор, у яких відбувається знищення їхньої країни в результаті тих чи інших глобальних катастроф (падіння астероїда, раптових змін клімату, епідемій, нашествия інопланетян тощо) і загибель її символів.

І ось це сталося насправді. Тисячі жертв. Несамовиті кадри. Загальна паніка. Але вже у 2001 році голос підняли скептики, які стверджували, що «вони самі це підлаштували», і що в підготовці теракту такого масштабу не обійшлося без посібництва західних спецслужб.

Роки по тому, коли було ретельно вивчено всі факти і докази, що пов'язані з тим фатальним днем, і стало ясно, хто насправді виграв у результаті серії найбільших терактів на території США: три з гаком тисячі життів було принесено в жертву в ім'я відтворення системи.

Зрозуміло, Джордж Буш не ухвалював рішення про підриг веж Всесвітнього торгового центру, але вони були зруйновані не тільки з волі терористів-смертників, а й американського істеблішменту — волі знеособленої і смертоносної, що спрямована на увічнення існуючого порядку, яку ми маючи повне право можемо назвати **нарцисичною матрицею**.

Смерть, сотні і тисячі трупів? Матриця не має людських емоцій і мотивацій. Це — «рухоме антижиття», як назвав її Мераб Мамардашвілі, або «автономний рух неживого», за визначенням Гі Дебора, — дещо, що *імітує* рух живого, заражає його собою і зрештою знищує.

Події 11 вересня 2001 року, незважаючи на їхнє всесвітнє значення, все ж таки обмежені геополітичними інтересами уряду США, військово-промислового комплексу й істеблішменту. Але, наслідуючи логіку нобеліанта Еліаса Канетті, можна вказати й на інші «масові образи», інші сфери, де імовірно існує цілий ряд нарцисичних матриць: це біржа — як образ матриці спекулятивного капіталу, це супермаркет — як образ матриці споживання, це (не дивуйтеся!) аптека — матриця сучасної медицини та її уявлень про людину. Можна, можливо, говорити і про інші сфери, що становлять нарцисичну матрицю, — матриці порно, гламуру, політики, поп-культури і мас-медіа.

Неможливо не згадати й матрицю бюрократії, державного апарату, оскільки нарциси серед високопоставлених чиновників є численними, а їхня поява на вищих щаблях влади — прикра закономірність. Емоційний холод, безжальність, дріб'язковість і садомазохізм притаманні бюрократам усіх рангів.

Франц Кафка залишив нам блискучий художній опис цього явища у своїх романах «Процес» (1914) і «Замок» (1922). А вже в 1970-х роках гучна дискусія між марксистом-соціологом Ральфом Мілібендом і соціологом і політологом Нікосом Пуланзасом про сутність держави підштовхнула до усвідомлення особливого характеру державної бюрократії вже й академічні кола. Багато що оголили також дослідження французького соціолога і філософа П'єра Бурдьє — особливо його теорія соціологічних полів, які формують особливі «правила гри» і способи відтворення громадських інститутів. Так звані «коридори влади» буквально

просякнуті нарцисичною відстороненістю, а масивні двері високих кабінетів разюче нагадують двері, що ведуть до камери тортур.

Коли суб'єкт не знає, навіщо він існує і що собою являє, саме його тіло стає нестійким і потроху перетворюється на хижого нарцисичного гомункулуса. Так виникають етика й естетика постлюдськості і трансгуманізму.

Нарцисичні спільноти

Відчуття того, що сфера суспільного життя Заходу почала рухатися, змінюючи форму, виникло відносно недавно. Річард Сеннет, оглядаючи ці зміни в роботі «Падіння публічної людини», бачить їхній початок принаймні в середині XVI століття. Однак уже наприкінці XIX — на початку XX століть ці зміни зробилися настільки очевидними, що стало можливим говорити про розпад публічного простору. Знаковим у цьому плані здається й те, що робота Сеннета і «Нарцисизм культури» Кристофера Леша були опубліковані з інтервалом усього у два роки — у 1977 і 1979 роках.

Сеннет, зокрема, звертає увагу на два моменти — зміну характеру політичної харизми («харизма стає нецивілізованою») і соціальних відносин («грумада стає нецивілізованою»). Не лише в цій, але й у наступних роботах («Корозія характеру», «Нова культура капіталізму»), що присвячені західному урбанізму, Сеннет упритул підходить до проблеми переродження соціуму, виникнення в ньому дедалі нових поділів і вибухонебезпечних структур, деградації соціальних відносин і самої людини.

Нарікання з приводу розпаду відчуття спільності, громадянського відчуття і руйнування масових організацій з'явилися на рубежі 1950–1960-х років. У 1970-х роках П'єр Бурдьє звернув увагу на двоїсту суть «соціального капіталу», тобто міжлюдських обмінів. З одного боку — зростаюча відокремленість людини й атомізація суспільства в цілому, з іншого — посилення напруженості зв'язків у замкнених спільнотах, що структуровані владою. У своєму аналізі соціальних полів¹ Бурдьє,

¹ Соціальне поле — автономний соціальний простір, який конституюється специфічною силою або силами. Усі учасники одного поля мають схожу вигоду, але вигоди окремого учасника залежать від його соціальної позиції на даному полі. Суспільство — це переплетення соціальних полів: економічних, політичних, правових, наукових, культурних, мистецьких, спортивних, релігійних тощо.

так само, як і Сеннет, опинився буквально за крок від уявлень про нарцисичні спільноти.

Ось чому такою важливою є думка, яка проходить крізь усю цю книжку: нарцисизм — це є не тільки і не стільки особливість окремих особистостей, скільки характерна особливість груп, спільнот, організацій, усього соціуму, його публічного та емоційного життя, яке зазнає нарцисичного переродження.

Критерії нарцисичності спільноти

На якій підставі ті чи інші спільноти ми відносимо до нарцисичних?

Сем Вакнін наводить п'ять ознак нарцисичних організацій або груп. На перше місце він ставить усвідомлення грандіозності та значущості організації, уявлення про її унікальність. Далі дослідник відзначає наявність нав'язливих фантазій про груповий успіх, потребу в захопленні, використання інших груп у власних цілях, хронічний брак емпатії. І, нарешті,— заздрість до чужих успіхів, невігластво щодо інших груп і мстивість, що нерідко призводить групу до антисоціальної поведінки та проявів насильства.

Члени таких організацій (це особливо очевидно у промовах їхніх лідерів) вважають себе спільнотами «найкращих», «обраних», тих, які позначені «божою благодаттю», успішних, які панують, або, користуючись термінологією Е. Канетті,— «виживають». Водночас, критерії Вакніна набагато точніше описують поведінку лідерів, ніж спільнот у цілому — за винятком мстивості, почуття настільки заразливого, що воно, варто лише «натиснути на цю педаль», робить усю організацію заручником її верхівки.

Що ж насправді об'єднує спільноти й інститути, які можна вважати нарцисичними? На нашу думку, існують десять основних критеріїв нарцисичних організацій. Якщо організація потрапляє під більшу частину них, вона є нарцисичною.

1. Перш за все, це *закриті співтовариства*, у яких існує чіткий поділ на «своїх» і «чужих», існує зовнішнє оточення і внутрішнє середовище. Такими є монархічні сім'ї, усілякі таємні товариства, деякі етнічні групи, а також церковний клір різних конфесій.
2. Обов'язкова наявність жорсткої *ієрархії влади*, у якій геть відсутні елементи демократії. Часто це призводить до виникнення культу

лідера (вождя, фірера, дуче, кондукетора¹). Прикладами можуть бути католицька і православна церква, армія і державна бюрократія, великі корпорації, а також деякі типи політичних режимів, що збудовані навколо вкрай вузьких політичних груп.

3. Зведення до принципу *особистої відданості* лідеру і кругової поруки, яка поступово знижує ефективність функціонування організації аж до маразму. Не рефлексувати, не сумніватися, беззаперечно виконувати накази — ці вимоги є звичайними в багатьох арміях світу, для яких досі є зразком прусська армія часів Фрідріха Другого. Не варто забувати й того, що девізом СС була фраза «Наша честь — у відданості».
4. Наявність *корпоративної культури*. Однострій або мундир, професійний жаргон або особлива мова, кодекс поведінки, традиції — усе це є засобом утамування нарцисичної потреби і важливою частиною системи мотивації. Бригаденфірер СС Вальтер Шелленберг у своїх мемуарах визнавав, що однією з причин його вступу в СС 1933 року було те, що члени цих воєнізованих формувань носили елегантні чорні мундири, що нагадують форму учнів аристократичних шкіл. Строгі ділові костюми бізнесменів і менеджерів вищої ланки не несуть на собі розпізнавальних знаків, однак вони самі по собі є символом приналежності до корпорації.

Своєю чергою, корпоративна культура, яку всіляко звеличують бізнес-гуру, на практиці нерідко обертається стеженням, перлюстрацією пошти співробітників, контролем за їхнім інтернет-трафіком, взаємними доносами (найчастіше у вигляді так званого «асесменту» — взаємного письмового оцінювання якості роботи колег), а також обмеженням особистого життя за рахунок незліченних корпоративних заходів (участь у яких є обов'язковою).

5. *Кругова порука і служіння «вищому благу»* (кажучи мовою психоаналізу — Великому Іншому). Це дає членам групи, по-перше, відчуття обраності або винятковості, а по-друге, що є не менш важливим, — можливість отримувати непристойну насолоду. Як наслідок, у своїх крайніх проявах подібні організації набувають некрофільського, кримінального характеру.

На перший погляд, спільноти, у яких центром виступають самі їхні члени, — наприклад, усілякі творчі спілки — повинні мати зовсім

¹ Кондукетор (румун. *Conducător* — ватаг, вождь) — титул, що в минулому використовувався багатьма румунськими політиками.

іншу внутрішню атмосферу. Талант творця визнається в них свого роду харизмою, яка, за замовчуванням, присутня в кожному із членів, але більш за все — у керівниках. Однак, як правило, у подібних організаціях процвітають нетерпимість, заздрість, інтриги, а керівники здійснюють політику фаворитизму, розподіляючи пільги та привілеї з особистих міркувань. Так, творчі спілки та організації виявляються не менш централізованими, антидемократичними і спираються на принцип особистої відданості керівникові, як безліч інших замкнених структур.

6. *Агресивна репрезентація* своєї надцінності — ще один значущий критерій. Ця агресія не обов'язково проявляється шляхом фізичного насильства. Вона може виражатися в соціальних практиках, в одязі, за допомогою якого члени спільноти прагнуть вразити нечленів своїм блиском, і, нарешті, вона може бути закріпленою інституційно й законодавчо. Чим, власне, були діаманти монархів або золоте гаптування на мундирах військових і вельмож, як не засобом отримання непристойної насолоди за допомогою демонстрації своєї переваги?
7. Важливу інформацію дає й аналіз *способу відтворення* організації. Тут можуть бути суттєві відмінності, проте спільною є наявність факторів, що жорстко обмежують інкорпорацію у групу. Якщо монархічна родина або етнічна група є закритим співтовариством із жорсткою ієрархією, впровадитися у яку можливо тільки, кривно породившись із нею, то, наприклад, прийом у члени НСДАП у Німеччині був жорстко формалізованим. І це зрозуміло — партія прагнула до експансії, і вимушену відкритість групи доводилося компенсувати чистками та формуванням «внутрішнього кола». У будь-якому разі, вступ до нарцисичного співтовариства є обмеженим і пов'язаним із прискіпливим відбором та ініціаційними випробуваннями, що покликані виявити ступінь відданості здобувача.
8. Ще одна характерна особливість таких організацій — *недоторканність*. У багатьох випадках ця метафора набуває прямих фізичних еквівалентів. Так, неможливо доторкнутися до високопоставленого державного чиновника, що оточений охороною, патріарха чи гламурної зірки. Заборона на дотик сама по собі свідчить про належність людини до певної знакової групи. Відсутність у телефонних довідниках номерів вищих чиновників і різного роду знаменитостей була відзначена Маршаллом Маклюеном іще в 1950-х роках.

Фактично вони ніколи й не були доступними — і такий стан речей продовжує зберігатися, незважаючи на розвиток новітніх форм комунікації.

Найбільш відома заборона подібного роду — заборона на дотик до монарха, що інколи набуває форми *заборони на дотик поглядом*. Традиція віддачі військової честі, за однією з версій, походить від параду, на якому була присутня англійська королева. Проходячи повз короновану особу урочистим маршем, солдати брали під козирок, «щоб захистити очі від сяйва її величності».

Тут виникає запитання: чи можна лише на підставі недоторканності та недоступності вважати нарцисичною спільнотою колонію прокажених, що колись існувала на острові Пасхи, або мешканців замських вілл у Кончі-Заспі, а от війська СС, у яких налічувалося понад мільйон осіб, такою не вважати?

9. Тут нам на допомогу приходить аналіз практик спільноти. У *практиках спільноти* розкривається співвідношення статусів: що вищим є статус члена групи щодо нечлена, то вищим є градус нарцисизму. У тих випадках, коли статус нечленів прирівнюється до нуля і в очах членів групи вони стають нікчемними «гоями», «жидами», «бидлом», «лохами» — тобто ніким, будь-які сумніви в нарцисичності організації випаровуються. Для нарцисичних спільнот контакти із зовнішнім світом часто набувають перверзивної форми і розвиваються за садистським або садомазохістським сценарієм. Якщо ж практики організації набувають відтінку культу танатосу і звичайним для неї явищем стають тортури, знущання, хтивне фізичне знищення «ворогів» або «зрадників», то навіть за відсутності інших критеріїв можна говорити про *нарцисичне співтовариство, що вироджується*.

10. Останній, але не менш важливий критерій — *постійно знижувана ефективність діяльності* нарцисичних спільнот. Підвищити її не вдається ніякими засобами. Внутрішнє закостеніння й закупурювання каналів комунікації, корумпованість і параноїдальність є набагато більш очевидними самі по собі, ніж їхня контрпродуктивність. Порівняно з іншими типами організацій такі спільноти є настільки мало-ефективними, що це може бути ще одним симптомом нарцисичного виродження.

Спільноти розсіяні та ситуативні

Незважаючи на гадану прозорість і відкритість, контакти учасників нарцисичних спільнот із зовнішнім світом дуже жорстко регламентовані і віддалено нагадують умови вступу в шлюб членів монархічних родин. Утім, тенденція «шлюбів, що сортують» в останні десятиліття відзначають й у середовищі верхнього середнього класу. Однак, незважаючи на закритість нарцисичних організацій, було б помилкою вважати, що їхнім головним атрибутом є жорстка ієрархія, міцна огорожа та охорона біля дверей до штаб-квартири.

Існують набагато більш розмиті типи спільнот, які виявляються лише в контексті віртуальної реальності. До них, наприклад, можна зачислити гламурних зірок — співаків, музикантів, пародистів і гумористів, акторів, шоуменів та інших «відомих персон», які збираються разом хіба що для зйомок різдвяних гала-шоу. Це досить тісне співтовариство, нові обличчя в цьому розрідженому середовищі з'являються вкрай рідко, і кожне з них є результатом тривалих і цілеспрямованих зусиль продюсерів, які керують тими чи іншими фінансовими потоками.

Незважаючи на те що спільноти цього типу ніяк не оформлені, а їхні члени зазвичай ставляться одне до одного з підозрілістю, у них є спільні корпоративні інтереси: у підвищенні вартості своїх послуг, у постійному відтворенні свого образу на сцені та на телеекранах, а також у недопущенні проникнення в це середовище нових і потенційно небезпечних суб'єктів. Витрати на існування «зоряної системи», яка підтримується усією міццю телебачення, є не надто очевидними навіть у періоди криз і суспільних потрясінь: масова свідомість практично ніколи не формує запитів на нові обличчя та ідеї, хоча суспільний організм від цього може жорстко страждати.

Сам термін «співтовариство» у даному випадку є не зовсім точним: скоріше, це розріджене і невловиме середовище, яке навряд чи варто було б назвати нарцисичним, якби не його вірулентність, агресивність і відсталість. Суб'єкти, з яких воно складається, далеко не завжди є нарцисами — скоріше навпаки,— проте самі умови існування в цьому середовищі, необхідність максимального тиражування власного образу і потреба в постійній саморекламі перетворює їх на «функціональних нарцисів». Головні особливості цього середовища — ситуативність і його формування з «розкручених» імен, котрі перетворилися на бренди.

Чим брендове ім'я відрізняється від не брендового, крім упізнаваності? По суті, нічим, але за цим «нічим» ховається «брак». Тим, що розкручене, неможливо насититися — так само, як не можна по-справжньому втамувати спрагу «кока-колою». Лише дуже мало хто із цих «гостей студії» має видатні зовнішні дані, є по-справжньому обдарованим або, принаймні, уміє виразно висловлюватися, транслюючи свої або чужі ідеї та міркування. Проте усі вони мають певну якість, яка не завжди вкладається в поняття «соціальний статус». Ця якість — *здатність створювати «брак»*.

Особливий випадок — учасники ток-шоу, які не обдаровані жодними талантами і геть не відрізняються від пересічних «людей із вулиці». Ток-шоу — не що інше, як гламуризований допит. Однак якщо реальний допит ведеться за зачиненими дверима кабінетів слідчих управлінь, без сторонніх, і має на меті з'ясувати істину, гламуризований допит націлено не так на з'ясування істини, як на створення враження, відновлення «браку» в чистому вигляді.

До ситуативних нарцисичних співтовариств можна зарахувати й усілякі «ВІП-тусовки»: презентації, покази, великі корпоративні вечірки — майже будь-які події такого роду, де присутні телевізійні камери. Подобою гламурних тусовок є і закриті віртуальні спільноти, куди допускаються тільки відомі співаки, спортсмени, бізнесмени чи політики.

Специфічний тип нарцисичних спільнот — науковий істеблішмент. Наукові ради, конгреси, конференції, захисти дисертацій та інші ритуали справляють, як правило, значне враження на непосвячених. Але, з одного боку, усе це нагадує роботу типової бюрократичної машини, яка є чужою будь-якій живій думці, а з іншого — не дивлячись на драматичну пихатість і науковий жаргон — характеризується повною байдужістю до реального змісту наукової роботи.

Ще більш специфічний (але ще більш аморфний і розсіяний) вигляд має співтовариство брендівих художників, серед яких виділяють представників неопопу Джефф Кунс та Демієн Герст. Чи варто взагалі говорити про «середовище» художників, які отримують багатомільйонні гонорари, творців цілих корпорацій, що зайняті тиражуванням предметів мистецтва? Проте, сам характер їхньої творчості, головною рисою якої є знуцання не тільки з колишніх уявлень про прекрасне, але й із самої ідеї образності, демонструє те, що їх зближує: функціонування в рамках глобальної нарцисичної матриці, елементами якої вони є.

Якщо мистецтво в епоху Рембрандта або Ренуара ще служило своєму одвічному призначенню — збереженню людяності в нелюдських умовах, то починаючи вже з «Авіньйонських дівчат» Пікассо воно вийшло в новий, постлюдський вимір. Практично вся післявоєнна творчість таких знакових для світу мистецтва фігур, як Пікассо і Далі, має вигляд нескінченного, настирливого й монотонного знуцання з усього, до чого торкалися їхні руки. А поява таких фігур, як Марсель Дюшан або Енді Ворхол, знаменувала початок руйнування самої ідеї образності.

Нарцисичне переродження

Нарцисичне переродження — доля практично будь-якої організації. Нарцисичне переродження цілої держави найчастіше заявляє про себе шляхом експансії націоналізму. Випадаючи із загального ряду, подібні держави або створюють смертельну загрозу (як-от, скажімо, нацистська Німеччина, що явила собою найяскравіший приклад нарцисичного режиму), або перетворюються на посміховисько (як-от перейменування ЦАР — на Центральноафриканську імперію на чолі з імператором-людожером Бокассою I). «Демократія», «прозорість», «делегування повноважень», «ротація кадрів» та інші поняття з лексики ідеологів пан'європеїзму — це всього лише засоби відтермінувати подібне переродження, відтягнути неминучий кінець. Дивним чином США, де градус нарцисизму правлячої еліти (та й самих громадян країни) є надзвичайно високим, поєднують у собі обидві характеристики. Будучи могутнішими за будь-яку іншу державу на планеті, вони демонструють дивовижну безпорадність у вирішенні безлічі проблем, з якими інші країни давно й успішно впоралися (наприклад, у сфері охорони здоров'я, яка протягом понад півстоліття буквально висмоктує американський бюджет, досягнувши при цьому небаченої неефективності).

Нарцисичні спільноти у цілому — найважливіша складова нарцисичної матриці. І хоча їхніми членами є не надто значна частина населення, їхня влада та вплив є такими великими, що їх можна вважати визначальними. Не існує жодного аспекту суспільного життя, де б їх удалося уникнути. Сила та влада цих спільнот простягається далеко за межі «твердої» державної влади або «м'якого» впливу різних авторитетів, безжально та холодно «проштамповуючи» свідомість і бажання мас.

Усі етапи еволюції нарцисичної спільноти підпорядковані принципу *розширеного відтворення «браку»*, що прирікає її на еволюцію за вельми жорстким сценарієм:

1. Централізація влади, яка пояснюється, як правило, браком координації дій у відповідь на зовнішні або внутрішні виклики.
 2. Внутрішнє структурування за принципом особистої відданості керівників, чий статус підвищується до статусу «живого бога»; усі решта поділяються на категорії «ті, які виживають — ті, кого виживають». Водночас висунення на керівні посади відданих, але бездарних керівників призводить до зниження ефективності спільноти, її творча енергія втрачається. Розквітають непотизм, кумівство і корупція. Неминучі провали та невдачі пояснюються суто зовнішніми причинами. У відповідь на «підступи ворогів» лунають заклики до «згуртування рядів», проводяться чистки з політичних мотивів, точкові репресії.
 3. Наступний цикл — виділення «внутрішнього кола». В умовах експансії спільноти може здійснюватися неодноразово.
 4. Закостеніння: формування ієрархії та горизонтальна самоорганізація.
 5. Перебудова зовнішніх відносин за принципом «ми — усе, ви — ніщо», «хто не з нами, той проти нас». При цьому «ми» стає надцінним, а «вони» оголошуються ворогами або перетворюються на соціальні екскременти.
 6. Віртуалізація діяльності: самовихваляння, роздача обіцянок, випуск цінних паперів або інвестиційне накачування та інше, продовження непотизму, формування специфічної внутрішньої культури (дрескод, жаргон або мова, традиції, гімни і прапори тощо). Колективна енергія, яка раніше була спрямована назовні, усе виразніше звертається всередину спільноти, у результаті чого її вже бракує для відповіді на зовнішні виклики.
 7. І нарешті — втрата ефективності, втрата зовнішніх позицій на тлі загострення реальних потреб, а також посилення нарцисичної потреби (розширене відтворення «браку»). Після цього відбувається чергова хвиля внутрішніх чисток, «боротьби з корупцією», пошуку та знищення «ворогів», «боротьби за збереження національної культури», ще більша самоізоляція.
- Цей — сьомий — цикл може повторюватися знову і знову. Тим часом життя спільноти набуває параноїдального характеру, зовнішні зв'язки обриваються, співтовариство колапсує або повністю дезінтегрується.

Трансгуманістична спрямованість

«Тінню прийшла до мене краса Надлюдини»,— писав Ніцше. Говорячи про нарцисичні спільноти, важливо встановити не лише критерії їхнього існування, але й часові рамки. Незважаючи на те що приклади можна знайти і в інших культурах, тільки у Європі вони змогли спертися на певний тип соціальної рефлексії. Так, у Японії стан самураїв із його зневажанням смерті (досить схожий на співтовариство нарцисичного типу) наприкінці XIX століття було практично ліквідовано державою, тоді як у Європі подібні організації тільки набирали сили.

Дорогу їм відкрив романтизм із його ідеалом самовираження, культурою «я» і пристрасною захопленістю ідеєю «реконструкції» людини. Праця німецького філософа Макса Штірнера «Єдиний і його надбання» задовго до Ніцше стала маніфестом нарцисизму, хоча й набула основної маси своїх шанувальників лише у другій половині століття, за кілька десятиліть після смерті автора.

«Окрім мене, для мене немає нічого»,— писав Штірнер. Багато романтиків підписалося б під цим твердженням. Однак його заява: «Не як людину розвиваю я себе і не людину розвиваю я: я розвиваю себе», значно випередила свій час — його *трансгуманістичний імпульс*, прагнення скинути оболонку людського залишилися нерозпізнаними. Знадобилося століття розвитку технологій і експансії нарцисизму, щоб соліпсистська ненависть до людини постала в усій своїй «красі».

Штірнер помер у злиднях. Ніцше прожив життя в бідності. Якби їм судилося довге життя, вони б неабияк здивувалися, дізнавшись, наскільки затребуваними виявилися їхні ідеї вже на початку XX століття, ще до Першої світової війни — цієї оргії європейського націоналізму.

Однак обидва ці мислителі йшли позаду цілого класу процвітаючих підприємців, які так захоплювали видатного економіста Йозефа Шумпетера. Справді: цілеспрямованість, працьовитість, винахідливість промисловців не могли не вражати. Так само, як і їхня нещадність: сьогодні важко уявити собі, щоб у Європі жінки та діти працювали на шахтах по 12–18 годин на день, у нелюдських умовах, без будь-якої охорони праці, за жалюгідну платню. Усе це було, і «Маніфест Комуністичної партії» Маркса, так само як і події 1848–1849 років у Італії, Німеччині та Франції, були реакцією суспільного організму, що вийшов із рівноваги під натиском енергійних нарцисів.

Спільнот, які несуть *трансгуманістичний* заряд, було небагато, але вони залишили в історії незгладимий слід, що сповнений кривавих злодіянь і жаху. Такими були іспанська інквізиція XV–XVI століть з її фанатичним релігійним завзяттям, кліка Робесп'єра у Франції, що вивердилася в культ «Вищої істоти», нацистська СС з її культом «нордичної надлюдини». Існує якась іронія історії в тому, що за сім десятиліть соціал-дарвіністський проект зі створення нацистської Надлюдини отримав своїх послідовників у особі американських неоконсерваторів. Так само, як німецький нацизм, що був очолюваний групою воістину космічних нарцисів, так і неоліберальний проект, який було прораховано економістами Чиказької школи, є *трансгуманістичними утопіями*, що мають спільну долю¹.

Нарцисизм у релігії

Монархічна родина, як ми вже говорили, є найдавнішим типом спільнот, які на достатній підставі можна зарахувати до нарцисичних. Петер Слотердаjk у роботі «Критика цинічного розуму» писав: «Раннім монархіям не можна дорікнути тим, що вони соромилися, подаючи себе публіці. Усюди, де затверджувалися дворянство, монархія і державність, у родинах володарів розгортався інтенсивний тренінг зарозумілості».

Приклади позамежної концентрації влади і возвеличення правителів можна знайти в усіх культурах, що дає можливість причислити їх до одного з найперших так званих «простих рішень», що мали глибокі наслідки. Лише в наші дні їхня ефективність і природність підлягла під сумнів західного дискурсу, що пов'язаний із розвитком демократії та місцевого самоврядування, принципом субсидiарності, деволуцією влади тощо.

За давністю й укоріненістю змагатися з монархічною родиною може тільки церква. Церква не просто сконцентрована на Великому Іншому, але такому Іншому, відносини з яким будуються вкрай специфічно. Більшого нарциса, ніж Бог монотеїстичних релігій, просто не існує.

¹ Сучасний трансгуманізм — філософська концепція, а також міжнародний рух, що підтримує використання досягнень науки і технології для «вдосконалення» розумових і фізичних можливостей людини й усунення тих аспектів людського існування, які трансгуманісти вважають небажаними,— страждань, хвороб, старіння та смерті. На думку багатьох дослідників, це може призвести до втрати людиною своєї видової, сексуальної, соціальної та духовної самоідентифікації.

Статус віруючого — це статус «раба божого» і «нікчемного черв'яка, що копірсається в поросі». Можна скільки завгодно говорити про трансцендентність Трійці — очевидним є одне: образ Бога у християнстві було «списано» із земних правителів — з усією їхньою мегаломанією, жагою лестоштів і мстивістю.

Вельми неоднозначною є роль християнства й у вихованні культури «браку». Тут доречно згадати критику християнства в «Антихристиянині» Ф. Ніцше. На його думку, християнство, по суті,— не що інше, як пропаганда втечі від життя, за якою стоїть погано замаскована відраза до людей і світу. Некрофільський відтінок, що притаманний інституту чернецтва, культу святих реліквій і молів, практиці численних постів (у православ'ї) і celibату в католицизмі, є цілком очевидним навіть для протестантів.

Культ святих є найважливішим «несистемним» елементом християнства, фактично — поступкою релігійним уявленням мас. При цьому церква з особливою ненавистю переслідувала людей, які намагалися йти нетрадиційним шляхом, оголошуючи їх «чаклунами», «відунами» і «еретиками». Культ святих і не міг виникнути «зверху», з боку церковного кліру, але тільки «знизу», під тиском простолюду, який зберіг язичницькі традиції. Із цим явищем пов'язане також ушанування «святих місць» і фіксація всіляких «чудес» на кшталт мироточивих ікон, спонтанних зцілень або явлень Пречистої Діви.

Зрозуміло, церква йшла на поступки усвідомлено: якби не було спонтанної релігійної творчості мас, богослужіння були б просто присними. (Зазначимо, що подібно справа ведеться і в ісламі — зокрема, з обрядами хаджу¹. Це, наприклад, біг паломників між пагорбами ас-Сафа і аль Марва у пам'ять про страждання Хаджар, яка металася в пошуках води для сина пророка Ісмаїла.)

Лише з появою у середині XIX століття олігархії та ослабленням впливу церкви, розвитком шляхів сполучення, поштової служби і книготоргівлі маса людей отримала доступ до літератури, що пов'язана з магічними практиками, яка була раніше забороненою. Утім, навіть після виникнення безлічі магічних шкіл, «шоу екстрасенсів» і неортодоксальних сект самостійні пошуки в цьому напрямку залишаються вибором одинаків і на церкву ніяк не впливають.

¹ Хадж в ісламі — паломництво, що пов'язане з відвідуванням Мекки (Масджид аль-Харам) та її околиць (гори Арафат, долин Муздаліфа та Міна) у певний час.

Уявлення про Бога

Поза віруючого під час молитви — поза покірності. Це зрозуміло: Бог-нарцис, який відчуває нарцисичну потребу, постійно вимагає її втамування, і в першу чергу — вихваляння, віри та смирення. Віруючий зобов'язаний постійно освідчуватися в коханні своєму незбагненному пану, догоджати, щоб скласти подяку, молитися — тобто принижено просити. Дії Бога-нарциса є непередбачуваними: у будь-який момент він може забрати у вас або дати вам усе, що завгодно, і абсолютно не терпить критики. Контакт із ним заборонено: «ніхто й ніколи не бачив Бога». Сумніви і запитання також заборонені: одне зі значень грецького слова «еретик» — «той, хто викликає духа». Але найбільше Бог любить, коли йому приносять жертви.

Бог у християнстві, проте не є караючим божеством, його темний бік приховано від віруючого. Це піднесений, ідеалізований об'єкт, абсолютне добро. Але в католицькій і православній релігійній практиці Бог — це абсолютний нарцис. Антипод Бога — диявол, об'єкт нищий, абсолютне зло. Між ними — порожнеча, яку містик і теософ Еммануїл Сведенборг спробував заповнити своїми еретичними книгами. «Слава Господу, добре відомо, що в інші часи багато говорили з духами й ангелами і бачили багато всього, що існує в іншому житті, але згодом небеса ніби закрилися, причому настільки, що в наші дні навряд чи вірять в існування духів і ангелів, і ще менше — що хтось може говорити з ними, оскільки сьогодні люди вважають, що неможливо говорити з тими, кого ми не бачимо, і з тими, чиє існування вони заперечують у своїх серцях», — писав він у книжці «Таємниці небесні».

До Сведенборга цю порожнечу намагалися заповнити еретичні вчення Середньовіччя, які обстоювали ідею Плероми¹ і нескінченної кількості божественних еманцій. Разом із тим, як уже було сказано, найбільшою поступкою католицького і православного кліру народній релігійності, яку ще не було порушено нарцисизмом, став культ святих і мучеників. При цьому обидві релігії постаралися максимально ускладнити процедуру зарахування до лику святих, централізувавши її, розтягнувши у часі й обставивши безліччю умов. Культ святих — най-

¹ Плерома, згідно зі вченням гностиків, — сукупність небесних духовних сутностей, еонів. Ісус Христос також вважався одним з еонів, яких було надіслано на землю, щоб люди змогли повернути собі втрачене знання (гнозис) і возз'єднатися з повнотою божества.

важливіший із компромісів, на який наважилося християнство, щоби зберегти базовий нарцисичний сценарій бажання: Бог як надпіднесений об'єкт, віруючі — як гранично принижений. Єдине, що все ще дає змогу пастві поважати себе,— це наявність диявола, який існує як «опущений» у тюремній камері: його ненавидять, але його й побоюються.

Ще один важливий аспект: Бог є маніякально мстивим, а вигляд людських страждань дає йому насолоду. Він здатний милуватися ними вічно — адже від ідеї про існування пекла, наскільки відомо, церква не має наміру відмовлятися, хоча питання про те, що воно собою являє, в останні роки почали вважати недоречним, оскільки «не відкриває шляху до порятунку». Ласі до лестоців, мстиві, холодні нарциси, що насолоджуються своєю перевагою,— такими є всі боги світових релігій, чи це юдейський Яхве, чи ісламський Аллах або християнський Ісус. На жаль, ані Будда, ані пантеон божеств індуїзму не можуть скласти їм конкуренцію, оскільки також зазнали надмірного піднесення.

Уявлення про Бога як всесильного нарциса закономірно визначило форми обрядів і релігійних практик. Стародавній обряд обрізання (чоловічого або жіночого) є не чим іншим, як жертвопринесенням,— тобто спробою задобрити Бога. Чернецтво, схимництво, відлюдництво також є формами жертвоприношень, що розтягнуті на весь термін людського життя, до яких православна церква має особливу схильність. Християнство тільки тому люто боролось проти секти скопців, що ті, оскопивши себе у прагненні догодити Богу-нарцису, тим самим кидали виклик християнському кліру, а зовсім не заради турботи про тілесне здоров'я своєї пастви. Католицька церква (особливо після Реформації) частково змінила своє ставлення до інституту чернецтва, але celibat — заборона на фізичні контакти церковного кліру з особами протилежної статі — було збережено. Жінка так і залишилася для церкви «осередком гріха», зв'язок з яким є неприпустимим.

Протестанти й неохристияни в цілому пішли тим самим шляхом. На їхню думку, найкраще, що може зробити людина,— це «духовно» оскопити себе так, щоб у її свідомості не залишилося нічого, крім любові до Бога. Утративши давню пишність і атмосферу трансцендентності, їхні богослужіння зберегли атмосферу самознищення віруючих і довели прославляння божества до екстатичного напруження. Збори неохристиян — це вже не колишні урочисті й таємничі ритуали, що проводяться священнослужителями в пишних одягах, а надривне вихваляння Ісуса, що супроводжується безладними танцями, співом, а часом навіть

глосолалією¹ і псевдоепілептичними нападами. Однак хай яким «свійським хлопцем» здавався неохристиянський Ісус, стосунки віруючого з ним — це, як і раніше, стосунки *раба і пана*, наднизького і надпіднесеного об'єктів.

Збочені практики

«Автодафе» в перекладі означає «акт віри». Багаття, на яких було спалено десятки тисяч безневинних чоловіків і жінок (не кажучи вже про книжки, які потрапили під заборону), стали зримим підсумком діяльності інквізиції, цієї «касти всередині касти», і водночас — найяскравішим прикладом *садистських* і *танатологічних* тенденцій у житті церкви.

Для інквізиторів кінця XV століття полювання на відьом стало гостро актуальним зовсім не через боротьбу за чистоту віри. У цьому замкненому співтоваристві, яке було розбещене абсолютною владою і не менш абсолютною безкарністю, жінки були жертвами, які набували в очисному полум'ї багаття належних «кондицій». Нерідко тортури, спогляданням яких любили насолоджуватися отці-інквізитори, винаходили спеціально для катування жінок. Перверзивний підтекст цих повільних, хтивих убивств чудово передав Мілош Форман у своєму фільмі «Привиди Гойї» (2006). Утім, є свідчення, що інквізитори не уникали сексуальних контактів із найбільш привабливими «відьмами», створюючи з них цілі гареми.

Звісно, відтоді, як Лютер прибив до дверей заступників церкви у Віттенберзі свої знамениті «95 тез» (що насправді є всього лише міфом), багато з того у церковних порядках, що викликало жах і обурення віруючих, змінилося. Було припинено торгівлю індульгенціями, розпущено інквізицію. Церква почала виявляти інтерес до науки, намагаючись якщо не знайти в ній якісь метафізичні опори, то, принаймні, уникнути колишніх помилок і захистити себе від критики.

Уже у XX столітті в християнстві практично згасла ідея чистилища як «третього місця», хоча в пізньому Середньовіччі та на початку Нового часу вона була дуже популярною. «Наша епоха знову, особливо в так званих розвинених суспільствах, концентрує свої запити, сподівання і тривоги на двох полюсах», — зазначав видатний французький історик

¹ Глосолалія — у релігійних культах деяких сект вигукування у стані екстазу безглузких слів, звукосполучень, що сприймається сектантами як «боговіщання». — Прим. ред.

Жак Ле Гофф у роботі «Народження чистилища». Цікаво, що згасання ідеї чистилища співвідноситься з тим періодом, коли нарцисизм виврався з вузького кола спадкової аристократії та церковного кліру. Крім того, поведінка римських пап стала набагато більше стриманою і пристойною, хоча у XII–XVI століттях вона мало відрізнялася від поведінки римських цезарів.

Хай би якою була подальша доля християнства, вона змушена буде визначатися тими негативними факторами, про які ми лише побіжно згадали. Від імені Бога більше нічого не залежить. Адже якщо Він — нарцис, результат «простого рішення», яке було прийнято в далекій давнині, то і церква неминуче стає Його заручницею: ієрархічною, замкнутою, глибоко нарцисичною організацією з корпоративною культурою, що вироджується, просочена садизмом, нетерпимістю та бездумним самовихвалянням.

Підіб'ємо підсумок. У своїх глибинних основах монотеїстичні релігії є *тренінгом нарцисизму*. Християнство, спрямовуючи бажання пастви у нарцисичну колію «піднесений об'єкт — знижений об'єкт», коли зниженими об'єктами виявляється взагалі все «земне», породжує масу можливостей для отримання додаткової насолоди, що перетворює його на важливу частину нарцисичної матриці.

Нарцисизм у політиці

Історія сповнена прикладів спільнот, які, хоч і оповиті ореолом піднесеного, але, все ж таки, мають усі ознаки нарцисичних. Саме з них починається процес експансії нарцисизму, що розтягнувся на століття.

Можна виділити деякі етапи такого переродження. Починаючи з другої половини XIX століття до безлічі закритих спільнот, які були зосереджені навколо Великого Іншого (церковний клір, монархічні родини, армійське командування, таємні ордени, аристократичні навчальні заклади) і раніше належали до правлячого стану, додалася ще одна, що розросталася і поступово поглинала решту *in toto*, — державна бюрократія. Саме вона і стала тим центром, навколо якого почали кристалізуватися нові соціальні структури подібного до неї типу, охоплюючи все суспільство. Мабуть, можна говорити про бюрократію як про певний фрактал, на периферії якого виникають усе нові «бюрократії», що відрізняються від вихідної лише масштабом, але не властивостями. Ідеться про приватні фірми, корпорації, громадські організації.

Націоналізм

Одне-єдине явище червоною лінією проходить крізь історію останніх двох століть — від падіння Бастилії до зруйнування Берлінської стіни. До того воно спорадично виникало в Англії та Голландії XVI і XVII століть і нарешті розквітло у Франції та Америці наприкінці XVIII століття. Знову і знову розділяючи країни та народи, воно охопило Центральну і Південну Америку, Європу, Російську імперію, Індію та країни Східної Азії, а нині, періодично змінюючи обличчя, продовжує свій шлях до Близького Сходу, Африки, Австралії й Океанії. Його наслідки — масові протести і тероризм, війни та революції, об'єднання небагатьох і вигнання багатьох. Нині ця червона лінія стає переривчастою, фрагментованою, яка зникає, а справжнє ім'я самого явища — націоналізм. Саме він є тією «тонкою ниткою, яка пов'язує і водночас розділяє народи у сучасному світі», — зазначає Ентоні Сміт у роботі «Націоналізм і модернізм».

Література, що присвячена націоналізму, є настільки багатою, що з неї можна було б скласти Борґесову «Вавилонську бібліотеку», а дефініціям немає ліку. Однак чим же ще може бути націоналізм, «який об'єднує небагатьох і виганяє багатьох», якщо не *ідеологією колективного нарцисизму*? Близькі військові перемоги Наполеона, який перетворив французьку «націю» (тобто народ, що зазнав нарцисичного переродження) на чітко налагоджену машину, яка несе смерть і руйнування, буквально заворожували Європу. Зачарованість ідеєю «нації» стала найважливішим фактором глобального нарцисичного мутагенезу. Відтоді це поняття міцно облаштувалося в політичному лексиконі — так само, як і його неодмінні супутники: держава, армія, війна і, звісно ж, перемога.

Відчуження монархів від підданих породжувало протест, однак ідея національної держави, незважаючи на критику, донині приваблює безліч прихильників. Спокуса націоналізмом виявилася настільки міцно пов'язаною з ідеєю держави, що саме словосполучення «національна держава» сьогодні сприймається як дещо само собою зрозуміле, а «Організація Об'єднаних Націй» звучить як синонім «єдності народів».

Привабливість національної ідеї є настільки великою, що навіть німецький нацизм і його жахливі наслідки не заподіяли їй істотної шкоди. Скоріше навпаки: націоналістичні ідеології донині поділяють мільйони людей у Європі та Латинській Америці, Африці й Азії, де націоналістичні рухи різних напрямків множаться з кожним днем. Навряд чи це

було б можливо, якби націоналізм не йшов рука в руку з державною машиною, пропонуючи своїм адептам особливого роду непристойну насолоду. Адже головна чарівність націоналізму — у солодкому знуцанні із чужинців і пряному ароматі близької помсти за реальні чи уявні історичні приниження.

Альфа і омега націоналізму — у підвищенні раніше соціально незначної істоти, яка отримує можливість помститися своїм ворогам. Це і є головним джерелом його привабливості. Спокуса виявилася настільки великою, що навіть автори «Інтернаціоналу», незважаючи на весь свій гуманістичний та інтернаціональний пафос, примудрилися пообіцяти: «хто був ніким, той стане всім».

Однак Наполеон Бонапарт і Адольф Гітлер підкорили Захід, породивши масу наслідувачів у всьому світі, не тільки своїми феноменальними успіхами в мобілізації енергії мас і військовими перемогами, але й адміністративними здібностями. Перший із цих двох створив державну машину, яка ефективно функціонувала й послугувала зразком для більшості європейських держав, а другий гранично розширив сферу її діяльності, принагідно вирішивши найболючіші проблеми Веймарської республіки.

Як з'ясувалося, емоційне паливо націоналізму помітно підвищує ефективність роботи держави. Ба більше, націоналізм і держава просто не можуть обходитися одне без одного. Сталінський СРСР (у якому горизонтальна самоорганізація бюрократії та зниження ефективності її роботи припинялися за допомогою репресій у середовищі керівництва) для західних еліт альтернативою бути не міг.

Незважаючи на гостру критику на адресу бюрократичного тоталітаризму, у повоєнні десятиліття правлячі кола країн Заходу були змушені реалізовувати ідею *welfare state*¹, довівши чисельність державної бюрократії до історичного максимуму. По всій Європі націоналістична риторика була на деякий час відсунута на задній план, зберігшись лише в периферійних державах на кшталт Іспанії або Греції. У результаті державна бюрократія, розростаючись і структуруючись, набуваючи все нових компетенцій і стаючи самодостатньою, остаточно набула рис Великого Іншого, що, власне, і передбачив у своїх романах Франц Кафка.

Три десятиліття самоорганізації бюрократії не минули марно. Уже в середині 1970-х років зниження її ефективності, непотизм і корупція

¹ Держави загального добробуту (англ.).

стали абсолютно очевидними і лягли в основу неоліберальної критики ідеї «великого уряду». Причинами цього неухильного розростання бюрократії та падіння її ефективності було названо вплив лівих, але насправді вони так і залишилися нез'ясованими.

Не меншою загадкою залишалося і незвичайне збільшення кількості партій, корпорацій і громадських організацій, незважаючи на те, що «розмножувалися» вони найбанальнішим способом — за рахунок дроблення структур, які вже існували.

Спалах націоналізму на Балканах після розпаду Радянського Союзу, так само, як і геноцид на етнічному ґрунті в Африці, знову гостро поставили питання про подвійність націоналізму і його емоційний зміст. Характерним було те, що навіть у Європі держави, що знову сформувалися, не відзначалися демократичністю, а Захід практично не мав коштів і можливості впливати на них. Вражає, але саме «західники» із числа правителів цих держав відзначалися найбільшим нарцисизмом і жорстокістю.

Слід зазначити, що еволюція партій, громадських організацій та етнічних спільнот (усе це співтовариства з уявною ідентичністю), протікає значно швидше, ніж переродження бюрократії. Як правило, усі вони перевершують державну машину ступенем закритості, але є значно більш ефективними — якщо під ефективністю розуміти не лише виробництво товарів і послуг, але і відтворення соціальної тканини.

Століття після того, як Альфред Вайтхед з оптимізмом відзначав зростання числа інститутів і корпорацій, які взяли за зразок для своїх структур державну машину (з усіма відповідними атрибутами — територією, системою мотивації, кодексом поведінки, прапором і навіть гімном), саме вони почали визначати всю суть соціального життя Заходу. Загальна прихильність до інститутів громадянського суспільства виявилася такою великою, що майже сторіччя вони парадоксальним чином перебували поза сферою критики, — особливо ті з них, які набули транснаціонального характеру, як-от, наприклад, установи Бреттон-Вудської системи¹.

¹ Бреттон-Вудська система — міжнародна система організації грошових відносин і торговельних розрахунків, що створена на Бреттон-Вудській конференції (1944). Змінила фінансову систему, що заснована на «золотому стандарті», і поклала початок таким організаціям, як Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) і Міжнародний валютний фонд (МВФ).

І донині структури горезвісного «громадянського суспільства» (скільки б не було підтверджень його зникнення) розглядаються багатьма аналітиками як найважливіша противага державній бюрократії, засіб забезпечення її прозорості, підвищення якості роботи і відповідальності перед суспільством. Те, що і держави, і менші за розмірами організовані спільноти, що вражені нарцисизмом, неминуче приходять до виродження і занепаду, як і раніше, залишається поза увагою благодушних коментаторів. Новітня історія України, що веде відлік від 2014 року, її територіальні, гуманітарні та економічні втрати, що у той чи інший спосіб пов'язані з підйомом націоналізму,— усього лише один із багатьох прикладів (хоча і найближчий для нас), які можна навести.

Глобалізація: оргія нарцисизму

Глобалізація — не що інше, як розростання нарцисичної моделі перебудови економіки та суспільства. Але в цьому питанні нагромаджено такі ідеологічні завали, накопичилася така маса наукоподібних побудов, що цей момент необхідно особливо підкреслити: весь неоліберальний експеримент, який отримав назву «глобалізація», є проектом *примусової нарцисизації* людства. І це, мабуть, наймасштабніший і найжорстокіший із експериментів, яких воно зазнало.

Глибинна основа глобалізації не має відношення до економіки. Глобалізація — наслідок нарцисичного виродження, деградації людського бажання, а заодно й синонім антропологічної катастрофи. Усю історію Нового часу, експансії європейської цивілізації та її взаємодії з іншими народами й культурами можна уподібнити до епідемії Чорної смерті, що вибухнула в XIV столітті. Де б не з'являлися європейці, вони несли із собою руйнування, смерть і перекроювання традиційних суспільств за лінією «раби — пани». Єдине благодіяння колонізаторів — створення у великих поселеннях систем каналізації та водопостачання (в усьому Третньому світі ця проблема, як і раніше, стоїть украй гостро), що призвело до демографічного вибуху, наслідки якого є непередбачуваними і катастрофічними.

Розпад Радянського Союзу, як спочатку уявлялося, не давав приводів говорити про нарцисичне переродження сформованого соціуму. Однак розгул злочинності і криміналізація суспільних відносин, що супроводжували його, були лише першим і неминучим етапом зламу старої

соціальної структури і системи цінностей. Коли ця хвиля відкотилася, проступили контури іншого соціального порядку. Серед «переможців», які захопили не тільки левову частку національних багатств і медіа-простору, але й увагу публіки, виявилася дюжина так званих олігархів — вихідців із низів партійно-господарського апарату, які перетворилися на свого роду «піднесені об'єкти». Так само, як і будь-який «піднесений» об'єкт, олігарх є втіленням якоїсь неможливості, подобою того, чим для лицарів-хрестоносців колись був святий Грааль, а нині для наркоманів — наркотик, який не викликає звикання. Олігарх — це оживила утопія, утілене «дещо».

Наявність великого медіа-ресурсу — найважливіший критерій, який визначає олігарха як такого, в іншому разі він був би всього лише великим власником. Власник, яким би заможним він не був, навіть якщо він є закінченим нарцисом, але не має можливості для трансляції образів свого «я», — не більше ніж обиватель, який досяг успіху.

Тільки олігарх як втілення уявлень про втамування «браку» (безмежну насолоду концентрацією капіталу) і втамування нарцисичної потреби (безмежну насолоду трансляцією образів самого себе) є *гіперсимволічним об'єктом*, навколо якого обертаються бажання мас. Розкіш його палаців, автомобілів і яхт, блиск жінок, які пов'язані з ним, його невловимість, таємна та явна влада, зневага до оточуючих — усе це стає об'єктом бажання мас, у яких при цьому навіть право на життя є не більше, ніж «вітальною ілюзією».

Олігархія у яйці неолібералізму

Свого часу Кристофер Леш звернув увагу не на політику неолібералізму (її розквіт припав на 1980-ті роки), а на розвиток технологій, який сприяв зростанню і поширенню нарцисизму. І йому вдалося побачити у цьому явищі набагато більше, ніж психоаналітикам. На думку К. Леша, поширення нарцисизму підриває фундаментальні основи західного суспільства і його політичного устрою. Характерні ознаки цього — розпад громадянського суспільства, апатія виборців, зростання загальної недовіри. Усі ці явища існують у сферах, що є вельми далекими від уваги психоаналітиків. Якщо обиватель у глибині душі вважає себе рівнозначним «зіркам» політики або шоу-бізнесу і гостро переживає недостатню висоту свого статусу, його ставлення до світу політики стає нестабільним і споживацьким.

Що ж стоїть за неоліберальною риторикою, якою є глибинна суть неолібералізму? Його альфа і омега — угамування нарцисичного «браку» правлячої еліти у формі перманентної помсти суспільству в цілому. Його ключовий рецепт — усебічне прискорення ринкових трансакцій і розширення сфери ринкових відносин, викорінення солідаризму і повноцінних міжособистісних відносин, перекроювання їх відповідно до моделі «раб — пан».

Варто відзначити, що ознаки стороннього повороту в думках американців були відзначені задовго до того, як вони стали предметом академічного обговорення. Ще в інавгураційній промові, яку він виголосив 20 січня 1961 року, президент Джон Кеннеді заявляв: «Не питай, що Америка може зробити для тебе,— запитай, що ти можеш зробити для Америки». Лише за шість років настрої в країні радикально змінилися, патріотизм вичерпався — недарма в 1967 році культова на той час група «Jefferson Airplane» співала під схвальні вигуки натовпу: «Нехай краще моя країна помре замість мене!»

Для жителів країни, яка ще недавно носилася з ідеєю побудови «великого суспільства», пишалася своєю релігією, своїм антикомунізмом і кольором шкіри більшості громадян, усе це було новим і диким. Дешеві контрацептиви, наркотики, нові музичні віяння і нові стилі життя, які захопили тіла і думки бунтівної молоді на рубежі 1960–1970-х років, які ознаменували початок нового етапу в поширенні нарцисизму, незабаром обернулася проти самого покоління «дітей квітів».

Іще за десятиліття процвітання у самому серці суспільства споживання визріли спокусливі плоди, якими істеблішмент просто не міг не скористатися. Прихід до влади політиків на кшталт Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана став ще однією ознакою глибинної нарцисичної трансформації.

З егалітаризмом 1960-х років незабаром було покінчено. Після обкатки неоліберальних ідей, яка була проведена спочатку режимом Піночета в Чилі, а в середині 1970-х — уже і в самому Нью-Йорку, капітал перейшов до наступу під гаслами «розвантаження держави», приватизації та «виховання відповідальності». Відтепер кожен громадянин мав сам піклуватися про свій добробут, не покладаючись на державу і не надто переймаючись іншими людьми. Центральне місце у сфері бажань міцно зайняли невситимий економічний «брак» (у вигляді міфу про розвиток), нарцисична потреба (у вигляді міфу про успіх) і, зрозуміло, ідея помсти (у вигляді міфу про мудрість і справедливість «невидимої руки ринку»).

Суспільство споживання

Серед наслідків цього глобального процесу — формування «суспільства споживання», гламуризація світської тусовки і політичних лідерів, дроблення і хронічна нестійкість політичних партій, розпад інституту сім'ї. За цим настало стрімке зростання чисельності адептів харизматичних сект і вихід на сцену безлічі самозакоханих, цинічних, владних проповідників, чиєю метою були, як правило, гроші. «Нових віруючих» залучала до цих «церков» фактична відмова від традиційної обрядовості та таїнств, підміна їх балаганною імітацією, редукція символічного. Час, коли найвищим авторитетом користувалися святі подвижники, схимники та відлюдники, минув. Сучасні релігійні авторитети володіють найсучаснішими маркетинговими технологіями, роз'їжджають у лімузинах і навіть зовні нагадують процвітаючих бізнесменів. Правильним є і зворотнє: олігархів, політиків і бізнесменів стало важко відрізнити від проповідників, оскільки вони з майже релігійною переконаністю транслиують свій споживчий максималізм, холодність, порожнечу та самозакоханість. У світі запанувала *вульгарна релігійність*.

Цікаво, що «Вашингтонський консенсус»¹, що був прийнятий на початку 1990-х років, — цей канон неолібералізму, за всієї зовнішньої раціональності запропонованих засобів — виявився абсолютно ірраціональним у своїх результатах. Практично повсюдно він призвів не до процвітання, а до глибокого соціального розшарування й зубожіння, зростання недовіри й переходу колишніх солідарних і стабільних відносин до споживчих і тимчасових.

Проте, навіть цілий ряд криз і тотальне розчарування, яке він породив, іще не означають відмову від подібних заходів і безконфліктну заміну його якимось іншим «консенсусом». Вірити в це — ще одна ілюзія, якого б вітального вигляду вона не мала. Те, що виходить зі схованок людських душ, перетворюючи бажання самореалізації на імпульси помсти і безмежний егоїзм, навряд чи зміниться разом зі зміною того чи іншого уряду. Для цього слід не лише розбити «яйце неоліберального

¹ «Вашингтонський консенсус» — тип макроекономічної політики, який наприкінці ХХ століття був рекомендований керівництвом МВФ і Світовим банком для застосування у країнах, що переживають фінансову та економічну кризу. Багато дослідників вважають, що «Вашингтонський консенсус» виявився не просто неефективним, а навіть згубним для більшості країн, де ці принципи намагалися застосовувати.

дискурсу», але і зламати голку нарцисичного бажання, що прихована в ньому: «хочу все, усе, і не менше».

Водночас, навіть стрімкий економічний розвиток усе ще комуністичного Китаю, хоча й викликає заклопотаність у правлячих колах Заходу, не є прийнятною альтернативою для Європи. Західна людина як була, так і залишається суб'єктом, що «зачарований собою», для якого весь зовнішній світ не вартий і волосинки з його голови.

Петер Слотердаjk у своїй фундаментальній «Критиці цинічного розуму» висловив припущення, що постійно співіснують два протилежні погляди на світ: відсторонений, холодний, що вивчає,— і люблячий, теплий, зацікавлений. Виникнення непристойного — наслідок першого. Його поява безпомилково сигналізує не про те, що з речами щось відбувається, а про те, що змінюється сама людина і її соціальні практики, здійснюється *нарцисичне переродження*.

НЕПРИСТОЙНЕ

Якщо говорити мовою радикалів, протягом усієї історії людства бажання інвестувалося у три сфери: Бог, сексуальність і влада. У всі часи мислителі, акцентуючи увагу на тій чи іншій сфері, викладали своє бачення того, чим саме є людина і яким є її місце у світі. Так, Зигмунд Фройд в основу своєї теорії поклав сексуальність, Блаженний Августин — віру в Бога, Фрідріх Ніцше — владу. У XVIII столітті сформува-лася ще одна сфера, що була інвестована бажанням,— жага пізнання, наука. Однак лише до кінця XIX століття наука набула офіційного ста-тусу, а «жага пізнання» стала її офіційним мотиватором. Тож, вона має у певному сенсі допоміжний, комплементарний характер.

Що ж таке «непристойне» — цей новомодний концепт із виразним відтінком моралізаторства? У роботі «Паролі та фрагменти» Жан Бод-ріяр писав: «Цілком імовірно, рід стає непристойною саме у процесі пер-етворення того, що було метафорою або мало метафоричний вимір, на дещо реальне, точніше, гранично реальне... Наше нещастя, на яке ми прирекли себе самі, полягає, навпаки, у надмірній близькості до речей, унаслідок чого в нашому суспільстві безпосередньою реальністю вияв-ляється все — і вони, і ми. І цей надмірно реальний світ і є непристойне».

Бодріяр відзначає важливий момент — *непристойне живе ескалацією*. Це означає, що існують ступені непристойного, його градації. Непри-стойною може бути демонстрація оголеного тіла, але демонстрація тіла виснаженого, тіла-скелета — це більш високий ступінь непристойності. Протилежністю непристойного Бодріяр вважає спокусу, а мистецтво — однією зі сфер спокушання. Інакше кажучи, це сфера, у якій люди і речі отримують метафоричний вимір, цінність і гідність. Власне, із цим і пов'язана магія портрета — талант художника дає змогу відобразити ті принади людини, яких із близької відстані просто не видно. Портрет завжди задає дистанцію, він завжди містить у собі узагальнення.

Тут надзвичайно доречною виявляється тріада Символічне — Реальне — Уявне, що запропонована Жаком Лаканом. Саме вона здатна відкрити таємницю того, як виникає непристойне,— зрозуміло, якщо ми погодимося з тим, що людину та її психіку визначає вимір Символічного. Символічне проявляється як певне обмеження, узятє на себе добровільне зобов'язання чинити так, а не інакше, як якісь патерни поведінки, що наповнені змістом, порушення яких викликає особливий різновид страху — того, який у англійській мові описується словом *awe* — «трепет, священний жах».

Як виникає непристойність? Коли відбувається редукція Символічного до уявного, десимволізація або веберівське «розчарування». Так, непристойне є зведенням Символічного до уявного, трансцендентного до емпіричного, піднесеного до низького.

Мало хто з нас пам'ятає аматорські фільми, що зняті на восьми-міліметрову плівку. Діджитальний світ, що одержимий гонитвою за все більш високою роздільною здатністю, неначе саме там, у просторі між пікселями, і приховано все найцінніше, прирік їх на забуття. HD, FullHD, UltraHD — що далі?

Гіперреальність — це характерна властивість світу, що занурений у непристойність. Ідеться не про порнографію, адже існує маса речей, які викликають обурення більшої частини суспільства і хворобливий інтерес із боку меншої частини,— наприклад, снафф-відео (зйомки реальних убивств, тортур і страт). Снафф-відео, сцени масових убивств, жахи концтаборів містять потужний заряд непристойності, але все-таки, велика частина непристойного проходить повз нас, і хоча спочатку викликає обурення, із часом стає чимось звичним, частиною культури, викликає наслідування.

Показовою є історія *Goatse.cx*, популярного сайту, чия заставка на головній сторінці являла собою зображення чоловіка за статтю, що розтягує свій анальний отвір до неймовірних розмірів. Зображення рук, що розтягують анус, згодом перетворилося на інтернет-мем. Ще більшої популярності досяг бразилець Марко Фіоріто, творець хвилинного рекламного ролика «2 girls 1 cup» до порнофільму «Hungry Bitches». В Інтернеті можна знайти чимало відео, що зафіксували реакцію різних людей, які вперше побачили цей «скатологічний шедевр». Проте ролик привернув увагу, широко обговорювалося пресою і професіоналами, що дозволило Фіоріто говорити про свої фільми, що призначені для фетишистів, як про «мистецькі витвори».

Про хаос у думках із приводу того, що слід вважати непристойним, а що — ні, свідчить і нещодавня історія з триптихом Ієроніма Босха «Сад земних насолод». У вересні 2016 року Федеральна антимонопольна служба Російської Федерації оштрафувала компанію «Артплей» за рекламу виставки «Босх. Видіння, що ожили», у якій було використано фрагменти триптиха, що їх експерти відомства визнали «непристойними».

Можна навести безліч прикладів того, як змінюється, або, точніше, коливається у думках уявлення про непристойне. Однак ясніше за все це показує не історія окремих творів мистецтва, а соціальні практики. Завдяки їм виникла своєрідна «сіра зона» непристойного, що функціонує у соціальних мережах. Це, наприклад, співтовариство *bongacams* (учасники якого демонструють свої геніталії перед камерою) або численні закриті групи, члени яких обговорюють пікантні фото, що отримані незаконним шляхом. Задоволені в результаті всі — і ті, хто має схильність до ексгібіціонізму, і вуаеристи. Успішні «моделі» непогано заробляють на *bongacams*, але більшість, найімовірніше, просто намагається «іти в ногу з добою».

Зовсім інший характер має непристойне в публічній сфері. Снафф-відео, що було опубліковане Джуліаном Ассанжем і отримало назву «Collateral Murder» («Супутне вбивство»), на якому знято знищення групи людей (близько 18 осіб) у Багдаді 12 липня 2007 року, серед яких були не тільки бойовики, але й кореспонденти агентства «Рейтер», а також жінки і діти. До моменту оприлюднення відеозапис вважався секретним, а його публікація принесла світову популярність самому Ассанжу і його дітищу — сайту *WikiLeaks* — і породила безліч запитань до американського військового відомства. Рядовий Бредлі Меннінг, якого вважають головним винуватцем гучного витоку, зробився світовою (хоча й вельми неоднозначною) знаменитістю. Відзначимо характерний нюанс — Меннінг, за його власним визнанням, є гомосексуалістом, і злив секретне відео в Інтернет під впливом депресії після того, як був покинутий своїм коханцем, здійснивши акт «загальної помсти».

Історія з «Collateral Murder» є особливо показовою ще й тому, що розкриває певну *структурну непристойність військової машини*, що глибоко зневажає людське життя, а також рутинність знищення цивільних осіб у зоні бойових дій, котрі, що називається, «потрапили під гарячу руку».

Ще більш тривожний характер мають одкровення Едварда Сноудена, який став широковідомим після того, як у червні 2013 року передав

газетам «The Washington Post» і «Guardian» секретну інформацію про програми стеження, що здійснювали американські спецслужби. Ці дані свідчили про те, що програми стеження, прослуховування та відеофіксації мають глобальний характер і про колишню «недоторканність приватного життя» можна забути. Відтепер усі ваші пересування, фото, листування, телефонні розмови, переглянуті в Інтернеті сторінки, імена та адреси друзів, політичні й інші уподобання є об'єктами інтересу спеціалізованих програм на зразок *PRISM* або *Tempora*, що розроблено фахівцями ЦРУ і АНБ.

Тож, ідеться про *структурну непристойність глобальної влади*, що виникає тоді, коли самі інститути влади, установи та корпорації відмовляють індивіду в мінімальній непрозорості та бодай обмеженому особистому просторі, вивчаючи, препаруючи його і не рахуючись при цьому ані із законами, ані з вимогами моралі. Утім, закон — зовсім не перешкода, а навпаки: прикладом може служити закон про заборону анонімно користуватися месенджерами, який було щойно прийнято в Російській Федерації.

Скандал із витоком персональних даних 90 мільйонів користувачів Фейсбука, що вибухнув навесні 2018 року, а за шість місяців — ще 50 мільйонів акаунтів,— усього лише фрагмент глобальної картини структурної непристойності. Мабуть, у дечому можна й погодитися з експертами російської антимонопольної служби, що згадана вище: «Сад земних насолод» Ієроніма Босха є непристойним, але, перш за все, тому, що він — відображення ганебної реальності нашої цивілізації.

Спробуємо дати визначення. **Непристойна насолода в широкому розумінні — це отримання задоволення від приниження іншої людини, її моральне знищення, повна відмова від Символічного.** Спокуса вивільнення цієї енергії є тим більш неперевершеною, що найчастіше носить характер помсти і здійснюється в публічній сфері. Клаудія Кард у роботі «Парадигма жорстокості: теорія зла»¹, визнала такого роду знуцання проявом сатанинської жорстокості, істинної природи зла. Непристойна насолода — це злий дух і мотиватор органів влади, установ і корпорацій, що ієрархічно сконструйовані, а також безлічі таємних організацій.

Утім, існує й інша, позамежна форма — *неможлива насолода*, тобто, насолода, що є немислимою в рамках нашої культури. Це канібалізм і педофілія, багатоженство і розтління неповнолітніх, людські жертво-

¹ Card, Claudia. The Atrocity Paradigm: A Theory of Evil. Oxford University Press, USA, 2002.

приношення й акти геноциду. В інших культурах та інших світах вони можливі (або були можливі) і навіть вважалися проявом вищої доблесті, але в нашій культурі, яка все ще вважає себе еманациєю вищого й абсолютного блага, неможлива насолода — це те, про що ми відмовляємося навіть помислити.

Криза релігії і сповзання в непристойність

Криза релігії, що почалась у другій половині XVIII століття, помітно прискорюється. За даними соціологічних опитувань, за останні 10–15 років частка релігійного населення у світі скоротилася приблизно на 10 %. Відповідно зростає кількість атеїстів і агностиків, особливо серед молоді. Ще на початку 1960-х років польський католицький публіцист Станіслав Стомма писав у книжці «Думки про політику і культуру»¹: «Ситуація докорінно змінилася не на користь церкви та релігії». За роки, що минули відтоді, ситуація тільки погіршилася. Зростає число наукових праць, що присвячені питанням «дехристиянізації» та «мозаїчності релігійної свідомості». Заразом зростає і кількість тих людей, які стверджують, що вірять «тільки в себе», а християнство сприймають як свого роду архаїчну ідеологію, що давно вийшла з моди.

По суті, нічого дивного у цьому немає. Тільки в 2017 році, наприклад, Ватикан пережив кілька найбільших секс-скандалів. Наприкінці липня за звинуваченням у розбещуванні неповнолітніх перед судом постав австралійський кардинал Джордж Пелл, префект ватиканського Секретаріату у справах економіки. У вересні архієпископа Ліонського кардинала Барбарена було викликано до ліонського суду у справі про приховування фактів сексуального насильства. Разом із кардиналом було викликано префекта Конгрегації доктрини віри — третю за значенням людину в ієрархії Ватикану кардинала Луїса Феррера, який відмовився з'явитися, пославшись на дипломатичну недоторканність.

Секс-скандали, що пов'язані зі священнослужителями, в останні десятиліття спалахували в багатьох країнах світу. Так, в Австралії комісія з розслідування випадків педофілії у школах з'ясувала, що в 63 % підтверджених випадків педофілії були замішані католицькі священники. Згідно з розслідуванням, що було проведене «The New York Times», офі-

¹ *Stomma, Stanislaw. Myśli o polityce i kulturze. Warszawa, 1960.*

ційний Ватикан не тільки замовчував скандальні факти і не інформував поліцію, але навіть не вживав дисциплінарних заходів.

Дослідження, яке було проведене вченими з Коледжу кримінального права Джона Джея, показало, що за період від 1950 до 2002 року католицьким священикам у США було пред'явлено 10 667 звинувачень у розбещуванні дітей. Загальна сума виплат за справами про жертви сексуального насильства з боку духовенства католицьких епархій досягла 2 млрд доларів — і це тільки верхівка айсберга.

У Російській православній церкві ситуація анітрохи не краща. У 2013 році відомий богослов Андрій Кураєв оприлюднив дані про наявність «блакитного лобі» у керівництві РПЦ і масових сексуальних домаганнях щодо студентів семінарій і вихованців духовних навчальних закладів.

Про кризу релігійного почуття свідчать не тільки секс-скандали, але і дроблення та згасання традиційних конфесій. Характерно, що деякі секти, які колись були нечисленними і непопулярними, раптом набувають величезного впливу завдяки появі харизматичних лідерів. Поширюються також різні синкретичні культури — наприклад, Церква саєнтології Рона Габбарда або релігія вуду, яка набула широкої популярності завдяки масовій культурі.

Релігія починається з релігійного почуття, духовного досвіду, відчуття дива, або, як називав це Карл Юнг, «нумінозного» — переживання таємничої божественної присутності. Подібне випадає небагатьом і стає важливою подією у їхньому житті. Хай би яким індивідуальним був духовний досвід, спільне для всіх, хто його пережив, полягає в тому, що його вкрай важко передати словами. Ті, кому довелося звідати щось подібне, оцінюють його як подарунок долі. Часто це змінює все їхнє життя, звички, нахили. Так виникає похідне від духовного досвіду — віра. Коли духовний досвід підмінюють вульгарною симуляцією, коли кризь пишність обрядів проглядає грубий матеріалізм, а хибні практики кліру викликають обурення й огиду в мирян, відбувається те, що ми називаємо *сповзанням церкви у непристойність*.

Проведемо тут важливе розрізнення. Релігія є похідним віри, духовного досвіду, результатом релігійної творчості безлічі людей. Завдяки цьому створюють тексти, що пронизані містицизмом, виникають секти. Світська філософська та наукова думка зазнає великих труднощів, стикаючись із продуктами містичного досвіду. Як приклади можна навести езотеричну «Книгу Урантії» — анонімний двотисячосторінковий опус, який створено у ХХ столітті як мінімум дев'ятьма авторами, або

твори Карлоса Кастанеди. Однак церква — це громадський інститут, який спирається на релігію, а сповзання у непристойність — проблема, що пов'язана з нарцисичним виродженням церкви. Щось подібне церква пережила в епоху Реформації. Колишні пишні та складні обряди було замінено спрощеними ритуалами, богослужіння звелось до «прославляння», молитву замінили техніки колективного екстазу, що пізніше були підкріплені сучасною аудіо- та відеоапаратурою.

Процес виродження є досить звивистим, його шлях пролягає крізь розколи, чищення та створення нових орденів і установ. Реформація, за всього свого «очисного» пафосу, хоча і сприяла позбавленню католицизму найбільш одіозних і корупційних практик, зрештою виявилася етапом десакралізації. Ба більше: крім створення безлічі релігійно-містичних творів, появи маси духовних наставників і популярних проповідників, які мандрують світами, ділячись досвідом зцілень або впорядкування повсякденного життя, цей процес має і темний бік. Релігійна творчість є амбівалентною. Наприкінці ХХ століття виник ряд церков і сект, для яких була характерна тоталітарна організація, яка рано чи пізно призводила до жорстоких ексцесів. Назвемо лише найбільш одіозні: це церква «Народний храм» (911 її членів у 1978 році наклали на себе руки), секта «Гілка Давидова» (80 її членів були підірвані своїм лідером), Орден Храму Сонця (в 1994 році 75 його членів вчинили масове самогубство), секта «Аум Сінрікйю», яка організувала ряд терактів у Японії, і Церква саєнтології Рона Габбарда.

Характерна особливість подібних організацій, крім фанатизму їхніх adeptів,— повний контроль їхніх лідерів над життям і смертю пастви. Організація, що нарцисично вироджується, неминуче вступає у конфлікт із зовнішнім світом. Парадокс полягає в тому, що саме спалахи релігійного фанатизму є свідченням згасання релігійного почуття в середовищі більшості людей, послаблення провідних конфесій і втрати ними авторитету. Причому все це стосується не лише католиків і православних, але і протестантів.

Іще один цікавий момент: більшість подібних сект і церков не пропонує своїм членам будь-якої нової космології, «великої картини Всесвіту» або відповідей на метафізичні запитання. Вони спокушають іншим — почуттям приналежності до групи, уявною захищеністю. Вступаючи у секту, неофіти отримують кінцевий «продукт»: душевний комфорт. Вони успішно позбуваються психологічних проблем, розплачуючись за це особистісною деградацією.

По суті, те ж саме можна сказати і про християнство в цілому. Як значав Карл Юнг, підбиваючи підсумки своєї діяльності в книжці «Спогади, сновидіння, роздуми» (1962), християнству не вдалося досягти *complexio oppositorum* — злиття протилежностей, певного синтезу добра і зла. Міф християнства закріпився і став безплідним. «У будь-якому разі,— писав Юнг,— ми опинилися перед необхідністю переорієнтувати свою свідомість. Зіткнувшись зі злом, ми щоразу ризикуємо поступитися йому. Отже, потрібно привчити себе до думки, що не можна поступатися нічому — навіть добру; горезвісне добро, перед яким ми схилиємося, втратило свій етичний характер.

В епоху тотального занурення в матеріальність навіть те, що століттями вважалося проявом абсолютного добра — церква,— виявилася втягнутою у процес духовної деградації. Як не парадоксально це звучить, але для церковної ієрархії найбільшу загрозу являє собою не втрата пастви, не боротьба конфесій, а живе релігійне почуття, містичне переживання єдності матерії та свідомості, якому той самий Юнг присвятив чимало проникливих рядків. Віддали належне цьому почуттю і Вільям Джеймс¹ у своїй вражаючій праці «Різноманіття релігійного досвіду», що не втратила своєї актуальності й сьогодні, і популярний у Східній Європі Станіслав Грофа. Церкві не позаздриш: поки її ієрархи борються між собою за церковне майно або завуальовують секс-скандали, про релігійний або трансперсональний досвід говорять психологи, вчені або найзвичайнісінькі люди, які зіткнулися на своєму шляху з невідомим.

Непристойїне сексуальності та порнографія

Подібною ж спокуюю редукції Символічного є і порнографія. Тут використовують іншу стратегію його знищення — шляхом *інфляції реального*, виставляння напоказ, «висвітлення», пильного розглядання і споживання. Непристойїна сексуальність — це сексуальність, що «висвітлена» до найдрібніших подробиць, сексуальність, що пропонується не для захоплення, а для споживання та знищення. Інакше кажучи, це сексуальність, що повністю матеріалізована, потужно інвестована не любовним потягом до сексуального об'єкта, а холодом і ненавистю.

¹ Вільям Джеймс (1842–1910) — американський філософ і психолог, брат письменника Генрі Джеймса. Був одним із засновників і провідним представником філософії прагматизму і функціоналізму. В. Джеймса нерідко називають «батьком сучасної психології».

Жан Бодріяр у «Спокусі» визначав непристойність як якесь випинання, пильне розглядання того, що слід приховувати. Для нього непристойність — це «гіперпредставленість» речей. У ній він бачить суть механізму виробництва і споживання, навколо неї вибудовують ритуали колективної поведінки. Коли кордонів більше немає, усе суще прагне вирватися за межі, стати чимось екстремальним — і тоді воно перетворюється на гіпертрофовану самопародію. «Мода є більш прекрасною, ніж саме прекрасне,— пише філософ,— порнографія є більш сексуальною, ніж сам секс; тероризм — це більшою мірою насильство, ніж саме насильство; катастрофа є більш подієвою, ніж просто подія. Це більше не трагедія відчуження, а екстаз комунікації».

Якщо пів століття тому «найкращими друзями дівчат» вважалися діаманти, то тепер ними стали скальпелі та лазери косметичних хірургів, дизайнери, візажисти, продюсери та інші чарівники, що створюють чергових секс-бомб і бомбардують нашу свідомість образами гіперсексуальних об'єктів. Нас поглинено гіперреальністю, а отже, укинута у непристойність.

Схід не знає піднесеного об'єкта в нашому європейському розумінні. Японці вважають секс і насолоду ним чимось абсолютно природним, що одвіку є притаманним людині, і не випадково те, що іменується «японською порнографією», строго кажучи, не є такою — за винятком обряду «буккаке», вона не має садистської спрямованості, що є такою характерною для західного порно, і зосереджує увагу на обличчі та тілі актрис, а не на їхніх геніталіях.

Якщо порнографія є чимось, що йде врозріз із законом,— або, принаймні, вважається негідним публічної демонстрації — то глибинна непристойність гламурних телепередач на кшталт «Світських хронік» або російських реаліті-шоу із властивим їм «вивертанням навиворіт», розгляданням і випинанням буденності, сірості та бруду, телебачення цілком влаштовує, хоча і викликає невдоволення частини глядачів.

Як правило, закон трактує порнографію як непристойне зображення фізіології статевого акту заради статевого збудження. Закон нічого не знає про існування *порнографії без сексу*, хоча бажаючі легко можуть знайти в Інтернеті скільки завгодно непристойних зображень, що сексуально абсолютно не забарвлені. Що сексуального в тому, що люди принижують або катують одне одного, випорожнюються одне на одного або поливають добірною лайкою? Але саме такого роду непристойністю і живиться масова культура: секс відкинуто, непристойність залишається.

Непристойне влади

Про владу заведено згадувати з якимось трепетом, оскільки вона все ще зберігає примарний відблиск трансцендентності. З іншого боку, про владу, і перш за все про правлячий стан, люди зазвичай говорять як про «найбруднішу» частину соціуму.

Держава — це продукт згоди. Зазвичай її визначають як структуру, що володіє узаконеною монополією на застосування сили на певній території. Але що відбувається, коли держава позбувається того, що наповнює сенсом її існування,— символічного виміру?

Перш за все, вона втрачає ореол законності. Ні, вона зовсім не обов'язково перетворюється на деспотію, де правитель може позбавити життя та майна кого завгодно, отримавши злочинну і протиприродну насолоду. Як правило, зміна політичного режиму, відхід від демократії (або її профанування) не відбуваються доти, доки існує необхідність у підтриманні видимої законності.

Дифузне переродження держави, коли будь-хто, навіть найнезначніший чиновник перетворюється на тирана і втрачає уявлення про своє істинне місце і призначення,— це і є неприємне влади. Найбільш виразні образи десакаралізованої влади (окрім тих, які ми можемо бачити безпосередньо в нашій повсякденності), влади як оргії неприємного блискуче показано в останньому фільмі П. Пазоліні «Республіка Сало, або 120 днів Содому» (1975). У світовому кіно важко знайти стрічку, яку було б так тяжко дивитися: група підлітків, які захоплені збоченцями й утримуються ними в гірському замку, проходить усі мислимі кола знущань і тортур і гине у фіналі.

Пазоліні розповідав про останні дні фашистського режиму в Італії, але це не означає, що подібне переродження влади є характерним лише для крайніх правих режимів. Славою Жижек недарма писав про те, що Слободан Мілошевич, ставши президентом Сербії в 1991 році, зробив неприємність нормою існування влади. У країні стали нормою злодійство, відкрите носіння зброї та багато іншого, що було раніше немислимим. Було створено такий собі гріховний парадиз, затишний югославський содом, у якому держава замість того, щоб застосувати силу, нашіптувала: «усе дозволено, бери і насолоджуйся».

Приклад Сербії є далеко не поодиноким. Достатньо тверезо поглянути на «парад суверенітетів» на території СРСР (1991). Політичні еліти колишніх союзних республік раптово отримали право діяти абсолютно

незалежно, і активне руйнування символічного порядку, що існував раніше, миттєво відкрило двері перед непристойним. До республік потоком хлинув порнографічний, релігійний та інший ширвжиток. У ті роки на регіональних телеканалах можна було вислухати суботню проповідь місцевого єпископа, після якої без усякої перерви починався показ порнофільму. Націонал-егоїзм правлячих еліт чудово поєднувався з відсутністю відповідальності перед виборцями і примітивним споживанням, яке за два десятиліття остаточно стало домінуючою ідеологією пострадянських верхів. Країни Заходу, своєю чергою, зазнали потужного впливу «Вашингтонського консенсусу», що в геополітичному аспекті фактично припускав покрокову ліквідацію Символічного.

Про втрату легітимності державною владою сьогодні говорять як про глобальну тенденцію. Цей тренд існує поряд із тенденцією приватизації держави, епідемією корупції і падінням керованості. Непристойне проявляє себе не тільки у статичі, але й у динаміці: у нестримній експансії ринкового обміну, ринкових відносин і проникненні їх у ті сфери, у яких їх ніколи раніше не існувало.

Варто погодитися з Ж. Бодріаром: до світу політики та влади, по суті, ми більше не відчуваємо нічого, крім зневаги. І хоча він пов'язував це, скоріше, із бажанням уникнути репрезентації, ніж із пануванням садомазохістської моделі відносин «раб — пан», на яку спирається держава, підсумок є очевидним: державна бюрократія все більш виразно набуває рис збоченого пана, колективного Дракули, що терзає суспільство. Весь сенс її існування — це тупе підтримання статус-кво й утамування нарцисичної потреби правлячих еліт.

В англійській мові слово «влада» є багатоликим і ніби «розщепленим» на елементи: *power, authority, rule, regime, control, executive, legislature, presence of mind*. Однак у широкому сенсі влада присутня в будь-яких людських стосунках. Мішель Фуко, проте, унікав цього слова, вважаючи за краще вираз «відносини влади» і тим самим підкреслюючи можливість зміни цих відносин і опору будь-якому режиму. Прийнявши його підхід, ми могли б розглянути безліч проявів непристойного у владі: корупцію та її граничну «приземленість», уявний прагматизм бюрократичного апарату, відносини в освіті й медицині, у системі соціального страхування, армії і навіть сім'ї, що спотворені до невпізнанності.

І все ж для нас важливим є інший, більш тривожний аспект, який зі сліпучою ясністю продемонстрував Пазоліні своїм фільмом: нарцисичне виродження держави, занурення її у трясовину непристойного

є неможливим без *співучасті мас*, які вступають у мовчазну змову з бюрократією. У тому, що коїться не лише навколо нас, але й у політичних елітах, частково винні ми всі — і кожен із нас.

Користуючись мовою психоаналізу, можна сформулювати: суть неприємного полягає у *знищенні символічного виміру*. Це знищення не завжди є доступним сторонньому погляду, але розповзання неоліберальної ідеології та глобалізація, стрімке зростання мобільності капіталу, розкладання громадських організацій і дроблення політичних партій, примат «ринкових цінностей», бум порноіндустрії, тероризм і психоз, що пов'язаний із ним, соціальне розшарування і розбухання всіляких групових ідентичностей, незаконна імміграція — говорять самі за себе.

І всі ці процеси відбуваються на тлі дедалі більшого зростання цинізму, агресивності й недовіри, утворюючи щільну мережу взаємозалежностей, щось подібне до дельзівської «ризومي» — колосальної, але незримої, незнищенної та всюдисущої, як грибниця в лісовому ґрунті, сутності.

БРУТАЛЬНІ ПРАКТИКИ

Характерною особливістю непристойної насолоди є її інституційна приналежність. Ніщо не дає нарцису стільки можливостей для втамування своєї потреби як *безкарність*, що гарантована наявністю влади і «служіння вищим цілям», а також кругова порука, яка існує в нарцистичній організації.

Поведінку таких діячів оточення сприймає як дещо надмірне, але, у принципі, зрозуміле прагнення — свого роду «перегин». Їх часто називають «бравими служачками», «безкомпромісними професіоналами», у крайньому разі — грубуватими і дещо обмеженими людьми, які не отримали належного виховання. При цьому характер насолоди, що одержується ними, вислизає від стороннього спостерігача. Навіть у найбільш кричущих випадках керівники схильні виправдовувати поведінку підлеглих фразою «хлопці трохи перестаралися». Однак, у можливості реалізації цієї «дрібниці» й полягає мотивація для функціонування механізмів влади, коли її вищі цілі, її символічне зруйновано і забуто. Що стосується самих можновладців, то збочене задоволення, яке вони отримують, виправдовується тим, що керівник, на їхню думку, має бути жорстким, повинен уміти відмовляти й казати «ні».

Розглянемо деякі основні форми інституційного втамування нарцистичної потреби.

Дресура персоналу

Отримання непристойної насолоди — важливий бонус (його можна розглядати як свого роду «оплату натурою») до невисокої зарплатні тюремного наглядача, медика, військового, чиновника, учителя або лікаря. Крім того, це інструмент соціальної дресури, дієвий компонент неписаного договору, на якому ґрунтується корпоративний дух.

Найбільш очевидної форми це набуває в арміях по всьому світі, де отримання непристойної насолоди є головною причиною невикоріненості різноманітних форм садизму. «Гуманізм і людяність у питаннях підтримання бойової готовності — речі злочинні вже за самим визначенням»,— заявляв не так давно один російський адмірал, чий «жарти» гуляють Інтернетом. Лише в рідкісних випадках, коли офіцери калічать або вбивають підлеглих, вони можуть отримати покарання, і це є нормою для всіх армійських структур.

У фільмі Стенлі Кубрика «Суцільнометалева оболонка» (1987) солдат, не витримавши знущань з боку сержанта, убиває його і вкорочує собі віку. Автору відомий реальний випадок, коли солдат, який утік із частини, захопив танк і намагався розстріляти своїх кривдників із танкової гармати. Глузливий сержант із «Суцільнометалевої оболонки» і хвацький сержант-серфінгіст з «Апокаліпсису сьогодні» Френсіса Копполи (1979), який насолоджується вбивством, схожі як близнюки. Чи треба говорити, що ці дві істоти — типові й досконало адаптовані до армійських умов — у цивільному житті вважалися б нестерпними — звісно, якби не знайшли собі місця під крилом великої корпорації, поліції або в іншій ієрархічній структурі, що заохочує подібний стиль поведінки.

Узаконена жорстокість

У мирному житті вона є найбільш характерною для дій поліції та пенітенціарної системи. Тут сформувалися традиції узаконеного приниження і садизму: від надто тісного затягування «браслетів» кайданків, щоб заподіяти затриманому біль і набряк зап'ясть, до «трусу», переведення на посилений режим утримання, перлюстрації пошти, позбавлення води, їжі, сну, денного світла і навіть повітря. Ба більше, садизм ставиться в обов'язок в'язням щодо один до одного. Незважаючи на зусилля правозахисних організацій, зробити пролом у змові мовчання, якою оточено ці ексцеси, не вдається, а хоча б якоїсь надійної статистики щодо застосування тортур у поліції не існує. Незважаючи на популярність дискурсу про права людини, «поліцейська жорстокість» (англ. *Police brutality*) залишається в усьому світі нерозв'язною проблемою.

Щоправда, на відміну від армії, ув'язнені не зобов'язані демонструвати повагу до тюремної адміністрації. У цьому плані вони мають дещо більшу свободу, ніж військовослужбовці. Створення касти «опущених»

і знуцання з них — мабуць, єдина можливість для ув'язнених зберігати самоповагу в таких екстремальних умовах. Однак, так утворюється хибне коло жорстокості: в'язниця або ВТЗ перетворюються на замкнутий цикл отримання непристойної насолоди і деформування особистості під приводом «виправлення делінквентів¹».

Так само, як і в разі дресури, узаконена жорстокість щодо осіб, які опинилися під владою членів нарцисичної організації, слугує зміцненню корпоративного духу — причому навіть більшою мірою, оскільки це збочене задоволення є доступним не тільки керівним, а й рядовим її членам.

Надмірна дисципліна

Керівників, які отримують від свого становища «бонуси» за допомогою дріб'язкового і повсякденного приниження підлеглих, зазвичай називають самодурами. Утім, слово це настільки заяжене, що його емоційне забарвлення є скоріше нейтральним, аніж образливим. А тим часом, ця особливість їхньої діяльності в очах вищого керівництва має вигляд переваги — їх вважають здібними, вимогливими, відповідальними керівниками. Саме такого типу керівники найчастіше стають кризовими менеджерами і набувають статусу «незамінних», хоча у довгостроковій перспективі вони не здатні налагодити стабільну роботу організації. Типовий кризовий менеджер у західних корпораціях — це, перш за все, фахівець зі звільнень, людина, що позбавлена емпатії. А це є однією з найістотніших особливостей нарцисичної натури.

Ми вже згадували поширення в західних корпораціях схем щотижневого тестування співробітників (воно може бути індивідуальним або перехресним — у цьому разі співробітники оцінюють роботу одне одного). Контроль за вмістом електронної пошти, інтернет-трафіку і телефонних переговорів здійснюється в абсолютній більшості американських компаній, поступово перетворюючись на повсякденне шпигунство.

Системи відеоспостереження в аеропортах уже давно стали звичним явищем, так само, як і наявність відеокамер у магазинах, на перехрестях, у під'їздах житлових будинків. Їхню необхідність продиктовано зовсім не боротьбою з вуличною злочинністю і вандалізмом, а садистськими імпульсами, зростанням загальної недовіри та підозрливості — наслідком

¹ Делінквент — суб'єкт, чия поведінка порушує правові норми, у результаті чого виникають правовідносини відповідальності.

розпаду Символічного. Логіка дуже проста: як можна довіряти «людині вулиці», якщо вона в очах «тих, хто всередині» — усього лише «соціальний екскремент»?

Медичний садизм і помилки

Так само, як і у випадку з армійською муштрою, садизм медичних працівників виправдовується уявною необхідністю і «неминучістю професійного відчуження від страждань хворого». Ба більше, він навіть не визнається таким, особливо якщо це садизм психологічний. Медицина була і, як і раніше, залишається поза межами суспільної рефлексії. Білий медичний халат — щось на кшталт сутани священника, незважаючи на загальну комерціалізацію медицини і моральний розклад медперсоналу. Непрямим визнанням цього є створення «Європейської мережі боротьби з обманом і корупцією в охороні здоров'я». За даними цієї організації, європейські медики вже давно не можуть служити еталоном порядності: розміри хабарів і заподіяної шкоди через шахрайство та недбалість медперсоналу досягає близько 150 мільйонів євро на день! Кількість медичних помилок просто не піддається обліку. Надбаням гласності стають лише найбільш кричущі випадки на кшталт того, коли пацієнту ампутували здорову ногу, а ту, яка підлягала ампутації, зрештою вдалося врятувати.

Садизм медичних працівників, що став рутинним, так само, як і епідемію помилкових діагнозів, непотрібних процедур і аналізів, зазвичай намагаються завуалювати скаргами на недостатнє фінансування медицини та низьку кваліфікацію персоналу. Характерним є жарт, що популярний у медичних колах: «Добре зафіксований пацієнт знеболювання не потребує». Огидність вівісекції є цілком очевидною, але не настільки очевидним є її садистичний компонент.

І все ж головна причина подібних явищ — так само, як і появи VIP-палат у лікарнях і пологових будинках, — не жадібність адміністраторів від медицини. Переступивши поріг медичного закладу, ви автоматично перетворюєтеся на істоту нижчого порядку як для свого лікаря, так і для будь-якої співробітниці реєстратури. Помилки в діагнозах, неправильне лікування — це неусвідомлений прояв глибокої огиди до хворого, що відчуває наша медицина, яка глибоко вражена нарцисизмом і є практично недосяжною для критики.

Жан Бодріяр мав рацію: базовою формою тіла для сучасної медичної машини був і залишається труп — ним вона починається і закінчується.

Бюрократизм і корупція

Чи знайдеться у державній машині вада, що є більш невикоріненою, ніж корупція, яка, своєю чергою, є типовою практикою руйнування Символічного? Нам не так уже й багато відомо про державну машину прадавніх цивілізацій. Незважаючи на велику кількість академічних робіт, які присвячено темі корупції, і масу рецептів із боротьби з нею, схоже, що зупинити її поширення і загальмувати процес нарцисичного вирождення здатні тільки прямі репресії та циклічна ротація кадрів на всіх поверхах ієрархії — і в першу чергу, у її найвищих ешелонах.

Коли «святість» (ієрос) організації згасає, заповнити порожнечу вже ніщо не здатне. Але трапляється й так, що хабар, який запропоновано чиновнику, викликає бурхливу негативну реакцію. Загадка? Нічого подібного — виявляючи службову запопадливість, чиновник нижчого рангу отримує непристойну насолоду вже від того, що гальмує роботу організації, яку він, залишаючись зовні бездоганим службовцем, насправді глибоко ненавидить. Так, сама по собі відсутність корупційних дій іще не говорить про моральне здоров'я організації, чиї члени діють як бездушні роботи. Яскравим прикладом цього є діяльність поліції навіть у найбільш благополучних у плані корупції країнах.

Коли практики подібного роду охоплюють більшість членів організації, вона може перетворитися на справжній кафкіанський замок, який постачає поживу для незліченних спекуляцій на тему початкової і невикорінної хибності будь-якої державної влади, будь-якого політичного режиму.

Катування та звірства: ексцес танатоса

У наш час тортури не мають виправдання і є істотно делегітимізованими. Проти катувань спрямовано весь зовнішньополітичний дискурс Заходу, а їхнє застосування здатне скомпрометувати будь-яку державу, організацію чи інститут. Саме це і сталося, коли розкрилися подробиці того, що коїлося в іракській в'язниці Абу-Грейб або на військовій базі Гуантанамо. Проте, тортури продовжують застосовуватися, при цьому вони набули нової та вельми небезпечної властивості «невидимості», просочившись у безліч сфер і ставши буденністю. Щороку тільки в Україні, якщо вірити звітам міжнародних організацій, у в'язницях зазнають тортур десятки тисяч людей. Проте, усі ці випадки, як правило,

не мають розголосу. Це ж саме стосується й інших пострадянських держав, не кажучи вже про країни Азії або Африки.

Навряд чи тільки прагнення захистити «честь мундира» або «імідж держави» винне в цій змові мовчання. Беатріс Патсалідес у роботі «Невимовне: Ті, що вижили після тортур у психоаналітичній терапії» пише: «Коли розрив між *я* та *ми* поглиблюється, наростає дисоціація і відчуження. Суб'єкт тортур насильно перетворюють на чистий об'єкт, який втрачає почуття самого себе, своєї автономності, своєї особистості». ЦРУ у своїх документах визнає, що мета всіх використовуваних «технік примусу» полягає в доведенні суб'єкта до психологічної регресії шляхом зовнішнього силового впливу, який ламає його волю до опору. «Регресія в основному полягає у втраті самостійності, поверненні до більш ранніх поведінкових рівнів. Коли суб'єкт регресує, його якості, що отримані в ході навчання, зменшуються у зворотному хронологічному порядку. Він починає втрачати здатність до творчої діяльності, не може орієнтуватися у складних ситуаціях, оцінювати складні міжособистісні відносини».

Інакше кажучи, мета «технік примусу» зовсім не в добуванні інформації, а в психологічному зламі «суб'єкта», який, завважте, у даному контексті навіть не визнається людиною. Що цінного могли розповісти, наприклад, в'язні Гуантанамо, малописьменні хлопці із глухих гірських сіл? Якись відомості про тактику й озброєння Талібану? Але ж усе це прекрасно відомо і без них. Навіщо ж знадобилося довгі роки тримати їх у ізоляції, неначе вони є носіями якихось небезпечних вірусів?

Зазначимо, що така поведінка влади відзначається не вперше: заарештованих за надуманими звинуваченнями у вересні 1998 року членів «Кубинської п'ятірки»¹ також тривалий час утримували в нелюдських умовах, їх позбавляли сну, спілкування з близькими та зовнішнім світом, намагалися психологічно зламати.

Навіщо це робилося? Питання поставлене некоректно. Правильніше запитати: яким, насправді, є місце тортур у державній машині, у чому їхня необхідність? Вона продиктована перверзивною, нарцисичною логікою мислення державної машини, яку рухає жага прямої насолоди та помсти.

¹ «Кубинська п'ятірка» — п'ятеро співробітників кубинських спецслужб, які вкорінилися в американо-кубинські організації у США і передавали інформацію про них кубинській владі. Були заарештовані ФБР у вересні 1998 року і засуджені судом присяжних у Маямі в червні 2001 року. Трьох із «п'ятірки» засуджено до довічного ув'язнення, а двох — до 15 і 19 років в'язниці. Вирок американського суду зазнав широкої міжнародної критики. У 2014 році, у період відновлення американо-кубинських дипломатичних відносин, було звільнено трьох членів «п'ятірки».

Хтивість тортур тривалий час обминала нас — аж до текстів маркіза де Сада, що були відкриті заново європейськими інтелектуалами в повоєнні роки. Саме тоді його було увінчано епітетом «божественний» і визнано одним із найглибших мислителів в історії Європи. Але що, власне, нового в одкровеннях де Сада? Він запропонував зростаючому середньому класу повоєнної Європи широку перспективу отримання задоволень, про які вона ледь підозрювала, позбавивши торттури, які до нього вважалися огидною, але необхідною практикою щодо злочинців, прикриттям легітимності та доцільності. Де Сад переніс торттури зі сфери компетенції держави до приватної сфери, зробивши загальнодоступною непристойну насолоду уречевлення людини, яка раніше була привілеєм нарцисично вироджених правлячих класів.

Однак цей процес мав і зворотний бік — нарцисичне переродження самих катів, їхню психотизацію. Якщо жертви торттур навіть за десятиліття відчувають рецидиви посттравматичного синдрому, то їхні кати, як правило, випадають із соціуму, закінчуючи свої дні алкоголіками, наркоманами або пацієнтами клініки для душевнохворих.

Попри всю різноманітність і поширеність катувань, їх можна поділити на три групи. До першої належать катування, які мають *сексуальний підтекст* (наприклад, улюблена кара Дракули — посадження на палі; заливання геніталій свинцем тощо). До другої групи можна зарахувати торттури, що демонструють абсолютність влади шляхом загибелі тіла об'єкта катування (наприклад, сцена четвертування, що проаналізована М. Фуко, якою відкривається його робота «Наглядати й карати»). До цієї категорії належать більшість середньовічних торттур. До третьої групи належать торттури «*приховані*». Це катування, які не залишають на тілі зовнішніх слідів, — катування позбавленням сну, електричним струмом, а також дуже поширені психологічні торттури.

«Приховані» різновиди катувань набули великого поширення в останні 150 років, коли тілесні маніпуляції поступово — принаймні, на Заході — втратили легітимність. До цього різновиду можна зарахувати і «шмагання шомполами» в Російській імперії, що фактично було особливо болісною та кривавою стратою, виконання якої лягало не на спеціально відібраних катів, а на рядових солдатів, товаришів по службі покараного.

Застосування торттур зазвичай виправдовують двома аргументами. Або необхідністю в отриманні відомостей, якими володіє жертва, — у цьому разі говорять про «примус», «допит із пристрастю» або «заяля-

кування»,— або необхідністю зразкового покарання злочинця. Сьогодні подібні покарання європейці можуть побачити хіба що в кіно. Інша річ — жителі Африки або регіонів Азії, де тривають міжетнічні конфлікти, що породжують нескінченний потік біженців.

Безпосереднє заподіяння фізичного болю саме по собі має надлишковий характер. Біль не конвертується в слова, і немає таких слів, щоб висловити його. Тортури — це приклад «подвійного зв'язку», оскільки містять у собі фундаментальне протиріччя: заподіяння болю, з одного боку, містить месидж «говори», а з іншого — «замовкни».

Отже, якщо жертва має говорити те, що від неї вимагають, і не намагатися перешкодити катові отримувати насолоду, то все, що необхідно, щоб стати катом,— це наявність нарцисичної мотивації: жертва — це принижений об'єкт. Так, під час геноциду в Руанді 1994 року хуту, вирізаючи села, що були населені народом тутсі, іменовали їх «тарганями». У результаті на той світ вирушили близько 700 тисяч «тарганів». Тож не дивно, що від ката потрібна абсолютна глухота до криків жертви, відсутність здатності до співпереживання й наявність у ньому *нарцисичного ядра*.

Навіть якщо катування є всього лише прелюдією до страти або демонстративним покаранням злочинця, крім немислимих страждань жертви (не випадково ця тема виявилася неприйнятною для більшості мислителів), воно завжди має інший вимір: стимулювання роботи агентів державної машини, а в більш загальному плані — відтворення існуючої системи суспільних відносин.

Якщо тортури, хай би якими поширеними вони були,— засіб індивідуального застосування, то військові звірства — засіб колективний. Військові звірства, як правило, виправдовуються необхідністю відплати. Водночас це й потужний засіб дресури, оскільки подібні злодіяння відбуваються за участю цілих людських колективів. Якщо ініціатором таких діянь, як правило, виявляється якийсь психопат або маніяк, що має владу і покладається на свою безкарність, то його оточення у більшості складають люди, які не остаточно втратили здатність до емпатії. Саме для них участь в оргіях насильства має вкрай важкі наслідки.

Усі витрати застосування тортур переважає *консолідація колективу* за допомогою співучасті у злочинах. Змусити нерішучого солдата катувати полоненого, зламати не тільки жертву, але й того, хто завдає їй мук, справляє подібним психопатам таку ж саму приємність, як тюремна процедура «опускання» винного.

У міру розпаду і психопатизації особистості може сформуватися залежність, хворобливий потяг до звірств. Класичні приклади такої залежності — поведінка Калігули, Влада Цепеша або сумнозвісної поміщиці Салтичихи. Згодом катування стає необхідністю для ката, що повільно терзає тіло жертви, «завдання» якої — якомога довше страждати, подовжуючи насолоду мучителя.

Британський соціолог Збігнев Бауман, фахівець із проблем сучасного суспільства, у роботі «Поточна сучасність» доходить висновку, що «насильство, яке є способом життя певних спільнот, за своєю суттю є самопоширюваним, самоувічнюваним і самопідкріплюваним. Воно породжує «схизмогенні ланцюги»¹, які стійко опираються всім спробам розірвати їх, а тим більше повністю змінити». Тим самим участь у актах насильства, катуваннях і кривавих жертвоприношеннях консолідує членів групи.

Однак емоційний бік «вибухонебезпечних спільнот», які було розглянуто Бауманом, — непристойна насолода, яка утримує їх від розпаду, — вислизнула від дослідника. Акти насильства, тортур і звірств є для їхніх учасників не чим іншим, як солодкою трансгресією (подоланням кордонів можливого, соціальних і моральних заборон), що руйнує Символічне, справжньою феєрією непристойної насолоди.

Усупереч думці благодушних критиків, тортури в Гуантанамо і Абу-Грейб були не випадковістю, не ексцесом, а *прихованою необхідністю*, яка лише випадково набула розголосу: засобом консолідації вибухонебезпечної спільноти, що просочена нарцисизмом. Питання лише в тому, чи йдеться лише про американське оборонне відомство, чи про всю трьохсотмільйонну країну, що віддає данину потягу до смерті в ім'я самозбереження. Коли застосування тортур продиктоване прагненням політичної помсти, як-от у даному разі, воно може тривати вічно: нарцисична потреба є невситимою.

Деперсоналізація і невикоріненість брутальних практик, що спрямовані на отримання непристойної насолоди, доводить їхню глибоку необхідність для відтворення нарцисичної матриці. Змінюючи форми, брутальні практики організацій, що нарцисично вироджуються, мають єдину, спільну мотивацію — угамування нарцисичної потреби шляхом елімінації Символічного.

¹ Схизмогенез (*психол.*) — зміна індивідуальної поведінки, що відбувається в результаті накопичення досвіду взаємодії між індивідами.

Похмура насолода

В одному з найбільш вражаючих оповідань Хорхе Луїса Боргеса «Гакім із Мерва» йдеться про загадкового і безликого пророка під покривалом, що захопив уяву жителів цілого міста. До страхітливої картини пекла, що описано пророком, ми ще повернемося, але для початку кинемо погляд на рай. На відміну від пекла, про рай пророк повідав небагато. «Там завжди темно, і повсюди стоять кам'яні чаші зі святою водою, і блаженство цього раю — це особливе задоволення розставань і зречення, і тих, хто спить».

Чи не ця «особлива насолода розставань і зречення», що знайома кожному, жила святих пустельників часів раннього християнства? Великий сюрреаліст Луїс Бунюель, який зняв у середині 1960-х років фільм «Симеон-пустельник», явно ставив собі таке запитання. Його Симеон, провівши кілька років на крихітному майданчику на вершині високої колони, урешті-решт полишає це безплідне заняття і вирушає до нічного клубу гуляти в компанії із самим сатаною в жіночій подобі.

Підривний потенціал фільму виявився настільки великим, що продюсери не дали Бунюелю відзняти фільм повністю, і він вийшов на екрани в сильно урізаному вигляді. Але в тому й полягала геніальність Бунюеля, що йому вдалося розгледіти під маскою святості ознаки якоїсь особливої, збоченої хтивості, що просочена потаємною жагою влади. «Бога немає,— казав Ніцше,— інакше як би я міг стерпіти, що я — не Бог?». Аскеза стовпника — це виклик Богу, але цим викликом він демонструє, що стоїть нарівні з ним. Убиваючи власну плоть, він отримує насолоду, підносячись у власних очах — і в очах навколишніх,— доти, доки вони вірять у його «смирнення» і «благочестя». Книга Йова (Боргес вважав її найвдалішою в літературному відношенні з усіх книг Біблії), є одним із перших в історії описів подібного досвіду.

Ставити під сумнів авторитет пророків, навіть якщо вони, як-от у Боргеса, виявляються прокаженими, і численних християнських святих не є нашим завданням. Нас цікавить переважно те, що протягом багатьох століть жило в душах людей і просочило собою всю європейську культуру, залишаючись при цьому дивним чином невпізнаним: насолода розставань і зречення, насолода вимовити слово «ні», нудотно-гірке задоволення відмови. Ми маємо на увазі *похмуру насолоду*.

Похмура насолода, хоч і не є настільки руйнівною, як непристойна, проте інтимно пов'язана з нею. Їх об'єднує нарцисичне ядро, що

заперечує суверенність, незалежність людського бажання, гідність іншої людини.

Ці дві форми є симетричними і транзитивними. Якщо непристойна насолода є знищенням Символічного, знищенням усього трансцендентного в бутті й перетворенням усього на світі на річ, яка має матеріальний еквівалент (меседж: «усе — лайно»), то похмура насолода полягає у знищенні Символічного шляхом перетворення його на гіперсимволічне, на недосяжне, коли постулюється неможливість зустрічі з Іншим (меседж: «ах, якби ж то!»). Нарцисичні суб'єкти — це ідеальні гомункули, що призначені для участі в економічних, соціальних та інших обмінах через їхню безоб'єктність: для них ніщо не має значення, крім них самих. Якщо вони є фрустрованими, суспільство може запропонувати їм «болезаспокійливі»: наприклад, радість від надбання нової речі — чи то нового одягу, чи сексуального партнера.

Статус, будь-які види діяльності, майновий стан і безліч обставин, які обмежені тільки фантазією, — усе до послуг нарциса, котрий розігрує сценарії отримання похмурої радості від добровільної відмови, незустрічі, «особливої насолоди розставань і зречення».

Надзвичайна популярність творів літератури та кіномистецтва, у яких обігрується ця «неможливість», тільки підкреслює тезу Жана Бодріяра про нарцисичну природу суспільства споживання, і не лише суспільства, а й усієї культури Заходу. Утім, тут можна поставити цілком філософське запитання: хто взагалі може перешкодити отримувати «задоволення від не задоволення», винаходячи для цього все нові й нові способи?

Потреба в захопленні, максималізм, безжальність, надвимогливість, яка нерідко супроводжується послабленням зв'язків із реальністю, — буквально всі характерні риси нарциса призводять до того, що будь-який контакт його з об'єктом (чи то він є живою людиною, а чи річчю) обертається розчаруванням — і отриманням додаткової насолоди. У даному разі нарцис — це наркоман, якого накачують похмурим задоволенням.

Якщо контакт з об'єктом обертається банальним розчаруванням, це ще півбіди. Але якщо болісно зачепили відчуття власної надзначущості нарциса, він реагує на це роздратуванням, спалахами люті та жагою помсти. Хвороблива вразливість, яка часом здається абсурдною і незбагненною навіть для нього самого, — це, мабуть, єдине, що може привести нарциса до психотерапевта. Страждання оточуючих для нього не мають значення.

Міцна зв'язка «нарцисична потреба — контакт — розчарування — відновлення потреби — новий контакт — розчарування» призводить до того, що нарцис виявляється втягнутим до циклу «вічного розчарування», вийти з якого, пробитися до реального світу він не в змозі. У разі, якщо його придбання є невдалим, нарцис, крім роздратування, звідує похмуру радість. Якщо придбання є вдалим (припустімо, це автомобіль, що викликає заздрість, або престижний сексуальний партнер), він неодмінно скористається ним, щоб отримати не тільки реальну або похмуру, але й непристойну насолоду, помстившись за минулі образи (справжні чи уявні). У результаті нарцис перетворюється на споживача, який отримує специфічно забарвлене задоволення як від вдалої, так і від невдалої покупки, як від вдалого, так і від невдалого контакту з іншою людиною, залишаючись при цьому таким, що *вічно задовольняється, але вічно є незадоволеним*.

Це не означає, що, наслідуючи цю схему, він «постійно щасливий». Справжнє щастя нарцисам невідоме. Але це означає, що в циклі реалізації та відтворення бажання, що перебуває в полі нарцисичної матриці, він «іде порожняком», не обтяжуючи себе будь-якими симпатіями і турботами, маючи більшу мобільність, більш сильну мотивацію і здатність долати перешкоди, що виникають.

Нарцис — не лише ідеальний споживач, коханець, політик, але й кар'єрист. Безжальність, мстивість, прагнення до руйнування будь-якого символічного порядку, готовність вчинити зраду і при цьому отримати похмуру або непристойну насолоду перетворюють його на справжнього героя нашого часу.

ЛИКИ ПОМСТИ

Що таке помста? Чому ми взагалі говоримо про неї? І чому сама думка про помсту так захоплює, варто лише згадати минулі образи?

Помста — це навіть більш фундаментальний сценарій, аніж кохання. У цьому плані ми ототожнюємо бажання і життя: людина живе настільки, наскільки вона бажає. А бажати помсти людина здатна навіть тоді, коли все інше в ній уже померло і єдине, що її утримує на Землі,— це жага помсти.

Припинивши бути кривною, помста не зникла, але ніби розчинилася, ставши невидимою і загальною. У ринковому суспільстві, де кожен продає себе і кожен купує іншого, для помсти відкрилися немислимі раніше можливості. Усі мстяться всім за все, і не заради відновлення справедливості, а, якщо можна так висловитися, авансом — у рахунок майбутньої несправедливості, яка є неминучою й виразно передчувається. Помста — один із базових сценаріїв організації бажання. Для ненарцисичного суб'єкта помста — усього лише одноразовий акт відновлення справедливості. Але для нарциса помсту не може бути реалізовано в одиничному акті відплати, оскільки вона є *способом утамування нарцисичної потреби*. Помста нарциса є безкінечною та безмежною. Заради неї він готовий на будь-яку ницість. Тому в тих випадках, коли ми стикаємося з нестримним бажанням помститися, із невгамовною ненавистю, ми маємо право запідозрити наявність нарцисичного патерну бажання.

В епоху глобального нарцисизму сценарій помсти не тільки структурує бажання, але може виявитися і єдиною ниточкою, що зв'язує людину з реальністю, способом доведення того, що він не клон, не кіборг, не комп'ютерна програма, а жива істота з плоті та крові, яка здатна відчувати, страждати й насолоджуватися, обирати цілі та досягати їх.

Окрім нарцисичної природи, у помсті втілено принцип танатоса, який З. Фрейд разом з еросом вважав базовим. Природа танатоса

у помсті втілюється в деструкції, що спрямована не лише проти об'єкта, а й проти самого суб'єкта, який мститься. Помста — це горнило тотальної анігіляції, такою є її внутрішня природа. У чистому вигляді це було реалізовано Гітлером у його останні години, коли разом із ним було вбито його вівчарку (єдину істоту, поруч з якою у фюрера прокидалося щось людське), його коханку, а все навколо палало і здригалось в агонії. «Майбутнє належить жовтій расі», — писав Гітлер у своєму політичному заповіті, мстиво відмовляючи німцям як занадто слабкому народу в праві на життя. Дещо подібне відбувалося у Стародавньому Китаї: коли помирав імператор, разом із ним убивали масу слуг. У Європі в безлічі неолітичних поховань виявляють трупи дружин, слуг і коней померлих вождів, а в Індії ще півстоліття тому існував звичай *sati* — ритуального спалення вдів разом із померлим чоловіком.

Не випадково у творах літератури та мистецтва месник нерідко постає втіленням смерті. Коли Гамлет запитує «бути чи не бути?», то це є цілком риторичним запитанням, бо ним уже давно зроблено вибір на користь «не бути». І його монологи — свідчення того, що він — не хто інший, як нарцис, один із перших, що описані у світовій літературі.

Ще одна характерна особливість нарцисичного сценарію помсти — її *обсесивність*. Помста не передбачає участі суперега, із цим пов'язаний і її нав'язливий характер (передусім, це стосується найбільш нищих її форм). При цьому помста виступає як метафізичне бажання, а воно ніколи не може бути вгамованим. Як говорив Жак Лакан, губи бажання завжди сухі від спраги. Жертви помсти повинні страждати вічно і ніколи не вмирати — точніше, умирати і воскресати, але не жити, а знову вмирати.

Ідея незавершеного проекту помсти як такого знайшла втілення у класичному творі романтичної літератури — романі Емілії Бронте «Грозовий перевал» (1847). Гіткліф, головний герой, озлоблений і мстивий (до того ж його помста поширюється не лише на ворогів, але й на їхніх спадкоємців), у фіналі, коли мститися вже нікому, просто помирає. При цьому ті люди, яким він помстився, розоривши їхні сім'ї й заволодівши їхнім майном, поступово відновлюють свій статус, і весь вир пристрастей виявляється марним.

У соціальному плані найбільш важливим є *динамічний характер* помсти, її здатність набувати різних форм. Цікава тенденція відображена у фільмі «Каратель» (1989) із Дольфом Лундгреном у головній ролі. Герой мститься за кохану жінку, потім — цілій групі людей, які проти-

стоять йому, а потім починає боротися з таким собі вселенським злом і поступово стає вельми зловісною фігурою.

Тема помсти складає потужний пласт у кіноіндустрії — досить згадати бодай «Хоробре серце» (1995), того самого «Карателя», численні екранізації «Графа Монте-Крісто», а особливо трилогію корейського режисера Пака Чхан Ука «Співчуття пану Помсті» (2002), «Олдбой» (2003) і «Співчуття пані Помсті» (2005). Цей пласт із кожним роком стає дедалі масивнішим і репрезентативнішим, а глядачі та критики, схоже, отримують усе більшу насолоду від віртуальної реалізації бажання помсти. Не може не спантеличувати і список нагород, які отримано Пак Чхан Уком, — це призи «Cinema of The Future» («Кіно майбутнього»), «Young Lion Award» і «Best Innovated Film Award» на Венеціанському кінобієналі (2005), приз «Golden Kinnaree Award» за найкращу режисуру на кінофестивалі в Бангкоку (2005) і безліч інших.

При цьому стратегії помсти в усіх згаданих фільмах представляють нарцисичними, і відновлення справедливості служить всього лише приводом для того, щоб головний герой (або героїня), проливаючи ріки крові, міг здійснювати злодіяння, що докладно сплановані. Справедливість торжествує, але, як правило, по-звірячому, що є геть несумірним із масштабами причини помсти, а глядачі відверто насолоджуються цим кривавим шоу.

Місце помсти

Вельми специфічне ставлення християнства до помсти було не до кінця відрефлексованим. Проблема не в тому, що воно формувалося як антитеза староеврейському «око за око», і що на зміну мстивому Яхве прийшов смиренний Ісус. Християнство є спробою вилучити помсту з відносин між людьми та сфери людського бажання, і цим воно відрізняється від решти релігій. «Не мститься самі, улюблені, але дайте місце гніву Божому, бо написано: “Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь”. Отож, як твій ворог голодний,— нагодуй його; як він спрагне,— напій його, бо, роблячи це, ти згортаєш розпалене вугілля йому на голову» (До рим., 12:19, 20).

У рамках концепції Жана Бодріяра «обмін — дар» помста перебуває в нескінченному ланцюзі обмінів і належить Реальному. Але християнська жертва — це свого роду дар, а дар належить виміру Символічного, оскільки розриває ланцюг зла. Християнство, проклинаючи помсту на

особистісному рівні, проте, потребувало опису іншої помсти — ідеалізованої, божественної, такої, щоб у найбільш нещадного месника, який прийшов до церкви, перехопило подих. Дантівське пекло, який би яскравий і вражаючий вигляд не мав його опис, залишається «пеклом для обраних», що є неканонічним, літературним, позбавленим мстивих конотацій. Церква ж потребувала іншої картини пекла — справжнього «місця божественної помсти». Найбільш яскравий його опис можна виявити в Джеймса Джойса в його «Портреті художника в юності».

«Наш земний вогонь, хай би яким величезним і лютим було його полум'я, завжди має свої межі, але вогняне озеро пекла є безмежним, безмежним і бездонним... І цей жахливий вогонь терзає тіла засуджених не тільки ззовні! Кожна приречена душа перетворюється на своє власне пекло, і неосяжне полум'я вирує у її надрах. О, якою жахливою є доля цих загиблих створінь! Кров кипить і клекоче у венах, плавиться мозок у черепі, серце палає і розривається у грудях; нутрощі — до червоного розжарена маса палаючої плоті, очі, ця ніжна тканина, палають, як розплавлені ядра.

Але все, що я говорив про лють, властивості та безмежність цього полум'я, — ніщо порівняно з міццю, що притаманна йому як знаряддю божественної волі, яка карає душу і тіло. Цей вогонь, що породжений гнівом Божим, діє не сам по собі, але як знаряддя божественної відплати. Так само, як вода хрещення очищує душу разом із тілом, так і караючий вогонь мучить дух разом із плоттю. Кожне з почуттів зазнає тілесних мук, а разом із ними страждає і душа. Зір карається абсолютною непроникною темрявою, нюх — мерзеним смородом, слух — виттям, стогонами й прокльонами, смак — смердючою трупною гнилизною, невимовно смердючим брудом, дотик — розжареними цвяхами і прутами, нещадними язиками полум'я. І серед цих тілесних мук безсмертна душа в самому естві своєму зазнає вічного мучення незлічними язиками полум'я, що запалені у прірві розгніваною величчю всемогутнього Бога і роздмухані гнівом його дихання у вічно розлючене полум'я, що вічно посилюється».

Опис пекла на чотирьох сторінках — не плід уяви письменника, а збірний образ. Читаючи страхітливий (і дещо комічний у своїй глибокій серйозності та безмежній, майже кічовій розбещеності) опис, мимоволі ставиш собі запитання: а де ж нескінченне милосердя Ісуса

і довготерпіння Бога-отця? Християнське пекло — принаймні, у тій версії, якої донедавна дотримувалися богослови,— це типовий садистичний фантазм. Правдою є й те, що сучасні богослови або ухиляються від відповіді на запитання про сутність пекла, або називають його місцем, де душа людини не катується, а всього лише позбавлена божественного світла. Від ідеї чистилища, яке мало стати найбільш «популярним» місцем, куди потрапляють найзвичайнісінькі, пересічні душі, нинішнє західне богослов'я також дистанціювалося, але не внаслідок еволюції його поглядів, а в результаті прогресуючого гедонізму пастви.

Єретичне пекло, що описане Хорхе Борґесом в оповіданні «Гакім із Мерва», не менше вражає:

«Тим, хто відкидає Слово, тим, хто відкидає дорогоцінне Покривало і Лик, тим обіцяли чудове Пекло, бо кожен із них царюватиме над 999 царствами вогню, і в кожному царстві буде 333 вогненні гори, і на кожній горі 999 вогнених веж, і в кожній вежі 999 вогнених покоїв, і в кожному покої 999 вогнених лож, і на кожному ложі лежатиме він, і 999 вогнених фігур (із його обличчям і його голосом) мучитимуть його вічно. У цьому житті ви терпите муки одного тіла; але в душі й у відплаті — у незліченних тілах».

Гакім тут явно передбачає тему клонування, що реалізована в незліченних голлівудських стрічках: я, я, ще раз я, і нічого, крім «я»!

Навіть фантастичні цифри мають психологічне обґрунтування. Принцип повторення насправді є одним із найважливіших в організації психіки. Так і християнству не вдалося вгамувати жагу помсти — воно лише запропонувало шлях для її каналізації. Витончена хтивість інквізиції, «полювання на відьом» у XV–XVII століттях, коли було знищено, за різними оцінками, від 40 до 120 тисяч людей, церква з ентузіазмом вітала. Тисячі спалених і розтерзаних людей стали жертвами експансії нарцисичного патерну бажання, а не самого лише індивідуалізму, нестримної жадібності та самозакоханості класу капіталістів, що народжувався, як вважають марксистки. «Полювання на відьом» як історичний феномен стало важливим етапом експансії нарцисизму у Європі. Цікаво, що відгомони його докотилися й до Російської імперії, але там вони не досягали того істеричного напруження, яке спостерігалось в Німеччині, де в деяких селах було знищено до третини населення, а в місті Нейсі навіть побудовано величезну піч (свого роду

прообраз майбутніх печей Освенціма) для знищення «відьом» і їхніх «прислужників».

Усе це відбувалося кілька століть тому. За цей час багато що змінилося — ідея відплати вийшла з моди. Як відзначав Жак Ле Гофф, церква відмовилася спочатку від уявлень про чистилище, а потім — і від ідеї пекла, принаймні, як місця відплати за гріхи. Нині вважається, що це — цілком прерогатива Бога, і пошуки відповіді на запитання, що ж трапляється з душами нехрещених або грішників,— «не є шляхом до спасіння». Християнство, та й іслам (нехай і меншою мірою), наблизилися до буддистського погляду на пекло, яке є кінцевим і функціональним і служить лише для «вичерпання» негативної карми, виправлення грішника. Одним з останніх, хто мислив пекло як *місце помсти*, був російський письменник і філософ Данило Андреев із його «світами відплати».

Отже, питання божественної відплати за вчинене зло відкладено до кращих часів. Чи означає це, що церква відмовилася від нарцисичної схеми бажання? В жодному разі. Схоже, це є не більше ніж поступкою зростаючому нарцисизму мас, які не бажають чути про гнів Усевишнього і віддають перевагу солодким обіцянкам майбутнього блаженства на небесах.

Але що, коли ми погодимося з Ф. Ніцше в тому, що не існує ані помсти, ані відплати? Як утамувати жагу помсти, як витратити цю потужну енергію? За логікою філософа, якщо ми не хочемо перетворитися на «вихор помсти» («уже краще стати стовпником, аніж вихором помсти»), то у відповідь на велику несправедливість краще відповісти п'ятьма малими — інакше кажучи, погодитися на компроміс, не дозволяючи прагненню помсти охопити нас цілком.

Це, мабуть, єдине, у чому Ніцше дозволив собі деяку дріб'язковість. Однак його остаточна формула зовсім не схожа на компроміс: «Я не кажу ані про помсту, ані про прощення — забуття, ось моя єдина помста, і єдине прощення».

Форми помсти

«Скажи мені, як ти мстишся,— і я скажу, хто ти». Форми помсти тісно пов'язані з розвитком держави, і все ж у людини, яка прагне помсти, завжди був вибір із кількох її форм. Загалом це, насамперед, вибір між високою та низькою формами помсти: в архаїчному, загальноприйнятому або в символічному контексті.

Форми помсти, що позбавлені символічного виміру, нібито підтверджують думку Жака Лакана, який стверджував, що «усі проекти людини є порожніми». Мабуть, найбільш архаїчна і дика з усіх форм помсти — помста Медеї, яка вбила своїх дітей, щоб помститися чоловікові. Інші приклади — Гонта з поеми Шевченка «Гайдамаки», який убиває своїх дітей, тому що вони католики й наполовину поляки; Тарас Бульба, який убив сина Андрія за те, що той полюбив польку і самим цим нібито став на шлях зради.

Славою Жижек тлумачив учинок Медеї як «постріл у себе», певне подолання, але, на нашу думку, глибоко помилився. Помста Медеї, цей удар по найдорожчому для кривдника, — по суті, найвища форма підступності й жорстокості. Якщо тут і є присутнім «подолання», то лише *негативне подолання* всього людського, руйнування символічного простору, крайня форма ницості й ненависті. Це вчинок не людини, а нещадного хтонічного божества. Якщо можна виправдати і навіть возвеличити таку форму помсти чимось на зразок «патріотизму» чи інших «шляхетних» мотивів, тоді можна виправдати будь-які звірства. Проте, помста Медеї має для масової свідомості якусь похмуру чарівність, оскільки є забороненим сценарієм отримання колосальної додаткової насолоди.

До помсти Медеї близька за своєю природою і *кревна помста*, вендета. Це такий само удар по роду і редукція до архаїчних пластів існування, як і помста Медеї, але, на відміну від неї, вона є функціональною. Загроза кривної помсти протягом століть була гарантією безпеки для купців і мандрівників у ту епоху, коли держави не існувало або вона була занадто слабкою.

Помста на особистісному рівні, або те, що називають «*acting out*» — поквитатися безпосередньо, розправитися фізично, — нам більш знайома. Зрештою, і Пушкіна, і Лермонтова було вбито на дуелі, а чим була дуель, якщо не формою помсти? У цій формі, незважаючи на те, що вона вважалася привілеєм аристократії й була жорстко формалізованою, приховано, однак, можливість отримання додаткової насолоди. Виродження дуелі почалося з появою професійних дуелянтів, що неабияк прорідило аристократичну молодь Європи у XVIII столітті, — причому, мабуть, з особливою насолодою. З іншого боку, залишається відкритим запитання, чи, бува, не підкосило аристократію як стан іще більшою мірою заборона дуелей? Якби Пушкін жив на п'ятдесят років пізніше, він уже не зміг би загинути «невільником честі» — цієї честі він був би позбавлений могутнім державним апаратом.

Навколо нарцисичної *аутовідплати*, помсти своєму тілу, накопичилася маса псевдоміфологічних побудов і банальної демагогії. У цьому плані вельми показовою є кінострічка російського режисера Павла Лунгіна «Острів» (2006). На думку критики, цей фільм описує «життя духу у світі бездушності», проголошуючи головного героя — ченця Анатолія (якого чудово зіграв Петро Мамонов) — ледь не святим. Цей чоловік у суворох, майже нелюдських умовах відбуває добровільне заслання на пустельному острові за те, що в роки війни, із примусу німецьких офіцерів, застрелив свого товариша-моряка. За сорок років, що були заповнені виснажливою працею та молитвами про прощення, Анатолій випадково зустрічає цього самого «застреленого» товариша — той живий і здоровий, має звання адмірала, — до того ж, зцілює від душевної недуги його дочку. На цьому життєвий проєкт ченця геть вичерпано. Зрозуміло, він міг би, як і раніше, зцілювати недужих, наставляти заблудлих, ба ні — аутовідплата здійснилася, виявившись настільки невідповідною порівняно з досконалим гріхом, настільки безглуздою у своїй суворості, що у смиренного ченця просто не залишається життєвих сил — він лягає у труну, що збита з дощок, і помирає.

Не дивно, що персонаж Мамонова відмовився від жіночого товариства, — адже він усе життя хтиво катував самого себе, мстився самому собі. Постає запитання про справжні мотиви його вчинку. Що могло стати спусковою пружиною такого багаторічного катування? Єдиним досить сильним джерелом мотивації міг би бути лише глибокий, емоційно значимий зв'язок із нібито застреленим моряком — інакше кажучи, гомосексуальна любов, — але у фільмі на це немає жодного натяку. Якщо ж звернути увагу на безліч людей, які страждають у наш час на анорексію або без жодної видимої причини перетворюються на драглистий жировий холодець, це припущення не здається переконливим. У будь-якому разі, катуючи своє тіло, монах Анатолій отримував похмуру радість і славу мученика.

Варто згадати й інші, цілком реальні життєві проєкти з елементами аутопомсти. Таким є життєвий шлях Адольфа Гітлера, що починався з планів відплати країнам Антанти за принизливий для Німеччини Версальський мир, а закінчився кривою помстою всім і вся та самознищенням — покаранням себе за те, що не зміг відповідати власним уявленням про «себе ідеального». Такою є і блискуче життя Юкіо Місіми, про якого ми вже згадували вище. Імовірно, значна частина самогубств молодих і нарцисичних людей пояснюється саме аутопомстою — тим паче, що більшість із них відбувається не з першої спроби (особливо

у жінок, де число «демонстративних» суїцидальних ексцесів перевищує число тих, що відбулися, разів у десять).

Деякі форми аутопомсти ввійшли до культурної традиції. Варто згадати звичай сеппуку — самурай розпорював власний живіт, бажаючи помститися собі за те, що не вберіг життя сюзерена або зазнав поразки в битві. Сюди ж належить звичай самоспалення дівчат у Центральній Азії, яких викрито в тому, що вони «нечисті». Наказ учинити самогубство, який було віддано Гітлером генерал-фельдмаршалу Ервіну Роммелю, якого нібито викрили як співучасника в змові проти Гітлера в 1944 році, був одним із небагатьох «актів милосердя», які фюрер собі дозволив. Роммель виконав наказ і прийняв ціаністий калій.

Аутопомста через самознищення, виходячи з логіки мислення нарциса, його розколотості і подвійності, — це «чиста смерть», смерть, що змиває всі гріхи. Для нарциса смерть — синонім чистоти. Між іншим, істеричне схиляння перед чистотою, захоплення всілякими миючими та дезінфікуючими засобами, боротьба з мікробами та паразитами, які нібито чатують на нас на кожному кроці, параноя з приводу бруду, яку підтримують і роздмухують медіа та реклама, — це важливий симптом нарцисичної мутації емоційної сфери європейців, свідчення її танатологічної орієнтації.

Такою само спробою досягти нарцисичної досконалості є і нервова анорексія — психічний розлад, що поширений серед молодих жінок і пов'язаний із нав'язливим прагненням схуднути, що нерідко призводить до смерті через білково-енергетичну недостатність або до самогубства. Відмовляючись від їжі, хвора мстить собі самій (і своєму оточенню) за свою уявну тілесну недосконалість. Лише після того, як одна з топ-моделей, яка страждала на анорексію, померла просто під час дефіле, у Європі було прийнято заборону на публікацію зображень надмірно худих моделей.

Помста низька і піднесена

Якщо самогубство є актом агресії, що спрямована на себе самого, то така дифузна і регресивна форма помсти, яку Славою Жижек назвав *ресентиментом*¹, — це акт агресії ззовні, який набуває величезного со-

¹ Ресентимент (від фр. *ressentiment* — обурення, злопам'ятність, озлоблення) — відчуття ворожості до того, що суб'єкт вважає причиною своїх невдач («ворога»), безсила заздрість, тяжке усвідомлення марності спроб підвищити свій статус у житті або в суспільстві. Поняття ресентименту вперше було введено Ф. Ніцше в його роботі «До генеалогії моралі».

ціального значення. Фактично, це реакція на приниження: «Якщо я — ніхто, то дозволь мені насолодитися цим доскоchu!». Цілком відповідно до цього сценарію, чорношкіре населення Нового Орлеану під час нещодавньої повені масово грабувало «білі» квартали, і з тієї самої причини «жовті жилети», які протестують по всій Франції, здійснюють акти вандалізму, підпали автомобілів і погроми дорогих магазинів. Це помста, яка втратила об'єкт і набула форми пульсуючої люті, що ладна обрушитися на кого або на що завгодно. Епатажний філософ Андре Глюксман кілька років тому заговорив у зв'язку із цим про «суспільство ненависті», видаючи ненависть за якийсь «космічний принцип». Ресентимент — це і корінь будь-якої міжетнічної різанини, а боротьба за ресурси тут є всього лише побічною, супутньою метою, що з очевидністю показали свого часу події в Руанді.

Подати на кривдника до суду — це *знеособлена помста*. Насправді людина не мстить, цю роль бере на себе закон. Така форма помсти для сучасних європейців є загальноприйнятною, але жага інших контекстів жива і нині. У чому відмінність між самосудом і судом? Перш за все, у тому, що самосуд передбачає не лише методи прямого фізичного впливу, тортури та інше, а й виявляється значно суворішим, аніж судова машина, що служить джерелом насолоди. Знеособлену помсту, коли люди звертаються зі скаргою на кривдника до суду, не можна вважати низькою, оскільки тут відсутній елемент безпосередньої насолоди, тілесної взаємодії, планування, знищення об'єкта.

Знеособленою є і *державна помста*. Не заведено розглядати такі події, як ядерне бомбардування Хіросіми, Голокост або вторгнення американських військ до Іраку із цієї точки зору, проте, ці акти помсти (правителів або населення, що вимагає «справедливого покарання») виправдовуються «військовою необхідністю», «боротьбою з тероризмом» або «єврейським капіталізмом». Активізація жаги відплати серед солдатів і офіцерів у разі військових дій посідала, посідає і ще довго посідатиме важливе місце в роботі державної пропагандистської машини. Чим була знаменита фраза Володимира Путіна, що підкупила росіян, — «ми будемо мочити їх у сортирі», — якщо не закликом до помсти та насолоди?

А оскільки вона виходила від глави держави, то несла в собі й інший, піднесений сенс: наша мета — відновлення справедливості, — що вельми лестило масовій свідомості.

Особлива, рідкісна й висока форма помсти на особистому, не державному рівні — помста за допомогою *створення символічного контексту*

там, де його раніше не існувало. У цьому разі можна говорити про *репарацію особистості* — тобто, про відновлення особистості та її гідності.

Згадаймо вірш Пушкіна «Бажання слави», що адресований жінці, яка знехтувала ним, де ліричний герой заявляє, що все одно стане знаменитим, що його ім'я лунатиме повсюди, і тоді вона зрозуміє, кого втратила в його особі, і від цього страждатиме. Це зовсім інший вид помсти, ніж просте «*acting out*», — тут потрібна значна творча праця, подолання труднощів і особливі шляхи до успіху.

У трагедії В. Шекспіра «Гамлет» детально описано сценарій помсти за допомогою відновлення символічного виміру. Хоч Гамлет і каже, що весь світ — в'язниця, а Данія — найгірша з в'язниць, що мати його зрадила, що вона — повія, повсюди ницість і якесь нікчемне копірвання, — він усе ж таки не наважується на вбивство короля, хоча й має таку можливість. Скільки було висловлено здогадок, чому він цього не зробив, але критики не розгледіли головного: усе, що робить Гамлет, — це відмова від «*acting out*», від простого «поквитатися», від прямої дії і спроба показати всім, що зло саме себе знищує. Драма Гамлета в тому, що йому це не вдається, урешті-решт він змушений опуститися до вбивства, і його проект із відтворення сенсу зазнає краху.

Не можна вважати примітивним месником і графа Монте-Крісто, який неодноразово згадувався нами. Привабливість цього персонажа не тільки в надзвичайно багатому контексті, але й у тому, що він — архетипний герой, а весь роман А. Дюма — вдала версія героїчного міфу. Едмон Дантес намагається «докопатися до істини», дозволити злу розкритися, розквітнути, а потім самознищитися, оскільки він переграє своїх супротивників у результаті багатоходових інтелектуальних комбінацій і, що є не менш важливим, у символічному просторі. Цей роман сконцентрував у собі дуже багато чого з того, що стосується теми помсти. Його нев'януча популярність у читачів тільки підтверджує актуальність теми, яку реалізовано автором.

У будь-якому разі, помста за допомогою створення символічного контексту є творчим проектом, який в одних випадках — усього лише епізод, але в інших може тривати десятиліттями.

Один із таких творчих проектів — усе життя Карла Маркса. Можливо, він мстився батькові, якого не любив, або багатим єврейським капіталістам, бо чимало страждав через приналежність до цього стану, але не мав його статусу та життєвих гарантій. До того ж, у своїй публіцистиці всю інтелектуальну еліту того часу Маркс уявляв як збіговисько недоум-

ків, щедро навішуючи ярлики («вузьколюбий філістер, теоретик», «розумів, та не зрозумів», «ідеолог пруської монархії») і створюючи навколо себе пустелю, над якою сам він ставав усе більшим, як тотемний стовп.

Не набагато кращої думки про своїх сучасників був і Фрідріх Ніцше, чие життя минуло в бідності та приниженні, на що він марно намагався не звертати уваги,— принаймні, у його працях усе це не залишило сліду. Знехтуваний Лу Саломе, він важко переживав розрив. Навіть характер його творчості став більш деструктивним. В останні роки життя праці Ніцше набули ще більшої руйнівної сили — він люто мстився християнству, моралі, жінкам, ученим-сучасникам і масам, але слава прийшла до філософа занадто пізно, і плодами її скористалися люди, які нічим її не заслужили.

Помста і революція — ще одна ситуація відновлення Символічного. Неможливо погодитися з узагальненням, у якому йдеться про те, що будь-яка революція є всього лише «кривавою лазнею», де натовп, який прагне «поквитатися», танцює в калюжах крові. Гегель у «Феноменології духу» дуже точно визначив суть цього сценарію помсти: основою людської психології є боротьба за визнання. Буржуазні революції XVIII століття були, насамперед, боротьбою за визнання. Третій стан, буржуазія, накопичила вдосталь власності, але у символічному просторі ці люди були ніким. Практично те ж саме можна зарахувати до революції 1917 року в Російській імперії. Існує думка, що революційний рух переслідував переважно економічні, суто матеріальні цілі, а боротьба за статус посідала підлегле місце, але це не більше ніж відгомони сучасної політичної кон'юнктури.

Забутий сьогодні рух суфражисток¹ у 1920-х роках став іще однією віхою на шляху до визнання тих, «хто був ніким», яка увінчалася успіхом, однак, лише після Другої світової війни. Варто відзначити, що у Швейцарії жінки отримали виборче право тільки в 1975 році.

Події травня 1968 року у Європі також не були боротьбою за зміну економічних умов (хоча після їх закінчення робітникам було істотно збільшено заробітну платню) — і в цьому вони близькі до Помаранчевої революції в Україні. Причиною була не тільки повсякденна «нарцисична депривація»,— як називав це австрійський психолог і психіатр Віктор

¹ Суфражистки (від фр. *suffrage* — виборче право) — учасниці руху за надання жінкам виборчих прав у Англії, США і Франції. Суфражистки виступали проти дискримінації жінок у політичному та економічному житті. Вважали за можливе вести боротьбу, застосовуючи радикальні засоби, найчастіше — акції громадянської непокорності.

Франкл — значної частини малозабезпеченого населення, а й гостре відчуття несправедливості. «Ми не бидло, ми не козли!» — таким був лейтмотив першого київського Майдану, той первинний імпульс, який вивів людей на вулиці. Наріжним каменем була жага справедливості, а не бажання захистити скривдженого кандидата в президенти Віктора Ющенка, до якого багато хто з тих, хто стояв у ті дні на Майдані, уже тоді ставився скептично.

Найбільш високою з форм помсти, що відомі нам (у формі релігійного міфу), є *воскресіння Ісуса Христа*, яка створила, нехай і століття по тому, новий глобальний контекст, що у символічному плані дорівнювало знищенню тих, хто глушився з нього і розпинав його. Ба більше, на зорі християнства воскресіння Христа означало символічне знищення римської військової машини, що самі римляни чудово розуміли, і це викликало у них гостру ненависть до перших послідовників розіп'ятого Бога. Церква завжди особливо підкреслювала цей момент: той, хто не визнає воскресіння Сина Божого, не може вважатися християнином. Те, що воскресіння Христа було актом символічної помсти, давало змогу церкві займати виграшну позицію абсолютного добра. Пам'ятає: «Не мститься самі, улюблені, але дайте місце гніву *Божому*».

Певна річ, позиція приборкувачки пристрастей і «соціального болезаспокійливого» зробила християнську церкву незамінною для правлячих класів Європи в період руйнування традиційного суспільства з настанням Нового часу. Із цим пов'язані всі пароксизми фанатизму, які пережила Центральна і Західна Європа, і сучасна релігійність країн європейської периферії — Іспанії, Польщі, Ірландії, Італії, — а також роль Російської православної церкви, що освячує злочинну діяльність Кремля щодо України.

Фантазми помсти

«О, стародавні греки, які поставили бога помсти вище за Юпітера! Ви знали все і вся», — вигукував класик японської літератури Акутагава Рюноске. Чому ж такою привабливою є помста для масової свідомості? Перш за все, сама по собі помста — можливість бодай якось помститися, нехай навіть частково, — уже є потужним фантазмом, що дає неабияке задоволення. Однак щоб отримати справжню насолоду, відчути смак помсти, необхідним є і ряд інших фантазмів.

Перший із них — фантазм про помсту як *швидке відновлення справедливості* в обхід формальних юридичних процедур. Він обігрується як у цілому ряді голлівудських фільмів про відставних поліцейських, які посіли позицію «я — закон», так і в другосортній російській кінопродукції («Бригада», «Ворошиловський стрілець» тощо).

Другий — це фантазм *безпосередньої тілесної взаємодії* з кривдником, що часто містить елементи гомоеротизму. Тут компонент непристойної насолоди виражено особливо чітко. Недарма «кіномесники» з таким чуттєвим задоволенням ламають руки, ноги та ший «поганим хлопцям».

Третій фантазм — *безкарність*, коли «дозволено все». У кіно це реалізується декількома шляхами. Насамперед, образа, якої завдано герою, видається за щось неймовірне, майже смертельне, що викликає глибоке співчуття. Потім герой наділяється хитрістю та передбачливістю, здатністю вправно обходити закон. І, нарешті, усіяко підкреслюється «незаплямованість» месника, його доброта, чарівність, любов до дітей тощо. Усе це ніби дає герою право використовувати особливо жорстокі засоби помсти, смакувати видовище тортур і вбивств.

Четвертий фантазм — *очищення*. Цей фантазм є характерним для вбивць: вони вірять, що навіть заплямувавши себе чужою кров'ю, можна очиститись і зажити спокійно і щасливо, ніби нічого не сталося. Акт помсти уявляється їм дією, яка не має наслідків для психіки. «Усе скінчено, і все чудово — життя триває». Шкода, але проблема полягає в тому, що помста нарциса є невситимою.

Культура помсти — невід'ємна складова міжлюдських та міждержавних відносин — в епоху розпаду Символічного деградує так само, як і культура любовних відносин. Найчастіше ми бачимо це у її скочуванні до «*acting out*»¹. Серед найжахливіших проявів цього можна назвати трагедію бомбардування союзною авіацією Дрездена (13–15 лютого 1945 року), під час якого загинули десятки тисяч мирних жителів. Це бомбардування було викликане військовою необхідністю — союзним командуванням рухала жага помсти, прагнення до відновлення спалюваної національної гідності.

Той самий могутній емоційний потенціал неодноразово виводив на орбіти верховної влади націоналістичних політиків — від Гітлера до Мілошевича і від Мао Цзедуна до Марін ле Пен. Лише одиницям із них

¹ Психологічний термін: прояв емоцій і почуттів, учинення дій, що раніше вважалися забороненими.

(наприклад, Махатмі Ганді), удавалося приборкати темну жагу помсти ворогам і політичним противникам.

Якщо в епоху втрати Символічного падіння культури помсти на між-персональному рівні викликає неприязнь або огиду, то на міждержавному рівні це тягне за собою набагато гірші наслідки. У терактах 11 вересня 2001 року в США загинуло близько трьох із половиною тисяч людей, тоді як у ході воєн в Афганістані та Іраку, що стали помстою наддержави за приниження, загинуло, за різними підрахунками, від кількох сотень тисяч до мільйона людей — цифри явно несумірні. До орбіти цієї надпомсти було залучено десятки країн, які послали війська «з миротворчими цілями», а по суті, підтримали цей міждержавний ре-сентимент.

Усе це є симптомом того, що іспанський мислитель Хосе Ортега-і-Гассет назвав «повстанням мас», а ми — антропологічною катастрофою, яка перебуває в інтимному зв'язку з панівною формою суспільних відносин, у якій усі людські контексти не просто втрачаються, а поварварськи і з насолодою знищуються.

Жага помсти слабшає, так само, як і впевненість у своїй правоті. І якщо вже світові релігії сьогодні схильні відмовляти у праві на неї не лише людині, але й Богу (бодай для відновлення балансу бажань і можливостей), то нова світова релігія, якщо такій судилося виникнути на руїнах нинішнього світового порядку, може бути тільки релігією відплати й справедливості. Справедливість — солодша за кохання.

ІНВАЗІЯ ГЛАМУРУ

Як, власне, сталося, що колись другорядне англійське слівце «гламур»¹, яке ввійшло до російської та української мови всього два десятки років тому, стало загальноживаним і навіть набуло поважної конотації?

Звісно, це сталося далеко не відразу. Глянцеві журнали, індустрія моди, світ шоу-бізнесу існували у США та Західній Європі ще в довоєнні часи, а світські тусовки, чиїм прообразом були королівські двори, відомі протягом століть. Однак навряд чи модне слово «налилося б соком», набуло б самостійного статусу, якби не колективне відчуття певної реальності — того, що ми називаємо у цій книжці нарцисичною матрицею.

Англійське *glamour* — це не просто «глянець», не синонім понять «стиль» та «краса». І не замкнутий світ багатих нероб і знаменитостей. Це цілісна естетика, вимогам якої підпорядковані індустрія моди, сфера реклами (особливо, телевізійної), вигляд торгових центрів і людей на вулицях великих міст, вирази їхніх облич і навіть поведінка. Гламурним може бути практично все, що зазнає модифікації та обробки. Гламур не владний хіба що над сонцем, морем і зоряним небом — усе інше не має проти нього імунітету.

Показово, що це поняття першими зі схваленням сприйняли політичні провінціали. Зокрема, російський політик Володимир Жириновський кілька років тому відзначився заявою: «Як добре, що у нас тепер є свій гламур». Ужила його й Юлія Тимошенко у своїй давній статті про національну ідею, яку опубліковано на сайті «Українська правда». Із кожним роком депутати і чиновники дедалі активніше беруть участь

¹ В англійській мові слово «гламур» увійшло до широкого вжитку завдяки поемі Вальтера Скотта «Пісня останнього менестреля» (1805), де воно означає особливе диво, що перетворює людей, їхні житла, убрання й оточення на більш чудові версії самих себе. У сучасному вживанні гламур часто плутають зі стилем або красою, проте частіше йдеться про створення видимості краси та справжнього особистого стилю.

у світських тусовках, «виводячи у світ» своїх огрядних дружин і по-троху позбавляючись комплексів. Їхні дружини відіграють у цьому не останню роль: комплекс меншовартісності, що замішаний на бажанні пустити пил в очі, «підкорити весь світ»,— непоганий мотиватор гламуризації. Роль цих осіб описав П'єр Бурдьє в роботі «Чоловіче панування»: «Жінки з дрібної буржуазії, про яких відомо, що вони доводять до краю свою турботу про тіло, і, більш широко, турботу про етичну й естетичну респектабельність, є обраними жертвами символічного панування, але водночас і агентами, що уповноважені транслювати його вплив на підлеглі класи...»

Гламурний об'єкт — матеріалізований гуманоїд, що викликає подвійне відчуття тяжіння і відштовхування, гіперсексуальний або огидний, кричущо посередній або такий, що сяє нелюдським блиском. Гламурний об'єкт — це вісь колективного бажання. Хай хто б це був — олігарх, співак, актор або футболіст,— усе обертається навколо нього, викликаючи суперечливе відчуття потягу-відрази, транслюючи потужне «подвійне послання», що дає можливість одночасно відчути і примарну близькість до «зірки», і вашу цілком реальну нікчемність. Гламурний об'єкт — це агент нарцисичної матриці, стовп нарцисизму, причому незалежно від того, чи сам він є нарцисом, чи цілком нормальною, не деформованою особистістю. І останнє: гламурний об'єкт ніколи не належить до реальності: він є багатоліким і всюдисущим, невловимим і постійно шумно присутнім, він — гіперреальний.

Зв'язок гламуру і нарцисизму

Сучасні представники гламуру — співаки, футболісти, шоумени, кіноактори — це зовсім не «лицарі абсурду», які описані Альбером Камю, з їхнім стоїцизмом та гідністю. Аристократ може займатися будь-якою діяльністю, якщо вона відповідає його призначенню, що пов'язана з небезпекою і потребує цілковитої самовіддачі, тоді як гламурні персони — ці матеріалізовані казкові персонажі — зобов'язані дотримувати незмінних сценаріїв. Їхні характери та сфера діяльності є жорстко завданими — публіка не пробачить їм зміни ампула. З одного боку, це улюбленці долі, щасливчики, які виграла в соціальній лотереї, з іншого — істоти, які є раз і назавжди удрукованими в нарцисичну матрицю.

Найважливішою рисою гламурної персони є *свобода від злиднів і страждань*, демонстративна безпроблемність. Хвороби є припустими-

ми, але не як «нещастя», а як каприз. Страждання викликає співчуття, зриває сяючу маску «речовності» з людини. Гламурні персони, подібно до ангелів, не мають душі, але в них присутня якась хтонічна серцевина, проникнувши у яку, як передбачається, можна отримати немислиме, неімовірне задоволення.

Основним сенсом їхнього емоційного життя є не стоїчне протистояння силам розпаду та смерті, що було притаманне аристократії, не привілеї та обов'язки, не служіння та честь, не діяння та звершення, а *бездіяльність, блуд і глум* — із непримітним, але вельми ефективним витяганням додаткової або непристойної насолоди. Показовим у цьому плані є кількісна перевага в гламурних колах не знаменитостей, які відомі своїми звершеннями (на кшталт пілота Чарлза Ліндберга, котрий першим перелетів Атлантичний океан), а співаків, співачок, і особливо — виконавців-транссексуалів, стендап-коміків та інших розважальників. Епоха героїв змінилася епохою дозвільних нероб із текучою, переважно симулятивною особистістю.

Якщо на Заході гламуризація (а фактично нарцисичне переродження світської тусовки) відбувалася поступово, розтягнувшись на кілька десятиліть, то на пострадянському просторі цей процес був більш очевидним. Сплеск гламуризації в Україні припав на період фінансового буму, що почався приблизно у 2005 і завершився у 2008 році. Цей зв'язок є не лише очевидним, але й природним: гламур — це похідне великих грошей і великих надій.

Наведемо кілька відносно близьких прикладів, які розкривають нарцисичне ядро гламурних персон. Хорватська співачка Северина Вучкович отримала міжнародну популярність у 2004 році, розмістивши в Інтернеті відео свого вельми темпераментного сексу з якимось одруженим бізнесменом. Незважаючи на те що співачка неодноразово оголошувала себе вірною католичкою й пропагувала стриманість, цей дванадцятихвилинний відеозапис справляв враження ретельно підготовленої та зрежисованої сцени. На батьківщині на Вучкович чекав суворий осуд, який лише стимулював злет її кар'єри у Європі. За два роки вона вже представляла свою країну на «Євробаченні». Щось подібне раніше робили Памела Андерсон і Періс Гілтон. Лукавість, здатність привертати до себе увагу (одночасно викликаючи і приязнь, і відразу), формуючи нарцисичний патерн відносин зі своїми шанувальниками, — найважливіша риса гламурної персони.

Характерною є постать «борця за українську культуру» — Михайла Поплавського, співаючого ректора Київського національного універси-

тету культури та мистецтв. Як цей абсолютно безбарвний персонаж, колишній директор сільського будинку культури, типовий представник бюрократичної машини, став ректором одного з найбільших українських вишів у ті роки, коли національна культура набула для України, яка заново затверджувала свою ідентичність, такого величезного значення? Про спів Поплавського годі й говорити — він є абсолютно безбарвним, але при цьому пронизаним псевдопатріотизмом. Водночас Україна для цього успішного шоумена — лише зовнішнє продовження його тіла й інфляційно роздутого «я», а те, як він поводить з українською культурою, відгонить якимось глибинним непотребством. Утім, думка оточуючих цього пана мало цікавить: він перебуває на тому рівні гламурного переродження, коли його нарцисичну потребу задовольняють не лише захоплення, а й огида.

За всієї примітивності Поплавського існує типологічна подібність між ним і травесті-артистом Андрієм Данилком, який широко відомий як Верка Сердючка. Травестія, гра на піднесеному і приниженому, штучність — у цьому нарцисичному наборі не вистачає тільки некрофілії. Обидва співають, обидва своєю творчістю задовольняють лише невибагливі смаки, обидва люблять трюки з перевдяганням, обидва підмінюють національну культуру її містечковою подобою, масовим «культур-продуктом», по суті, знущаючись із неї.

Справа, урешті-решт, навіть не в персоналіях.

Зірки кіно та шоу-бізнесу, так само, як і зірки політики, створюються, функціонують, спалахують і згасають за законами гламурної естетики, яка нині пронизує державні та громадські інститути й глибоко проникає до свідомості мільйонів «рядових людей». Завдяки цьому в епоху електоральної демократії гламур стає могутньою, вимогливою та ненаситною стихією, найяскравішою маніфестацією нарцисичної матриці.

Гламур як дискурс

В епоху, яку варто було б назвати епохою трьох «н»: невпевненості, нужденності і нестачі,— гламур у найширшому сенсі — це не просто «стиль» і «краса», а *вимога відповідності* образу піднесеного об'єкта, імператив блиску, самовпевненості, надспоживання. Інакше кажучи, гламур — це влада.

Меседж гламуру — формули самовдоволеного й сліпого конформізму: «життя прекрасне», «ми живемо в раю». Телереклама, що ви-

носить мозок, нескінченні серіали, чії герої пристрасно обговорюють незначні проблеми, розважальні та політичні шоу з їхньою глобальною серйозністю й таємною жагою істерики, фривольна балаканина FM-радіостанцій, кричущі обкладинки журналів — усе це формує дискурс надзвичайної щільності. Хай би якою серйозною та змістовною була людина, якою б загальнозначною була подія, але вціліти в цьому всероз'їдаючому потоці, не будучи звольгаризованою і спотвореною, їм не під силу. Гламуризація суб'єкта — це редукування особистості. Від індивідуальності залишається лише найтонша різнобарвна оболонка, мерехтливе зображення.

Ніякий повноцінний контакт, ніяка «метафізична зустріч» із гламурним об'єктом неможливі. Гламурна особистість — це антиномія. Беззмістовність інтерв'ю гламурних «зірок», банальність міркувань телевізійних коментаторів — наслідок їхнього гламурного статусу, а не обмеженості. Гламурний об'єкт зобов'язаний бути порожнім. Це посудина, яку кожен може наповнити своїми мріями, сподіваннями або, висловлюючись мовою психоаналітиків, проєкціями.

У цьому схожі між собою всі гламурні зірки — незважаючи на свою демонстративну індивідуальність, вони є продуктами масової культури, того «масованого наступу банальності», про який говорив Жан Бодріяр, і тієї «хвилі фіглярства, що котиться європейською землею», що викликала обурення Хосе Ортеги-і-Гассета у «Повстанні мас».

У потаємному гендлярстві із соціальними низами розкривається репресивність гламуру, його директивність. З одного боку, це продукт медіа-машини, що перебуває в руках великого капіталу, з іншого — екран для масових проєкцій, утілення мрій незліченних безликих обивателів.

Знеособленість, внутрішня порожнеча гламурного дискурсу прирікає його до ригідності й сумної повторюваності. Він діє подібно до найпростішого механізму: день у день ми чуємо ті самі хіти з тими самими мелодійними ходами, публіка ковтає все нові романи гламурних авторів, які важко відрізнити один від одного, гламурні художники створюють усе нові інсталяції, побачивши які, обивателі звично крутять пальцем біля скроні, гламурні політики виголошують промови, що написані під копірку та містять ті самі обіцянки, які ніколи не виконуються. Звідси і пристрась до повторів, сиквелів, приквелів, клонів, пародій, які глузують з оригінального образу. Гламур — це рутинна, що позбавлена навіть єдиної скромної переваги, що міститься в рутині повсякденності, — її необхідності.

Звісно, із точки зору найбільш гламурних персон, усе відбувається саме навпаки: гламур як «стиль» і «краса» є необхідністю. «Красу» та «стиль» необхідно створювати і підтримувати. Однак «краса» та «стиль» для нарцисичних «зірок» — усього лише хлопчик на побігеньках у її величності нарцисичної потреби. Цим пояснюється вірулентність гламуру: його єдина «необхідність» полягає в постійному самовідтворенні та зовнішній експансії.

Гламурні «стиль» і «краса» — аж ніяк не безневинні. Вони пожирають усе довкола, як чорна гнилизна. Гламуризації ніщо не може уникнути. Із проникненням гламуру в телевізійні студії навіть найсерйозніші суспільні проблеми більше не обговорюють, а забалакують, перетворюючи на щось необов'язкове й розважальне. У цьому він проявляє себе як наркотично-нарцисична obsesія (а нарцис і наркотик, як ви пам'ятаєте,— слова однокореневі!) — те, що наркомани називають жаргонним слівцем «потяг».

Дещо

Для нас «дещо» є одним із найважливіших концептів. Безумовно, гламурний об'єкт — це «дещо», тобто щось проміжне між субстанцією й механізмом, річ. Глянцеві журнали сповнені фотографій, де знаменитості, намагаючись триматися якомога природніше, рекламують брендовий одяг. Пропонуючи себе як живий манекен, знаменитість і сама неминуче стає товаром — і не тільки погоджується на це, а й пишається своїм статусом. Спробуємо виділити основні риси гламурного об'єкта: блискучий, гарний, стильний, мінливий, демонстративний, поверхневий, модний, дражливий, усюдисущий, нав'язливий. А ось і гламурний суб'єкт: відомий, популярний, жвавий, процвітаючий, самовдоволений, глузливий.

Неважко помітити, що більша частина цих епітетів може стосуватися як людини, так і речі. Обидва ряди перетинаються. Однак цілий ряд характеристик усе ж таки вислизає від нашого погляду. Що, наприклад, виділило «кока-колу», цю першу гламурну субстанцію серед інших прохолодних напоїв? Насамперед — дивовижна здатність викликати задоволення утамуванням спраги, не тамуючи її, а лише збуджуючи. Що відрізняє моделей на подіумах, це живе втілення гламуру? Здатність привертати загальну увагу до своїх ефемерних тіл і вираз цілковитої байдужості та зневаги на обличчях. Вони і *мають* бути такими, інакше їх вважатимуть непрофесійними.

Утамовувати, не тамуючи, приваблювати, відштовхуючи — ось головна властивість того, що претендує на звання «дещо». «Дещо» — це те, що здатне встановити щодо об'єкта, на який впливає, «подвійний зв'язок», приваблюючи й водночас відштовхуючи об'єкт, викликаючи в ньому постійний трепет. Такою є головна вимога нарцисичної матриці. «Дещо» — це річ, яка здатна викликати майже наркотичний «потяг». Із цієї його властивості випливає значення інституту «фанів» — шанувальників, які перебувають у психічній залежності від «зірки». «Зірка» не може стати «дечим», не маючи фанів. Фани, певною мірою, — це її клони, істоти, що інфіковані «браком». Наомі Кляйн, одна з лідерів альтерглобалізму¹, правильно охарактеризувала значення брендів, тобто торгових марок, які стали «дечим». Бренд — це стиль життя, але життя, що вражене «браком» бренда. Тому «дещо» є продуктом «браку» і водночас засобом його відтворення.

«Кока-кола» захоплювала світ на хвилі шаленої реклами. Розлита в мільйони пляшок, вона стала одним із символів американського способу життя. Топ-модель має тиражуватися на обкладинках журналів, інакше вона припинить бути такою. Гламурний політик повинен бути не тільки молоджавим, гострим на язик і багатим, але й заповнити своєю персоною більшість телеканалів. Вірулентність, здатність до масового відтворення, клонування себе — без цього «дещо» є неможливим.

Як «дещо», ідеальна річ, гламурний суб'єкт повинен мати ряд специфічних властивостей: здатність до зміни вигляду й удавання, здатність ставати подобою чого завгодно, до знуцання з усього живого — і в цьому розкривається його нарцисична танатологічність. Він також має бути незалежним від часу та простору, швидко пересуватися й долати будь-які перешкоди, нескінченно розмножуватися і вражати супротивників. Нарешті, він має викликати потяг, пристрасть до своєї персони — і ніколи не втамовувати її цілком.

Безумовно, будь-який наркотик є «дечим», але не всяке «дещо» є наркотиком. Чи можна вважати наркотиком поп-співачку або гламурного пародиста? І все ж між ними є дещо спільне. Стати «дечим» — найважливіша вимога у світі гламуру. Людина, річ або книжка — усе, що

¹ Альтерглобалізм — громадський рух, що сформувався у ХХ столітті, який ставить собі за мету альтернативні шляхи глобалізації. Альтерглобалісти відкидають європейсько-американську ліберальну модель глобалізації, вважаючи, що вона часто працює на шкоду, або не повною мірою сприяє розвитку людських цінностей.

рухається до набуття завершеності і повноти, існуючи в нарцисичній матриці, має набути цієї якості. Бо «дещо» — не річ, не організм і не субстанція, а інша *якість реального*.

Плебс і уречевлення

Чим відрізняється гламурна тусовка від традиційної аристократичної спільноти? Здавалося б, будь-яке гламурне співтовариство претендує на статус модернізованої аристократії. Слово «зірки», яким позначають учасників такої спільноти, є дуже характерним. Однак гламурні «зірки» ніякого світла не випромінюють. Якщо аристократи й еліта (у колишньому сенсі слова) були трансцендентними, причетними до вищих сенсів, смерті, небезпеки, мали досить високу культуру та історичну пам'ять, то нинішні зірки є їхньою повною протилежністю, оскільки, проводячи життя в комфорті й безпеці, активно руйнують символічний вимір, потураючи ницим смакам натовпу.

«Аристократизм — це самоствердження й водночас прагнення бути непомітним», — зазначав Альбер Камю. Підкреслимо цей момент: бути непомітним. І далі: «Справжня аристократія є вимогливість до себе, без цієї вимогливості суспільство вмирає».

Аристократ не може існувати в натовпі, де неможливо зберігати гідність. Гламурна тусовка, навпаки, є дразливо близькою до публіки й обожнює збиватися в натовп на сценах, де проходять гала-концерти. Вона нав'язлива й агресивна: буквально переслідує кожного своїми фальшиво життєрадісними обличчями з білбордів, телеекранів і в Інтернеті, неначе хмара комашні.

Аристократ, за визначенням, — людина честі. Ганьба для нього є страшнішою за смерть. Однак гламур у цьому не має потреби. Сучасні зірки є безчесними, але нітрохи цим не обтяжені. З одного боку, вони намагаються копіювати певні зовнішні ознаки аристократії, а з іншого — це повністю *уречевлені істоти*, плебс, який відверто віддається насолодам.

Аристократ усвідомлює своє призначення і не намагається від нього ухилитися. Гламурна персона — це істота, яка тікає від власної долі. Її життя — по суті, суцільна втеча від відповідальності, метушливе метання в пошуках насолод. Як життєва стратегія гламур — усього лише спроба стати якоюсь подобою аристократії, такою, якою вона існує в уявленнях обивателя. Відомий факт: іще до Французької революції

дружини розбагатілих буржуа докладали відчайдушних зусиль, аби бодай трохи бути схожими на аристократок, досягаючи у цьому такої досконалості, що на відстані їх просто неможливо було відрізнити. Слідом за дружинами тяглися й чоловіки. Але за своїми людськими якостями всі вони залишалися черню, плебсом.

Сучасні гламурні «аристократи» — чи то вони є зірками, чи представниками верхнього середнього класу — не лише не приховують свого споживацького ставлення до всього на світі й одне до одного, але й усіляко це підкреслюють. Тому ми свідомо чи мимоволі виявляємося в курсі, скільки витратила на нове плаття пані така-то, скільки коштує новий автомобіль пана такого-то або пластична операція його коханки.

Усе це становить разючий контраст із британськими денді минулих часів, чия естетика костюма вимагала підкресленої простоти, яка водночас мала виражати певну ідею, нести сенс. Відбулася підміна ідей речами, а людей, які володіють речами,— людьми, які споживають речі. При цьому цінність тієї чи іншої речі часом становить настільки разючий контраст з її тимчасовим володарем (а будь-яке володіння нині стає короткостроковим), що складається враження, ніби це не пані Влада Литовченко вдягнула діаманти вартістю в мільйон доларів, а діамантове кільце вирішило покрасуватися на шії колишньої гламурної моделі. Якщо люди в цьому вирі споживання позбулися свого метафізичного статусу, то речі, навпаки, лише виграли й демонструють свою владу, протиставляючи дріб'язковій суєті своїх тимчасових володарів таємничу незламність свого існування, чужого страждання, страху та тривоги.

Речі перемогли людей, уповні помстившись їм за приниження й зневагу. Діаманти на шиях гламурних персон більше не прикрашають їхні пещені тіла своїм холодним блиском, а лише підкреслюють їхню банальність, суєтність і смертність.

Падіння — піднесення

Те, що вважається людською гідністю, нарцису просто невідоме — через відсутність трагічного світовідчуття. Так, він може впасти в лють, палати жагою помсти, і в цьому стані інколи стає смертельно небезпечним. Навіть якщо нарцис утрачає близьку людину, то або впадає в меланхолію від втрати надпіднесеного об'єкта, або (якщо об'єкт був приниженим) демонструє вражаючу байдужість.

У зв'язку із цим життєвий шлях гламурної персони набуває приголомшливого характеру «падіння — піднесення». Відомо, наприклад, що римський імператор Калігула полюбляв, одягнувшись у лахміття і непомітно вислизнувши з палацу, бродити злиденними нетрями, через що одного разу потрапив до в'язниці, де лише один зі співкамерників визнав у ньому імператора за наявністю іменної каблучки. В епічному фільмі режисера Тінто Брасса «Калігула» (1979) образ цього імператора трактується так само, як і в однойменній п'єсі Альбера Камю: Калігула серією диких витівок провокує сенаторів на вбивство, і власна смерть стає його ж тріумфом. Закривавлений труп Калігули, що у фіналі скочується східцями, — це труп справжнього тріумфатора.

Жан Гренуй, герой роману Патрика Зюскінда «Парфумер», робить щось подібне, тільки замість смерті на ешафоті на нього чекає публічний тріумф, свобода — потім внутрішня катастрофа й уже остаточна загибель.

Що в підсумку? Обидва фінали цих історій — торжество смерті і спустошення. Життєвий шлях героїв, які йшли симетричними траєкторіями піднесення — падіння й падіння — піднесення, завершується символічним ніщо. Шлях будь-якої гламурної персони також сповнений ситуацій парадоксального піднесення шляхом падіння, або навпаки. Героїні світської хроніки Періс Гілтон і Брітні Спірз засліплюють шанувальників блиском і сексуальністю. Усе це поєднується з п'яними скандалами, наркотиками й епізодами нібито ненавмисного ексгібіціонізму. Брітні Спірз називають «найгіршою матір'ю у країні», про Періс Гілтон кажуть, що «гірше, ніж вона, ніхто не вдягається». Тобто обидві йдуть шляхом Гренуя і Калігули — усе тією ж траєкторією нарцисичного об'єкта.

Демонстрація здатності до амбівалентності піднесення та падіння — засіб безвідмовний. За тією ж самою синусоїдою розвивалася кар'єра співачки Мадонни, яка розпочинала зі скандалів і епатажу (багато хто ще пам'ятає, як свого часу вона симулювала на сцені феліцію, засовуючи в горло пляшку з-під «кока-коли») і поступово перетворилася на зразково-показову поп-співачку, яка лише зрідка дозволяє собі сплески еротизму. Але найкраща ілюстрація парадоксальності життєвого шляху гламурної «зірки» — це життя Майкла Джексона, для якого фантастичний тріумф і шалена популярність на початку 1990-х років обернулися творчою та моральною катастрофою. Тільки смерть повернула йому втрачену людську подобу.

Американський психолог і психіатр Ерік Берн — автор бестселера «Ігри, у які грають люди» — напевно, назвав би все це «іграми». Свої «бонуси», свою порцію насолоди отримують і гламурна персона, і глядачі, які стежать за її траєкторією. За примхою випадку, зірка раптово виявляється близькою й доступною — і тоді можна помилуватися не лише її блиском, але й «темними плямами». Потім вона раптово вислизає, здійснюючи те, що вам абсолютно недоступне: знову підноситься в «небеса». Ви розчаровані? Але саме це і приносить їй задоволення навіть тоді, коли ці самі «небеса» — усього лише сміттєзвалище.

Єдиний спосіб не стати жертвою в цих іграх — ухилитися від активної участі в них.

Блиск і пільма. Потяг — відторгнення

Хоча гламур і краса стали майже синонімами, це «майже» — зовсім не знак тотожності. Червона доріжка Каннського кінофестивалю або сцена Китайського театру під час церемонії вручення премій Американської кіноакадемії дійсно демонструють блиск краси та вишуканого смаку. Можна без кінця сперечатися про те, що в естетиці гламуру є визначальним: високе або низьке, вечірня сукня Діти фон Тіз або примітивний шик глобального ширвжитку, що рясніє стразами. Для нас важливим є інше: базова особливість цієї естетики, її похмура таємниця — здатність приваблювати й відштовхувати, низка однаково вагомих «так» і «ні».

Чудові вбрання зірок, розкішні авто, напівоголені дівчата в глянцевиx журналах цілком відповідають цьому коду. Усе прагне привабити погляд: вишукані обриси розкішного авто, форми жіночих тіл, шалені спалахи реклами, блиск вітрин дорогих магазинів. Але варто погляду зупинитися, як предмет жадання рішуче відкидає вас. Табличка із ціною, бридлива гримаса, фейс-контроль — усе це говорить крижане «ні», «не гідний».

«Фалічно нафарбовані губи... фалічні панчохи на підв'язках», — писав Жан Бодріяр у «Символічному обміні та смерті». Що він мав на увазі? Вони притягують і відштовхують водночас, викликаючи трепет передчуття безжального «нанизування», копуляції, непереборного потягу — і негайного відторгнення. У цьому сенсі краса гламуру є воістину фалічною. Утім, можна скористатися й концепцією «дабл байнд» — подвійного послання, що розроблена Грегорі Бейтсоном. Із її допомогою добре описують шизоїдне розщеплення гламурного «меседжу», що

містить протиріччя у собі самому, що перетворює його на одну із форм витонченого знуцання. Це стосується не лише гламурних красунь, а й автомобілів, які виблискують хромом і неодимовим склом, дзеркальних площин хмарочосів та й практично всього, де ми бачимо холодний блиск сталі, алюмінію, титану. Якщо в епоху, що передувала становленню суспільства споживання, сріблястий колір авто і побутової техніки (сріблястий — по суті, «не колір») вважався рідкістю, але сьогодні він, поряд із чорним, повсюдно домінує. І це не просто мода чи утилітарний вибір.

Ще раз: гламур — це не просто блиск або глянець: він є неможливим без прояву своєї внутрішньої п'ятми. Тільки вона дає змогу сформува-ти емоційне поле високої напруги. Чорні костюми бізнесменів, тоновані стекла автомобілів, темні окуляри гламурних дівчат, які відсторонено фланірують поверхами торгово-розважальних центрів,— усе це випромінює зневагу, приваблюючи і водночас відштовхуючи зацікавлені погляди. Усе говорить вам «так» і водночас «ні», при тому живлячись енергією і вашої зачарованості, і вашого розчарування.

Метаморфози тіла й особистості: метросексуал, вампір, комаха

Гіпертрофована публічність, нарцисична потреба гламурних зірок, їхнє одвічне суперництво між собою заради уваги публіки, що ласа до новизни, диктують необхідність *постійного оновлення*. Ідеться вже не про зміну вбрання, перук або зачісок, а про трансформацію самого тіла, що стало предметом споживання, підтримання його «товарного вигляду», постійну і виснажливу боротьбу із часом. Саме тіло змінюється — так само, як і одяг,— відповідно до віянь часу.

Метросексуал — це перша стадія гламуризації, вихід за рамки того, що називається «просто джентльменом» — вихованою людиною, яка стежить за собою, не обтяжена злиднями та вадами, чиє взуття завжди в порядку, а обличчя чисто виголене. Це є необхідним, але вже не достатнім. Необхідним є ще ряд акцентів. Це може бути дуже дорогий годинник, сережка у вусі, кольорові контактні лінзи, татуювання або манера спілкування. На метросексуальній стадії гламуризації нерідко перебувають молоді помічники великих керівників або бізнесменів. Глянцеві журнали для чоловіків переповнені рекламою засобів набуття метросексуальності — усілякими аксесуарами, напоями, марками «відповідних» автомобілів, косметики, але, насамперед, демонстрацією

стилю спілкування і ставлення до життя молодого метросексуала: зневажливого, споживацького і з відтінком самозамилування. Очевидно, що прояви власного нарцисизму стають необхідною умовою соціальної успішності.

Метросексуал не є ані геєм, ані транссексуалом. Це маніпулятор, який у разі необхідності демонструє деякі характеристики протилежної статі. Ігри зі статевою маніфестацією заради підвищення популярності майстерно використав свого часу Сальвадор Далі. «Просто дивно,— писав один із його біографів,— як художник, який не створив за всі післявоєнні роки жодної значної роботи, набув такої популярності». З одного боку, Далі всюди заявляв про свою любов до Гали, з іншого — постійно з'являвся перед публікою з транссексуалкою Амандою Лір, що в 1960-х роках було новинкою й надавало їхнім стосункам пікантної подвійності, особливо з урахуванням аутоеротизму й гомосексуальних схильностей самого художника.

Один із найбільш яскравих метросексуалів — жінкоподібний соліст популярної німецької групи «Tokio Hotel» Білл Каулітц із його характерною зовнішністю. Коли в одному з інтерв'ю музикантів групи запитали, чи кохали вони коли-небудь, була відповідь: «О, так, ми шалено закохані у власне відображення в дзеркалі. Біллі — він усі дзеркала в будинку обслинив». Дещо більш вірильною версією метросексуала є відомий футболіст Девід Бекхем, який одночасно голить голову та фарбує лаком нігті.

Неможливо зрозуміти причини експансії метросексуальності, а з нею і гей-культури, якщо не враховувати *домінанти штучного* в естетиці гламуру. Саме тому таким відносно низьким є відсоток гетеросексуалів у шоу-бізнесі: гетеросексуальність — занадто природна й дуже доступна. Певною мірою метросексуальність, гомосексуалізм та ігри зі статевим диморфізмом — вимушений захід. Не маючи можливості виділитися з натовпу видатними звершеннями, рідкісними людськими якостями або походженням, молодий нарцис прагне привернути увагу до своєї персони зовнішністю, аксесуарами й особливостями поведінки.

Найбільші дивіденди приносить не явно виражена статева орієнтація, а інтригуюча двозначність. Це підтверджується фактами: наприклад, Елтон Джон мав значно більшу увагу мас-медіа, поки не вчинив камінг-аут і не заявив про те, що є гомосексуалістом. Практично те ж саме сталося і з Джорджем Майклом. Уміло підтримував до себе інтерес і популярний у 1980-х роках британський співак Бой Джордж, який

вважає публіку жіночністю й практично жіночим голосом,— та лише доти, доки він просто не подорослішав.

Що стосується представників політичного класу (а в Україні це переважно чоловіки), їхні можливості гламурного розвитку свого іміджу полягають не стільки в зовнішньому вигляді (на кшталт спортивної фігури або косметичних підтяжок), скільки у трансформації поведінки. Багато політиків, особливо на заході кар'єри, починають розуміти, що образ «людини у футлярі» працює проти них, але, як правило, уже не в змозі нічого змінити. Запис альбому власних пісень, віршованої збірки, книжки про «свою боротьбу» — мінімальний набір вимог, які висуває гламур. Бажаним є щось більше: «ходіння в народ», уміння похизуватися непристойним слівцем, романи з актрисами або моделями, у найгіршому разі — дайвінг або пілотування бойового винищувача. Світу відомий цілий ряд політиків, які відновлювали власну популярність і домагалися електорального успіху подібними способами.

Для жінок першою стадією гламуризації є не зміна вбрання й коштовних дрібничок, а набуття *бісексуальності*, перехід до «вищої ліги сексуальних споживачів». Це негайно підвищує статус персони, перетворюючи її на «хижачку» і привертаючи підвищену увагу протилежної статі. Демонстративна гомосексуальність мала би протилежний ефект.

На *вампіричній стадії* перебуває істотно менша кількість представників правлячих кіл і світської тусовки. Людина зникає з телефонних довідників, її неможливо зустріти на вулиці або у громадському транспорті. Вона переселяється в інший світ, що недоступний пересічному обивателю, де діють свої закони, особливі цінності й підтримується значно вищий градус нарцисизму. Про цю людину ходять легенди, на неї полюють журналісти. Залишаючись за лаштунками, вона, все ж таки, продовжує керувати своєю фінансовою або промисловою імперією, не забуваючи про необхідність транслювати назовні спокусливо-страхливі образи свого «я». Як типовий приклад можна згадати того ж самого Сальвадора Далі, а також мільйонерів Говарда Г'юза і Ларрі Флінта (обидва стали легендами ще за життя, про обох було знято фільми та написано книжки).

Вампір — одна з найвідоміших вигаданих істот, що населяли бестірії Середньовіччя. Завдяки вампірам сформувався цілий пласт європейської культури. Самих лише фільмів, де у тому чи іншому вигляді діють вампіри, налічується понад дві сотні, а література на цю тему є просто неозорою. Сплеск найгострішого інтересу до вампірів і вампіризму

припав на 1970 роки — саме тоді у Європі і США виникла й існує донині вампірська субкультура, що складається з людей, які вважають себе вампірами і практикують вампіризм у тій чи іншій формі або ж просто підтримують відповідний імідж. Образ вампіра, який заволодів у XVIII столітті свідомістю жителів Південної Європи, поступово поширився всім Західним світом, потроху гламуризуєчись і стаючи все більш привабливим.

Цікавою є еволюція образу вампіра. Спочатку він являв собою огидного смердючого мерця, що постав із могили, але вже у XIX столітті набув рис аристократа в чорному плащі на червоній шовковій підкладці, а нині він практично не відрізняється від мешканців вілл на Лазурному березі або каліфорнійському узбережжі.

Вампір Лестат де Ліонкур, якого блискуче зіграв Том Круз у фільмі «Інтерв'ю з вампіром» (1994), що пропонує скуштувати «дичину» (кров дівчини, яка вмирає) своєму супутнику Луї (його зіграв Бред Пітт), а також герой коміксів видавництва «Marvel» — напівлюдина-напіввампір Блейд, остаточно звели до купи гламур і фантастичний світ кіновампірів.

І справді, чи багато в них відмінностей? Це закритими є світи, що засновані на уяві таємничих, всесильних і тотально розбещених істот, які живуть у розкішних умовах. Стати зіркою сцени анітрохи не простіше, ніж перетворитися на вампіра. Для цього необхідна ініціація: близький фізичний контакт з одним із носіїв прокляття вампіризму; колишня плоть має померти, щоб виникла нова й почалося нове життя — переважно нічне і практично нескінченне.

Перетини вампіричної фантаматики з прадавніми шаманськими уявленнями, які описані видатним знавцем міфології та релігійного символізму Мірчею Еліаде, свідчать про їхню архетипічну вкоріненість. «Якщо ти паразит, це ще не означає, що ти поганий», — заспокоювала свого друга героїня фантастичного серіалу «Зоряна брама». Відтепер навіть паразитизм представників «золотої молоді», гламуру та похмурого світу вампірів розглядаються лише як знак приналежності до обраних. Пропагандистський підтекст тут є очевидним.

Вампіризмом гламурні метаморфози не закінчуються. Їх вінчає *стадія комахи*. Для її досягнення необхідний нарцисизм воістину космічних масштабів. Подібне вдається небагатьом — тільки тим, хто досяг найвищого життєвого успіху, перейнявшись при цьому глибокою відразою до всього людського, усього живого. У цьому аспекті стадія комахи межує

з психопатією. Проте, подібного роду психопати нерідко є справжніми володарями цього світу. Досить поглянути хоча б на учасників самітів «Великої двадцятки», економічних тусовок у Давосі або щорічної зустрічі Володимира Путіна з журналістами.

Передчуття якоїсь загрозливої в перспективі метаморфози людини можна знайти у Ф. Кафки в оповіданні «Перевтілення», де йдеться про перетворення людини на комаху, що схожа на величезного таргана. Комаха у Кафки страждає, боїться й ховається. Вільям Берроуз у романі «Голий сніданок» істотно розвинув тему «комахоподібного» виродження. Його мислячі комахи формують політичні партії, здатні схрещуватися з людьми (що із цього виходить, можна побачити в екранізації «Голого сніданку», яку знято Девідом Кроненбергом у 1991 році) і, до того ж, успішно розмножуються клонуванням.

Ще далі пішов Федеріко Фелліні. Його Казанова у фільмі «Казанова Федеріко Фелліні» (1976) — це воістину вселенський нарцис, який вражає нагадує комаху як зовні, так і всією своєю пластикою. В одній зі сцен, де Казанова розмовляє зі старим графом, співрозмовники пурхають разом, як двоє величезних літаючих жуків. Його великі опуклі очі й голий подовжений череп дивно нагадує хижих комахоподібних «чужих» із космічного блокбастера, який приніс славу Сігурні Вівер. При цьому він іще й герой-коханець, чарівний спокусник.

Те, чим могли б стати нащадки феллінівського Казанови, світ побачив у стрічці «Чужий» (1979), яку знято режисером Рідлі Скоттом, і у її сиквелах. «Чужі» — ці кошмарні породження уяви швейцарського художника Ганса Гігера — негайно стали центром тяжіння кіберкультури, поклавши початок моді на «біомеханічні» татування, що змішані з примітивістськими мотивами, комп'ютерні ігри, прикраси, не кажучи вже про нові голлівудські продукти, де присутній їхній лютий вишкір.

«Для багатьох людей легше сприймати роботи Гігера як вираз його особистої депривації, збоченості або психопатології, а не визнавати їх мистецтвом, елементи якого ми всі несемо в глибинах нашої психіки», — писав Станіслав Гроф в есе «Гігер і дух ХХ століття». На думку С. Грофа, усі основні елементи духу ХХ століття присутні, перебуваючи в нерозривному зв'язку, у «біомеханічному мистецтві» Г. Гігера. Образи, що створені ним, — це амальгама механізмів і тіл, девіантної сексуальності, насильства та смерті. Образи тортур і внутрішньоутробних виродків, що стали лейтмотивом його творчості, які відображають найбільш гли-

бинні процеси, що відбуваються в душах наших сучасників. При цьому С. Гроф відзначає цікаву деталь: до моменту повноліття юнак у Сполучених Штатах встигає побачити на екрані телевізора близько 200 тисяч убивств, а це означає, що «західна людина від міфології й розуміння себе як деміурга перейшла до міфології жертви».

Шлях, яким Г. Гігер і його образи кощавих хижих ксеноморфів, які зливаються з прекрасними жінками, проникли в мистецтво Заходу, важко назвати прямим, незважаючи на те, що в 1980 році художника було удостоєно нагороди Американської кіноакадемії за дизайн фільму «Чужий». Проте він став одним із найбільш помітних сучасних художників. У полі тяжіння його біомеханічної естетики опинилася не тільки кіберкультура, але і світ моди: моделі на подіумах, які скидаються на самок богомола, вампіричний макіяж світських левиць, фантасмагоричні вбрання від Джона Гальяно.

У полі тяжіння образу комахи опинилася маса гламурних персон, у тому числі актриса Шерон Стоун і топ-модель 1990-х років Лінда Євангеліста. Але паралелі між антропоморфними хижими комахами та «сильними світу цього» є не такими важливими самі по собі. Тут істотним є інше: глибинна внутрішня деградація гламурного маленького світу, яка все ще залишається не цілком усвідомленою. Поява всіх цих «ксеноморфів» сигналізує не стільки про страх «надлюдського переродження» правлячої еліти та світу гламуру, скільки про втрату того невловимого, що, власне, і робить людей людьми.

Хвороба, розпад, смерть

Хвороба, розпад, смерть — усе, що для пересічної людини становить загрозу й пов'язане з трансцендентним, у світі гламуру слугує тільки одному — утамуванню нарцисичної потреби. Утрата трансцендентного, символічного виміру обертається тим, що навіть блиск гламурної тусовки, який у відносно благополучні часи породжує заздрість, в епоху змін і лих викликає роздратування та навіть ненависть своєю порожнечою й відвертою глумливістю.

Непристойний характер гламурного блиску підкреслюється ще й тим, що медіа обрушують на нас такі подробиці їхнього життя, які людина, що не відчуває нарцисичної потреби в саморекламі за всяку ціну, ніколи б не наважилася оприлюднити. У наші дні в Інтернеті існують сотні сайтів, чия спеціалізація — стимулювання і без того потужного

інтересу широкої публіки до всякого роду бруду й хибності. Перш за все, це стосується справжніх і колишніх зірок — їхніх травм, операцій, ожиріння, ознак старіння і згасання. Усе це багаторазово переживується і смакується, причому образи гламурних об'єктів спотворюються до немислимої карикатурності, жорстокого гротеску, що, у принципі, цілком відповідає давній плебейській традиції, що сходить до часів республіканського Риму,— зображувати бажаних жінок у вигляді страшних відьом, а успішних чоловіків — в образі виродків.

Цифрові технології пропонують усе нові засоби для задоволення цього запиту. Спеціалізовані додатки можуть за лічені секунди обробити зображення цілком юної людини та продемонструвати, який вигляд вона матиме років за тридцять-сорок. І хто б зміг утриматися, щоб не глянути на Мерілін Монро у віці за шістьдесят або на сімдесятирічного Елвіса Преслі!

Цей хворобливий інтерес не без вигоди експлуатує Голлівуд. Так, наприклад, стрімко пішла вгору акторська кар'єра й гонорари Шарліз Терон, однієї з найбільш гламурних голлівудських актрис, після того, як вона зіграла роль потворної розжирілої жінки — серійної вбивці у фільмі «Монстр» (2003). Подібної трансформації зазнавали, Моніка Белуччі, Мішель Пфайффер і Сюзан Сарандон. Складається враження, що коли порівняно молодій актрисі пропонують роль напрочуд відразливої старої, це означає, що вона стає визнаним еталоном краси.

Ума Турман — іще одна мегазірка,— хоч і не зазнавала в кінодології Квентіна Тарантіно «Убити Білла» (2003–2004) подібної процедури, але режисер дав можливість глядачам досхочу на милуватися тим, який жалюгідний вигляд вона має без гриму, коли плаче і закривавлена, за мить перед тим, як Білл розтратить кулею її голову. Натомість у фіналі вона перетворюється не на жінку, а на надлюдину, яка одягнена в чудову й жахливу жіночу плоть.

Хвороба у світі гламуру відіграє особливу роль. Для звичайної людини це щось інтимне, але тут не існує лікарської таємниці — усе годиться для втамування нарцисичної потреби. Досить згадати, яку патологічну увагу медіа приділяли невиліковній хворобі російського актора Олександра Абдулова. Жовта преса в сотнях матеріалів і релізів обговорювала хід лікування, появу метастазів, гіпотетичні терміни життя актора. Але насправді йшлося не про тривогу за життя дійсно талановитої людини — обивателю пропонувалося насолодитися «приземленістю» знаменитості, її тлінністю й тим самим відчутти хвилину перевагу. Розпад,

тління, руйнування чогось надцінного — наприклад, здоров'я зірки — уже давно стали джерелом насолоди для публіки, яке інтенсивно експлуатується медійною машиною.

Не варто недооцінювати силу гламуру. Він дійсно здатний багато на що. Каналізуючи масовий запит і нарцисичну потребу зірок, хвороба, розпад і навіть смерть можуть бути гламуризованими, стати товаром масового попиту, що й продемонстрував фантастично пишний похорон Майкла Джексона. Усе це, проте, не в змозі позбавити гламурний об'єкт порожнечі: той самий Майкл Джексон — цей король поп-музики, який мав мільйони шанувальників по всьому світі,— постійно гірко скаржився на глибоку самотність, однак навряд чи міг би зізнатися самому собі, що отримав те, що хотів.

Хоч би якими замкнутими, відокремленими одна від одної непереборними бар'єрами здавалися гламурні тусовки в тій чи іншій країні, усі вони — не більше ніж подібність голлівудської системи зірок і виконують ті самі інституціональні функції в рамках нарцисичної матриці.

Людей справи, які не втратили смаку до реальності та прагнуть звершень, гламурні спільноти не просто виштовхують із центру уваги публіки, але й активно демотивують. Цікаво, що в даному разі вони виконують те ж саме завдання стабілізації існуючого порядку бажання, що й середньовічна інквізиція.

Нав'язливий блиск, невгамовні веселощі й метушня служать виправданням *принципу концентрації*: капіталу, влади, насолоди. На руїнах соціального гламур виявляється неформальним інститутом контролю над бажаннями, що остаточно оформився в епоху неоліберальної революції середини 1970-х, і нарцисичного мутагенезу.

Концентрація, накопичення — і нічого крім цього. Будь-який символічний порядок має бути зруйнований — такою є функція гламуру. Дразлива близькість, уявна доступність, нав'язливість і невідчутність, штучність і навіть танатологічність «зірок» мають конкретну функцію — підтримання міфу про «доступність небес», рівні для всіх можливості, безконфліктність соціального всесвіту, його відкритість, комфортабельність і затишність. Гламур перетворює нестерпну реальність на щось більш прийнятне, населяючи її, зігріваючи й освітлюючи. Зірки — це не тільки виразники, а й «приборкувачі» найважливіших соціальних фантазмів, за межами яких — пустеля реальності, що лякає.

Гламуризація політики та публічного простору

Гламуризація політичних лідерів і самого політичного життя — тенденція, що виникла задовго до появи таких популярних постатей як Джон Кеннеді, Рональд Рейган або Сільвіо Берлусконі, чия популярність багато в чому спиралася на сучасні комунікаційні технології.

Проблема політичної харизми цікавила ще Макса Вебера і Зигмунда Фрейда. М. Вебер вважав, що поява харизматичного лідера обумовлена ходом історії, а З. Фрейд вважав, що вона пов'язана із затребуваністю з боку людей, які бажають насолодитися відчуттям захищеності й упевненістю в завтрашньому дні. Обидва мислителі були одноставними в тому, що харизматичний лідер приносить у суспільство порядок.

Річард Сеннет у роботі «Падіння публічної людини» представив інший погляд на харизматичного лідера: «Сучасна харизма — це порядок, порядок мирного життя, але саме вона як така і створює кризи. <...> Перекладаючи увагу з політики на політиків, світська харизма оберігає людей від занепокоєння з приводу неприємних фактів — що вибухнула війна, що вичерпується нафта, що в місті дефіцит продуктів — подібно до того, як упевненість, що вирішенням кожної із цих проблем поглинені агентства і міністерства разом з “експертами”, витісняє ці факти зі свідомості». Форму секуляризованої політичної харизми Сеннет називає «майже непристойною». Гламурність або, користуючись термінологією Сеннета, володіння харизмою нині стало обов'язковою вимогою, без якої не може здобути популярності не лише артист, але й політик. У гонитві за голосами виборців він зобов'язаний відповідати вимогам епохи — тобто, досить жорстким вимогам гламурного канону.

Гарним прикладом того, яким повинен бути сучасний політик, є колишній прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі. Усміхнений, не старіючий, гострий на язик, він завжди опинявся у центрі уваги преси за підозрою в корупції, а ще частіше — через свою пристрасть до занадто молодих жінок. Політична кар'єра Берлусконі — це історія злетів і падінь. Скандалів із його участю в Італії було стільки, що їх вистачило б, щоб зруйнувати кар'єру двох десятків політиків у Німеччині або Англії. За даними на кінець 2016 року, щодо Берлусконі в Італії загалом було порушено 61 судове розслідування і кримінальну справу. Йому висували звинувачення у зв'язках із мафією, у хабарництві, корупції, відмиванні грошей, незаконному фінансуванні політичних партій, підробці

фінансових документів, податковому шахрайстві, тиску на свідків, сексуальних контактах із неповнолітньою і багато інших — але все ж таки він, як і раніше, на волі.

Можна по-різному ставитися до його захоплення вісімнадцятирічною Летицією Ноємі, яка називала його «татусем» і врешті-решт стала причиною розлучення політика з Веронікою Ларіо. Пікантності цієї ситуації надають небезпідставні підозри, що юна Летиція дійсно могла виявитися його позашлюбною дочкою. Але такими є закони гламуру: підозри в інцесті, що викликають огиду в половини Італії, викликають жвавий інтерес в іншій її половині.

Про пристрасть Берлусконі до самореклами говорить хоча б той факт, що у ході його останньої виборчої кампанії італійцям було розіслано 12 мільйонів примірників глянцевого життєпису політика, що викликало обурення опозиції. Можна сказати, що Берлусконі справді «увійшов у кожен дім». Ба більше: він виявився єдиним з європейських політиків, чий рейтинг із початком економічної кризи 2008 року не знизився.

Підіб'ємо підсумок. Гламурний політик так само, як співачка, пародист або танцюрист, у рамках концепції нарцисичної матриці — це ідеальна річ, «дещо», але стати ним — завдання не з простих навіть для тих, хто є близьким до влади. Зовнішній блиск, здатність привертати та підтримувати інтерес до своєї персони, метросексуальність разом із присутністю в скандальній хроніці або наявністю тієї чи іншої «червоточини» — ось ключ до успіху. Однак, незважаючи на те, що грань між політикою та шоу-бізнесом стає все більш розмитою, вона все ще існує. Похід до виборчих урн залишається єдиним політичним ритуалом, у якому бере участь пересічний громадянин, і цим моментом, що має символічне значення, частина виборців, як і раніше, дорожить, оскільки відчуває свою відповідальність або прагне уникнути радикальних змін. І лише винятково складні історичні обставини здатні піднести на вершину політичного Олімпу гламурну посередність, що, на жаль, і сталося зовсім недавно в Україні.

Кожний політичний режим синтезує свого індивіда; нарцисизм є наслідком руйнування Символічного. Однак не підлягає сумніву те, що претенденти на найвищі державні пости відтепер змушені демонструвати не лише свою респектабельність, передбачуваність і професіоналізм, але, до того ж, мати певний «бонус» — набір якостей, які можна звести до поняття «гламурність».

Влада порожнечі

Нарцисизм і смерть, смерть як стрімке і незворотне розростання порожнечі, є нерозлучними. Нарцис і сам у певному сенсі є смертю або нічим.

Французький кінокритик Андре Базен (1918–1958) свого часу писав, що є дві речі, які назавжди залишаться на совісті кіно: це зображення смерті й статевому акту, причому зображення повторюється. Чому? Найпотаємніше в нашому житті — це смерть і кохання. Ці акти є екзистенційними за самою суттю. Ми не можемо померти двічі, і кожна мить фізичного кохання також є неповторною. Але коли це глибоко інтимне стає зовнішнім, демонструється знову і знову, виникає запаморочливий ефект: смерть і кохання стають товаром — тим, що можна *спожити*. Саме це А. Базен вважав «найбільшим злочином кіно». Утім, він не застав епоху порнографії, коли подібний «злочин» став банальною нормою.

Те, чим раніше могли насолоджуватися лише деякі особи високого походження — *смакування найінтимніших боків життя*, тобто кохання та смерті,— стало доступне масам. Поворотним пунктом у цьому процесі стало навіть не кіно як таке, а масове виробництво побутової відеотехніки, що почалося в 1970-х роках.

Чи варто шукати відповіді на запитання, чому в сучасній кіноіндустрії та літературі так багато місця відводиться всіляким маніякам, кілерам, бандитам та іншим персонажам, які систематично практикують насильство? І чи існує зв'язок між «невмотивованими» масовими вбивствами на кшталт того, що недавно було скоєне в Керченському політехнічному коледжі, та стереотипами насильства, що пропоновані мистецтвом і медіа? Зрозуміло, для багатьох очевидно, що злочинці найчастіше діють за сценаріями, які запозичено із кривавих кінотрилерів. Однак публіка, як і раніше, не в змозі звільнитися від чар насильства, відмовитися від непристойного задоволення — споглядання сцен насильства, руйнування та смерті.

Але чому глядач готовий нескінченно смакувати подібні сцени?

Дещо може пояснити історія Сергія Ткача, українського серійного вбивці, насильника та педофіла, що відомий як «пологівський маніяк», на рахунку якого 37 доведених і 107 передбачуваних жертв. Засуджений загалом до чотирьох довічних ув'язнень, цей мисливець за неповнолітніми дівчатками став героєм кількох телефільмів, у тому числі

й художніх, кількох випусків програми «Українські сенсації», безлічі реаліті-шоу, а публікації у пресі, що присвячені йому, обчислюються сотнями. Ба більше — «пологівський маніяк» у 2015 році, перебуваючи в ув'язненні, примудрився одружитися з росіянкою Оленою Булкіною і у віці 64 років стати батьком. Навіть після смерті Ткача у 2018 році у Житомирській в'язниці (за тринадцять років після засудження) інтерес до його персони, як і раніше, не слабшає.

Що могло привабити глядачів у цій персоні? Насамперед,— пристрасть до вбивства. І ключове слово тут «пристрасть». Бо пристрасть — це особлива, найвища повнота життя. Вона є привілеєм, знаком певної обраності. За праведним обуренням публіки ховалося ганебне задоволення від смакування насильства, смерті й заборонених форм сексуальних контактів.

Напрошується порівняння «пологівського маніяка» з Жижековим «суб'єктом, який імовірно насолоджується». Подібна аналогія дає змогу зрозуміти, що маніяком фактично і є той Інший, який робить за нас «роботу» із вбивства, здійснює наші найтемніші й найпотаємніші бажання. Подібно до біблійного цапа-відбувайла, він бере на себе колективний гріх, оскільки рядова «людина натовпу» практично ніколи не наважується на відкрите насильство, насолоду вбивством або реалізацію обсесії «досконалого вживання тіла».

Тож не дивно, що мас-медіа зводять поняття «манія» виключно до масових убивств на сексуальному ґрунті,— інші манії (а їх безліч) не мають для них маніпулятивної цінності. Ми навряд чи усвідомлюємо, що маніяк є не просто божевільним невдахою і «соціальним екскрементом». Роль його є зовсім не такою простою, оскільки він виступає як агент божества порожнечі соціуму, що вражене вірусом нарцисизму. У більшості випадків серійні вбивці не відчують ані каяття, ані сумнівів, ані навіть ненависті до жертв. Вони просто «роблять свою роботу», орудуючи хто ножем, а хто — автоматичною гвинтівкою. Невмотивованість, що притаманна багатьом військовим злочинам і міжетнічним конфліктам,— такий самий наслідок впливу нарцисичної порожнечі, яка вбиває.

Моральне виправдання злочинів маніяка, його героїзація на тлі жаху, який він викликає, трансформація його образу з перспективою подальшої гламуризації (досить згадати п'ятикратно «оскароносний» фільм «Мовчання ягнят» і його героя Ганнібала Лектера) — цілком у дусі нашого часу. Маніяк — абсолютно органічний мешканець тієї «порожньо-

сфери», що сформувалася замість гіпотетичної «ноосфери» романтиків, які вірують у «прогрес і цивілізацію».

Скасування смертної кари як глобальна тенденція, десакралізація держави, смакування насильства мають зворотний бік: це не тільки збереження життя найбільш жорстоких злочинців, а й їхня сакралізація. Відтепер тільки їм належить нехай і нелегітимне, але, однак, таке, що інвестоване колективним бажанням соціуму, священне право вирішувати, кому жити, а кому померти. Не випадково в Гаазького трибуналу постійно виникають великі проблеми з розшуком військових злочинців, оскільки на батьківщині багато хто вважає їх героями. Сексуальні маніяки, серійні вбивці, успішні кілери, школярі, що розстрілюють однокласників і вчителів з автоматичної зброї,— усього лише провісники нового світового морального порядку, влади Порожнечі.

НАРЦИС І ПОСТЛЮДИНА

Сьогодні про тіло й тілесність ми говоримо частіше, ніж будь-коли, тим більше, що образи прекрасних тіл і усміхнених обличчя буквально переслідують нас у повсякденності. Апеляції до тілесності й органіки використовуються навіть у тих сферах, чия абстрактність і штучність раніше не викликала сумнівів: «політичне тіло», «тіло законодавства», «тіло народу», «тотальне тіло задоволення», «органи влади». Настільки ж звичними стали для нас маніпуляції з тілом, його видозміна, зміна морфології або взаємини частин. Ми вже не звертаємо уваги на те, що та чи інша зірка зробила чергову підтяжку шкіри або ліпосакцію¹, збільшила губи або пройшла курс омолодження. Під запитанням опинилося саме уявлення про природність: гарні жіночі груди на телеекрані найчастіше викликають думку не про красу, а про силіконові протези.

В епоху втрати Символічного, коли потужність технологій і вимог нарцисичної матриці руйнує сформований баланс між природним і штучним, настає пора крайнощів і експериментів, час *тілесних трансгресій*.

Версії Менсона

Перелік антропоморфних персонажів, з якими довелося познайомитися споживачам кінопродукції як на Заході, так і на Сході, є багатим і вигадливим: кіборги, трансформери, вампіри й супервампіри, що пожирають вампірів, гігантські ненаситні комахи, що відкладають огидні яйця в людські тіла,— перелік можна продовжувати нескінченно.

¹ Ліпосакція — косметологічна або бариатрична операція для зміни хірургічним шляхом характеру відкладення жиру на певній ділянці тіла (на животі, стегнах, сідницях). Однак візуальний ефект ліпосакції для фігури може бути значнішим, аніж при втраті такої ж маси жиру іншими способами.— *Прим. ред.*

Фантазія творців цього транслюдського паноптикуму, цілих галерей мутантів, зомбі, паранормальних суб'єктів, пожирачів душ, червоподібних людожерів здається невичерпною. Естетика цієї кунсткамери — щось середнє між мексиканською мелодрамою й хоррором¹. Але ще більш дивним є не зовнішній вигляд усіх цих монстрів, а їхня одержимість абсолютно людськими пристрастями — жагою помсти, кохання, прагненням вижити будь-що.

Показовою є тенденція до гламуризації монстрів. «Добрий кіборг», який переміг безжалісного надкіборга «ІТ-1000», уже двічі побував губернатором Каліфорнії і має непогані шанси стати президентом країни, — якби не місце народження. Друзі називають його «Арні», але для решти людей він залишається Термінатором, своїм хлопцем. Творчість художника Френсіса Бекона, який створив масу фігур і композицій, що мутують і розпливаються, вважається національним надбанням Британії. Естетика його робіт давно вийшла за рамки арттринку, полонивши творців голлівудської «Матриці» й адептів кіберпанку. Утім, якщо в роботах Бекона ще зберігається відблиск співчуття до своїх персонажів, людського тепла, то «Некрономікон» Ганса Гігера цього тепла геть позбавлений — його заповнюють істоти, у яких жіноча плоть ніби натягнута на колючий екзоскелет комах. Комп'ютерні ігри, які захопили уяву підлітків і дорослих, — це і зовсім монструозний світ, де людей як таких практично немає.

Певна річ, монстри мають чарівність. Джерело цієї чарівності — поєднання антропоморфної зовнішності, людських прагнень і нелюдських сил і можливостей. Це заборонена гра з усім, що ми раніше вкладали в поняття «людина», неймовірна яскравість і гіперподієвість, життя, яке схоже на страхітливий сон посеред розжареної пустелі реальності, що зачаровує, вабить і обіцяє.

Кінематографічні та ігрові монстри — сутності віртуальні, плід праці та уяви професіоналів, які працюють на індустрію мрій, глобальну «машину бажання». Монстри в плоті на сцені — результат особистого вибору актора та досвіду перевтілення. Так, свого часу Девід Боуї постійно підкреслював і обігравав свою дивну «інопланетну» зовнішність. Те ж саме робила група «Kiss» у 1970-ті роки. Десятиліття по тому їх змінив співаючий трансвестит Бой Джордж, який мав гострий язик і незви-

¹ Хоррор (англ. *horror*) — жанр у кіно і літературі — фільми жахів, із багатьма сценами насильства і страху, що покликані налякати глядача, вселити в нього почуття крайньої форми тривоги й страху. — Прим. ред.

чайний голос, а у 2014 році переможцем конкурсу «Євробачення» стала Кончіта Вурст — австрійська бородата поп-співачка і дрег-квін¹.

Поступово звільнення від «нормальної» тілесності набуло небаченого в минулому розмаху. Юрби молодих людей зловживають пірсингом, калічачи губи, вуха, пупки, статеві органи, підвішують себе на гаках, заковують у ланцюги, отруюють тіло наркотиками і галюциногенами. Боротьба з тілом перетворилася на одну з наймасштабніших неоголошених війн нашого часу. Ненависть до тіла набула загального характеру, охоплюючи навіть тих, хто під приводом «апгрейду» проводить ризиковані маніпуляції, накачуючи організм хімією, ушиваючи силіконові імпланти або формуючи «надлюдську» мускулатуру за допомогою тренажерів і анаболічних стероїдів.

Свого роду втіленням «монструозності» став американський рок-співак і композитор Мерилін Менсон (Браян Г. Ворнер), чий сценічний псевдонім сформовано з поєднання імен двох американських знакових фігур 1960-х років — актриси Мерілін Монро і вбивці-фанатика Чарлза Менсона.

На сцені цей співак створює фантасмагоричну атмосферу одночасної спеки та холоду — Вільям Берроуз називав щось подібне «крижаними печами». Музика Менсона — породження міських околиць, а його образи, що стрімко змінюються, — результат нарцисичного переродження та розростання людини соціально нікчемної. Користуючись словами з його пісні, це трансгресія «одноразового підлітка» в «механічного Ісуса», але за цією маскою ховається соціальна реальність — страждання, ненависть, жага помсти й гіперсвободи для небагатьох ціною поневолення всіх інших.

Невловиме тіло Менсона — це оболонка без внутрішніх органів, видимість тіла, свого роду спростування тілесності, утілення зневаги до світу болю і потреби. Усе, що у нього є, — голос, і тільки в цьому хрипкому, брутальному, верескливому голосі, що вихлюпується з рота, який обведено чорною губною помадою, полягає його сила, сухий залишок тілесності, що минає.

Мерилін Менсон й подібні до нього — а їх легіон — є викликом звичному й удавано непорушному людському еству, людській плоті, гідності та призначенню. Парадоксальним чином вони належать одночасно до двох світів — світу гламуру й великого капіталу та світу «дикої при-

¹ Дрег-квін — англійський сленговий вираз, яким визначають артистів (зазвичай чоловічої статі), які використовують жіночі образи й одяг. Дрег-квіни далеко не завжди є геями або транссексуалами. Та ж сама Кончіта Вурст — насправді, молодий хлопець на ім'я Томас Нойвірт.

роди», яку загнано в гето міст, стихії та хаосу. «Мене нудить, коли мене називають прихильником диявола. Якби він був тут, він сам став би моїм шанувальником, адже я набагато успішніший за нього», — заявив Менсон в одному з інтерв'ю. Але все це благопристойне, успішне «бунтарство» полягає лише в каналізації енергій, що циркулюють на периферії «світового села» — сучасного Нью-Йорка.

Разом із тим, цей персонаж — фігура майже трагічна, і цей трагізм — результат розладу між фізичним *носієм* образу і самим *образом*. Перший є смертним. Другий — ні, хоча і може зникнути. Перший відчуває всю важкість буття. Другий — глузує з нього. Перший — слабкий і невпевнений. Другий — заражає енергією і знає відповіді на всі запитання. Першому відомий ілюзорний характер свого образу й тієї форми втечі від реальності, яку він пропонує. Другому немає діла до цього, оскільки він — посол ірреального «світу гламуру», з якого вигнано не тільки потреби й хвороби, але і саму смерть.

Ба більше: Менсон як «іноістота» занурює нас у солодкий світ не просто сексуальної свободи, а свободи від сексуальності, від будь-якої попередньої визначеності та долі. У цьому парадоксальним чином поєднуються екстериторіальність і поневолення, сила і невпевненість. Це товар, до якого можна доторкнутися, але неможливо «спожити».

За грою та гримасами Менсона ховається виклик Символічному і прагнення до фантазматичного звільнення. Однак ту насолоду, яку ми отримуємо, дивлячись на все це, переживаючи в уяві задоволення від перевдягань, зміни масок і звільнення від одвічної потреби й обмежень, має свій похмурий зворотний бік.

Річ не в стосунках між обличчям і маскою, що блискуче описані Юкіо Місімою в романі «Сповідь маски» (1949). Лицедії та перевертні добре знають про розплату за вчинене. Навіть вивернувши себе навиворіт і по-звірячому поглумившись із власного тіла, звеселяючи публіку або викрикуючи зі сцени найбільш зловісні прокльони та богохульства, вони все одно залишаються смертними. А людське призначення — нехай і пригнічене — здатне мститися за себе.

Перемога краси, тріумф неподобства

Непогано продається не тільки гарне, але й потворне тіло: Інтернет сповнений фото розжирілих і обрзклих знаменитостей, усіляких каліцтв і аномалій. Телебачення демонструє документальний серіал

«Катастрофи тіла», невтомні громадські організації — білборди із зображеннями онкологічних хворих і моделей, які страждають на анорексію, що довели себе до скелетоподібного стану. Бажаючи можуть помилуватися порно за участю дівичі з трьома грудьми або чоловіка з двома статевими членами, сценами сексу з ліліпутами, роботами або восьминогами.

Схоже, що гламурна краса потроху здає позиції, і цю тенденцію не варто недооцінювати.

У своїй біологічній даності тіло завжди відсилає нас до Іншого, що завжди має призначення. Чоловіче тіло призначене для жіночого, жіноче — для чоловічого. Жіночі груди — для вигодовування дітей, сильні чоловічі руки — для їхнього захисту. Природне тіло — тіло, що має *природне призначення*.

Чим же є тіло нарциса, яке втратило своє біологічне призначення? Втративши референцію до Іншого, воно втрачає і самоідентичність. Хоча і не призначене для Іншого, воно, проте, є суто функціональним, і це — *призначення неприйняття*. Усе, чому воно служить, — це утамування нарцисичної потреби. Рутинна колишньої доцільності відкидається, винаходяться нові органи — так виникає третя біомеханічна рука майстра перформансів Стеларка¹ або «третє око» екстрасенсів. Старі органи й частини тіла отримують нові функції: ноги моделі на подіумі або пальці з довгими накладними нігтями найменше підходять для виконання роботи — це, скоріше, інструменти для враження фалічним блиском. Мрія про набуття нових органів чуття й надлюдських здібностей стала одним із найпоширеніших фантазмів, породивши масу найпопулярніших персонажів коміксів та їхніх екранізацій.

Такою є парадигма модерну з його апологією штучного: тіло вихваляється, цінується, але разом із тим зневажається, воно стає об'єктом маніпуляцій, модернізації, видозміни. Тіло — це субстанція, яка має пройти відповідну обробку, перш аніж стати річчю.

Хоча тіло нарциса і не є «тілом без органів», його безоб'єктність, ураженість «браком» і танатологічність визначають відповідну функціональність. У нашій мові це можна виразити за допомогою тонких відмінностей між перехідними і неперехідними дієсловами: *дивитися*

¹ Стеларк (Стеліос Аркадіу) — кіпріото-австралійський автор перформансів та фільмів про те, що відбувається всередині його тіла. Використовував медичні інструменти, протези, робототехнічні пристрої, системи віртуальної реальності, цифрові та біотехнології для створення альтернативних інтерфейсів із тілом.

і бачити, слухати і чути, розуміти і зрозуміти. Певна річ, людина, що схильна до нарцисичного мутагенезу, не втрачає органів зору та слуху й не набуває здатності до телепатичних контактів. Однак її здатність чути оточуючих, бачити і співпереживати помітно знижується.

Що ж залишається від тіла? Незважаючи ні на що, пригнічене призначення тіла, яке змінилося новою функціональністю, повністю не зникає. Залишається нарцисична потреба.

Як зазначав Френсіс Фукуяма в книжці «Наше постлюдське майбутнє»¹, хоч би яким проблематичним було поняття «людина», її психо-емоційні реакції зберігаються, так само, як і те розмите й невизначене, що ми називаємо «Я», розуміючи його лише інтуїтивно. Залишаються основні «лінії зв'язку» з навколишнім світом, а в більш широкому плані — його оральний, анальний і генітальний виміри. Тіло нарциса перетворюється на якусь подобу самки глибоководної риби-вудильника: світиться орган, що звисає на кшталт вудки перед величезною завжди роззявленою зубастою пащею, і самець, що приліпився збоку та перетворився на невеликий горбок на тілі самки.

Пам'ятає: «Тінню прийшла до мене краса Надлюдини...» Тіло нарциса, тіло постлюдини, цей штучний конструкт, що призначений для втамування нарцисичної потреби, — це перемога нелюдської краси і настільки ж нелюдського неподобства. Це «нетто» вабить до себе, лякає і — відштовхує.

Від «великої жратви» — до «оранусу»

Відомий факт: у деяких традиційних спільнотах вважалося непристойним їсти на вулиці. Відлуння цього прадавнього табу доживає останні дні десь на периферії світосистеми. Інша річ — Захід із його скляними кубами «Макдональдсів» на кожному перехресті. Люди давнини розуміли, що найбільш примітивний, інфантильний і некритичний рівень ставлення до об'єкта — його поїдання. Найпростіший спосіб оволодіти об'єктом — пережувати його, змочити слиною та відправити в утробу. Доросла людина не стане особливо пишатися, якщо вона опанувала цю примітивну навичку.

Про зв'язок економіки і стану людських тіл дослідники здогадувалися давно, та лише в останні десятиліття, коли епідемія ожиріння й су-

¹ Fukuyama, Francis Y. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. Farrar, Straus and Giroux, 2002.

путніх йому захворювань захльоснула не тільки США, Європу, але й ряд країн третього світу, цей зв'язок оголився повною мірою.

У минулому стіл, що заставлений наїдками і стравами, слугував неодмінним атрибутом сімейних та інших свят, а обжерливість була, скоріше, ритуальною. Але з формуванням суспільства споживання в країнах Заходу (а в останні роки й у Східній Європі) ситуація драматично змінилася.

Сьогодні навіть французи, які здавна вважалися цінителями гастрономії, стали жертвами цих змін: їжа як *savoir-vivre*, мистецтво життя, у Франції йде в минуле. «Жіноче тіло — це суета, суета суєт, усе суєта», — проголошує герой скандального свого часу фільму Марко Феррері «Велика жратва» (1973), обмащуючи вершковим кремом оголену блондинку. У далеких 1950-х роках зустріч чоловіка та жінки в ресторані вважалася етапом у розвитку стосунків, нині ж поглинання їжі зробилося самоціллю. Воно не потребує партнера, оскільки саме по собі є сублимацією спілкування статей.

Особливо гострою проблема надмірної ваги виявилася для населення США, хоча в останнє десятиліття зачепила і Європу, і чимало азійських країн. При цьому проблема лише поглиблюється, потроху перетворюючись на серйозну загрозу. За даними істориків Дори Коста і Річарда Стекела, середня вага американців зростає вже протягом 150 років, збільшившись за цей час на 13,6 кг. Надмірну вагу має чи не все доросле населення країни, а третина його страждає ожирінням. Однак зниження цін на продукти харчування і розростання мереж фастфуду з дешевою і висококалорійною їжею не пояснюють головного: чому американці — а слідом за ними і європейці — із таким ентузіазмом поглинають їжу?

Повернімося до фільму Марко Феррері «Велика жратва», який сам по собі є блискучою ілюстрацією харчового ексцесу. Герої усамітнюються в замиському будинку, без кінця їдять і п'ють, готують, знову їдять, справляють потребу, запрошують повій, але, обважнівши від переїдання, нічого не можуть. Кохання їх не цікавить — жінка споживається на оральному рівні, в акті харчової обсесії, після чого настає трагічна розв'язка — персонажі починають гинути один за одним. Останній із живих з'їдає торт у вигляді жіночих грудей — і застигає, як соляний стовп.

Очевидним є компенсаторний характер епідемії ожиріння. Люди переїдають тому, що прагнуть відволіктися від своїх проблем, утамувати

стрес. Однак звідси ж впливає й обсесивність ожиріння, що носить характер «групового божевілья», до якого найбільшою мірою схильні ті соціальні групи, які, з одного боку, стали для правлячого стану колектором стресу, а з іншого — отримали у її ході можливість забезпечити себе їжею з надлишком. За даними видання «TheWall Street Journal», від 1976 до 2001 року кількість школярів із надлишковою вагою подвоїлася, а серед випускників коледжів цей показник збільшився втричі. Епідемія ожиріння збіглася за часом із неоліберальною революцією, що сприяла поширенню нарцисизму.

У країнах Заходу до ожиріння найбільшою мірою схильні переважно бідні верстви населення, які межують із тими соціальними групами, де саме фізичне виживання стоїть під питанням. У пострадянському просторі та на світовій периферії воно вражає як бідних, так і багатих. І якщо перші за допомогою харчових ексцесів пригнічують стреси, що пов'язані з боротьбою за виживання, то другі — стреси, що викликані невпевненістю в завтрашньому дні, ненадійністю їхнього соціального статусу та права власності. Проблема також полягає в некритичному ставленні до себе і свого тіла. Воно стає «місцем забуття»: у кращому разі тіло, навіть бридко сите, продовжують вважати «прекрасним», у гіршому — піддають методичній нарузі за допомогою актів харчової обсесії — жажливої обжерливості або, навпаки, анорексії.

Бути струнким і підтягнутим нині стало привілеєм правлячих класів, щасливчиків із гарною спадковістю, гомосексуалістів, зірок і «постлюдей». Але для більшої частини населення Землі харчовий ексцес став базовою моделлю насолоди, а його поширення та відтворення — найважливішим аспектом функціонування нарцисичної матриці. Як показав болгарський культуролог Боян Манчев у роботі «Насильство і політична репрезентація», розгул насильства й анальних бажань був не тільки необхідною умовою виникнення нового політичного порядку на посткомуністичному просторі, але і його продуктом, причому в основі того чи іншого політичного порядку має перебувати й тіло як таке. Так, символічний порядок у СРСР ґрунтувався на нетлінному тілі Володимира Леніна, символічний порядок повоєнної Болгарії — на мавзолі з тілом Георгія Димитрова, на Кубі — на культі тіла й образі Че Гевари. Тіла героїв і антигероїв однаково необхідні. Наприклад, символічний порядок Румунії після реставрації капіталізму ґрунтується на антигероеві — тілі Чаушеску, якого розстріляно біля стіни солдатського нужника.

Так ексцес накопичення — «велика жрачка» — набуває викривлено-споживчого, танатологічного забарвлення пелевінського «орануса»¹. Всюдиущність танатоса — лякаючий, але загалом цілком закономірний підсумок функціонування нарцисичної матриці, яка затвердила своє панування над нашим емоційним життям.

Нарцисизм і гомосексуалізм

Зв'язок між нарцисизмом і гомосексуалізмом досі залишається недостатньо розкритим. Деякі речі, звісно, впадають в око: і нарцисам, і геям притаманна демонстративність. Особливо помітною їхня експансія є в гламурних спільнотах, де гетеросексуальний, а тим більше вірільний чоловік має вигляд анахронізму. Однак, беручи до уваги потужність впливу нарцисичної матриці з її апологією штучності, стає очевидним, що ігри зі статевою ідентичністю, поширення гомосексуалізму і нарцисичне переродження людини — явища одного порядку.

До гей-культури сьогодні належать не всі гомосексуалісти, і в минулому дуже багато відомих людей маніфестували свою приналежність до сексуальних меншин. Причому не тільки з міркувань особистої безпеки, але й і з інших причин. Марсель Пруст або Мішель Фуко ніколи не вважали, що їхня статева орієнтація є «природною». Той самий Райнер Фассбіндер, будучи геєм, у своїх фільмах віддав належне гомосексуалізму, але більшість його фільмів присвячені відносинам гетеросексуальних чоловіків і жінок.

Таким був стан справ у перші три повоєнні десятиліття. Однак від середини 1970-х років дещо почало змінюватися. Якщо вокаліст групи «Judas Priest» Роб Гелфорд, культова фігура у світі «хеві-метал» і «своя людина» для гей-спільноти, в одному з інтерв'ю говорив про свою статево орієнтацію як про якусь прокляття, то вже в 1998 році королеву Великої Британії, яка висвятила Елтона Джона в лицарі Британської імперії, його статева орієнтація зовсім не бентежила. Уніс свою лепту в зміну ставлення до секс-меншин і вокаліст Фреді Мерк'юрі, який загинув від

¹ У романі «Generation "П"» російський письменник Віктор Пелевін виклав свою економічну теорію «орануса». Центральним поняттям у ній є людське суспільство в цілому як живий організм. Люди в цій концепції — клітини й нервова система, а мас-медіа — переносник нервових імпульсів. Самі люди все оцінюють у грошах — як зароблених, так і витрачених — а соціум керується особливими сигналами, що спонукають заробляти й витратити гроші та витісняють зі свідомості все, що не пов'язане з грішми.

СНІДу, й ізраїльська співачка-транссексуалка Дана Інтернешнл, переможниця конкурсу «Інтербачення» (1998). Усі зусилля релігійних консерваторів, які поширювали думку, що СНІД — це «бич Божий», що адресований гомосексуалістам і наркоманам, успіху не мали.

Френсісу Фукуямі, який спробував у роботі «Хто ми?» знайти коріння американської ідентичності, було непереливки: починаючи від 1950-х років вона виявилася серйозно розмитою. Можливо, мають рацію ті іронічні скептики, які стверджують, що єдиною пригнобленою меншістю у США нині є білий гетеросексуальний чоловік. У Франції існує думка, що для того, щоб просуватися в кар'єрі, непогано заявити керівництву компанії про свою гомосексуальність. Частина Східної Європи, Китай та ісламські країни все ще чинять опір цим процесам, проте змушені рахуватися з наявністю досить виразного зв'язку між ставленням до сексуальних меншин і рівнем економічного розвитку. Країни, де сексуальні меншини почуваються найбільш комфортно, — найрозвиненіші багаті країни світу.

Водночас гей-культура, чие формування значною мірою пов'язане з естетичними пошуками початку 1970-х років у нью-йоркському художньому та літературному середовищі, є непристойною, причому більшою мірою не в моральному, а в структурному сенсі. І перш за все тому, що вона орієнтована на той тип сексуальності, який заперечує продовження роду, виходить за межі звичної моралі, яка регламентує відносини статей, але не пропонує натомість ніякої іншої, руйнуючи тим самим Символічне. Маніпулюючи статтю, бунтуючи проти біологічної природи, гей-культура повстає проти центральної ідеї *людського призначення*. Коли навіть «правда тіла» втрачає опору, стає чимось тимчасовим, таким, що підлягає змінам і модернізації, усі інші істини втрачають свій статус. Більше немає нічого непорушного. Ситуація перевертається з ніг на голову: фіглярство гламурного маленького світу видають за ознаку «обраності» й «талановитості» його представників, а їхня глибинна розпуста — за надцінність і наднеобхідність.

Відірваність від завдання продовження роду й колишніх моральних підвалин полегшує не тільки маніпулювання новоствореною сексуальністю. Можливий навіть її повний «відрив» від людського тіла. Еталонним об'єктом відтепер може стати все, що завгодно: блискуче металеве тіло «кіборгеси» або голографічне зображення віртуального секс-божества з його незмінними атрибутами: юністю, блиском і неявно вираженими ознаками обох статей. Дозволено все: секс із транссексуалами, тварина-

ми, механізмами, віртуальний секс, химерні збочення з тортурами або пожиранням екскрементів. Ніщо не зазнає осуду, усе продається і знаходить цінителів і споживачів.

Єдине діяння, яке залишається караним, це виготовлення і поширення дитячої порнографії. Але якщо вам спаде на думку зняти домашнє порно або організувати пряму трансляцію із власної спальні, почати нарощувати на своєму тілі десятки кілограмів жиру на знак відрази до будь-якої сексуальності або підвісити своє тіло на гаках у клітці з отруйними зміями — ласкаво просимо. Усе, що завгодно, аби лиш ви ніколи не зуміли знайти сенсу свого існування, людське призначення.

Прагнення до «відокремлення» статі від завдання біологічного відтворення присутнє і в середовищі гетеросексуалів. Тому свідченням є «мода» на мастурбацію, секс-іграшки для дорослих, секс-машини для чоловіків і для жінок, яка широко пропагується. За лічені роки ці практики із принизливих, які свідчать про самотність і занедбаність людини, перетворилися мало не на предмет гордості. Соціальні мережі й спеціалізовані сайти заповнені сотнями тисяч «користувачів», задовольняються віртуальними контактами з протилежною (або своєю) статтю і знаходять у цьому джерело ексклюзивної насолоди.

Існують і більш спантеличливі тенденції. Перш за все — сексуальне надспоживання, за допомогою якого маніфестує себе структурна непристойність. Ідеться не про зростання числа повій або студенток, які «підробляють» завдяки Інтернету, легко знаходячи клієнтів, не вступаючи у конфлікт із законом і не контактуючи з організованою злочинністю. Фахівцям відомо, що в середовищі гомосексуалістів число сексуальних контактів є значно вищим, ніж серед гетеросексуалів. За одну бурхливу ніч гомосексуаліст, який шукає нових відчуттів на дискотечі «для хлопчиків», може змінити десяток партнерів. При цьому *сексуальне надспоживання* вважають в цьому середовищі чимось природним. Воно може мати вигляд своєрідної компенсації редукованого чоловічого початку, проте навряд чи мова тут може йти про досягнення якогось нового статус-кво, оскільки гомосексуалісти не є «третьою статтю» — вони лише частина трансгуманістичного руху.

Сучасна культура надспоживання породжує штучну істоту зі штучними потребами, що відірвана від будь-яких біологічних основ. Геї, лесбі, трансвестити, транссексуали, антисексуали та інші хиткі та подвійні статеві ідентичності представляються образом «людини майбутнього». «Будь собою — відшукай свою ідентичність і почувайся чудово!» —

закликає ця культура. Цей наскрізь штучний андроїд — частково недолюдина, але й надлюдина — істота, що не народжена, а самосконструйована. Тому сама по собі «боротьба за права меншин» — це боротьба не за права, а за панування нового антропологічного типу.

Ідеологи неоконсерватизму сором'язливо уникають оцінок вкладу гей-культури в руйнування традиційної моделі сім'ї та стилю життя, а в більш широкому плані — у знищенні Символічного. Вторгнення непристойного надійно замасковано політкоректною риторикою про права людини, захист сексуальних меншин і свободу вираження поглядів.

Неоліберальний дискурс, що виник у середині 1970-х років, із його акцентом на індивідуалізмі та нарцисичному характері світовідчуття зустрів у гей-середовищі теплий прийом. Саме на цей час припадає становлення «політики ідентичностей», яка стала важливим симптомом внутрішнього розпаду великих політичних утворень, згасання імпульсів нонконформізму, формування нових споживчих ніш і зростання колективного нарцисизму. Усе це незабаром стало предметом соціологічної та філософської рефлексії.

Як зазначала Даян Річардсон¹, «у надрах неоліберального підходу до гомосексуальності поєднуються визнання та підтримання відмінностей гомосексуалістів зі спробами розірвати цю традицію і вести нову політику, яка б зробила геїв і лесбіянок “звичайними нормальними громадянами”». Неоліберальна політика щодо сексуальності дійсно існує, хоча й не привертає до себе уваги. У її основі лежить визнання права кожного на унікальний стиль життя. Достатньо поглянути на професіоналізацію та зміцнення організацій геїв і лесбіянок, пильну увагу до них мас-медіа та підтримку їх великим капіталом. У США, наприклад, існує цілий академічний напрям, що вивчає «хімерну сексуальність». Статус, що різко зростає, фінансування, увага ЗМІ, широке проникнення в культурний «мейнстрім» — усе це перетворює гей-культуру на свого роду алхімічну реторту, у якій синтезується «постлюдський гомункулус».

Хоча неоконсерватори наприкінці 1990-х років дещо змінили своє ставлення до секс-меншин, записавши їх до табору «постмодерністів», справу було зроблено. Відтепер ставлення влади до цієї субкультури стало важливим індикатором, за яким Захід судить про «демократичність» тієї чи іншої країни й становище з правами людини в ній.

¹ *Richardson, Diane. Desiring sameness? The Rise of Neoliberal Politics of Normalisation. 2005.*

Важко, практично неможливо заперечувати роль нетрадиційних сексуальних ідентичностей як агентів нарцисичної матриці у справі нищення Символічного. І справді: вони мають повне право маніфестувати себе, і вони мають рацію в одному — в усвідомленні своєї *структурної обумовленості*. Саме вони відіграють роль авангарду в створенні «чудового нового світу», де будь-яка людяність, прихильності, стать, людське призначення та гідність є розкішшю, яку більше ніхто не зможе собі дозволити.

Два види «маніякальності»

У безлічі літературних творів та кінофільмів, коли в тому чи іншому контексті виникає фігура маніяка, рано чи пізно звучать слова «Бог — це я». Фігура маніяка нині стала певним культурним кодом, інформаційним вірусом. Славою Жижек писав про рух так званих «каттерів», які усвідомлено завдавали собі порізів, щоб упевнитися в тому, що вони існують. Сьогодні, коли статус самої реальності поставлено під питання, люди вважають за краще завдавати рани іншим або просто насолоджуватися видовищем того, як їх убивають. Біль і смерть залишаються єдиними категоріями, чия реальність не ставиться під сумнів.

У похмурому та глухому просторі лігва якогось чергового Ганнібала Лектера, його власна влада завжди — над державною владою та громадським порядком. У сингулярності цієї оселі діють тільки його закони. Робесп'єр, який учинив кривавий революційний терор, або князь Влад Цепеш, який прославився жахливою жорстокістю і все ж визнається національним героєм Румунії, — ось його попередники.

Водночас, досить показовою є історія Теда Банді, реального серійного вбивці, насильника й канібала, який орудував у США в 1974–1978 роках. На відміну від похмурого, проникливого і надприродно розумного персонажа Ентоні Гопкінса, Банді був людиною поверхневою, легковажною й не здатною зосередитися на чомусь довше, ніж на чверть години. За всієї близькості, він був фізично привабливим молодим чоловіком, легко добивався прихильності жінок, яких він згодом душив нейлоновими панчохами. У 1989 році Банді був страчений на електричному стільці, але хоча в будівлі в'язниці, де виконувався вирок суду, зібрався натовп, який скандував «Гори, Банді, гори!», мас-медіа вдалося зробити пролом у колишніх уявленнях про маніяків — багато хто, і не тільки у США, до цього дня співчують Банді.

Приблизно від цього часу громадський інтерес до теми маніяків і монстрів більш не згасав, ставши справжньою золотою жилою для Голлівуду. Так, у бойовику Саймона Феллоуза «7 секунд» (2005) з'явився якийсь гібрид олігарха й сексуального маніяка, утілене уявлення американців про «нових росіян». Цей персонаж на ім'я Олексій Кучинов — суміш жорстокості й енергії, жадібності й збоченості, всесильності й тілесної слабкості (він страждає якимось рідкісним захворюванням). Міць такого потворного чудовиська — *хтонічного маніяка* — полягає не в тілі, а в безмежності його фінансових можливостей і злочинній винахідливості.

Поява подібного «героя» — симптом складного і неоднозначного ставлення публіки до подібних «надлюдей» — чи то вони були б канібалами, серійними вбивцями або душителями-насильниками. Вони приваблюють — і відштовхують, спокушають — і вбивають.

* * *

У чому зв'язок образів маніяків із віртуальною сферою? Хоч би ким вони були, це фігури архетипічні. І як збірні образи вони є реальнішими, ніж сама реальність. Інтерес до них спалахує в епохи соціальної нестабільності, швидких змін. Роджер Осборн у книжці «Цивілізація. Нова історія Західного світу»¹ звертає увагу на ще один важливий момент: інтерес до маніяків досяг піку після виходу на екрани «Мовчання ягнят» (1990), але ще тридцять років тому подібної теми в поп-культурі просто не існувало. Інтерес до неї почав зростати незабаром після приходу до влади отця американського неолібералізму Рональда Рейгана, коли у США взяло гору «чорно-біле» мислення. Будь-який злочинець перетворювався на виплодка пекла, а будь-який фотогенічний хлопчик із хорошої сім'ї сприймався як ангел. Позитивні герої в кіно ідеалізувалися, — відповідно, негативні почали потроху набувати вигляду чудовиськ. Цікавий факт: від 1980 до 1994 року кількість ув'язнених в американських в'язницях збільшилася вчетверо, а відсоток громадян, які вчинили злочини, на тисячу осіб перевищив показники всіх інших країн Заходу.

Усе це наклало відбиток на трактування американською адміністрацією подій 11 вересня 2001 року: могутня аналітична машина спецслужб Сполучених Штатів проявила дивовижну сліпоту, навіть не спробувавши

¹ Osborne, Roger. Civilization: A New History of the Western World. Pegasus Books, 2006.

пояснити причини подій, які вразили Америку, і мотивацію учасників найбільшого теракту, що ціною власного життя знищили один із символів західної цивілізації — будівлі Всесвітнього торгового центру. Лише Усаму бен Ладена було перекваліфіковано з релігійного фанатика на маніяка і ворога роду людського й абсолютно демонізовано.

У цьому немає нічого випадкового. Півтони, відтінки, внутрішні суперечності — усе було стерто під напором примітивних спрощень, які, насправді, є проявом нарцисичного погляду, що є глибоко вкоріненим у західній культурі й політиці. «Ми» — світло, цивілізація, прогрес, «ви» — морок, зло, жорстокість і варварство.

1980-ті й 1990-ті роки стали часом швидких і несприятливих для мас змін, наслідків реалізації неоліберальної парадигми: це і зниження кількості надійних робочих місць і реальних доходів, зростання невпевненості у завтрашньому дні й глибоке соціальне розшарування. А епохи змін — найсприятливіший час для вторгнення архетипових фігур у масову свідомість. Попередниками маніяків, вампірів і космічних монстрів, що заповнили наприкінці ХХ століття віртуальну сферу, є аж ніяк не Робесп'єр або Влад Цепеш, а, скоріше, перші олігархи, які виникли в ході індустріалізації Америки: Корнеліус Вандербільт, Ендрю Карнегі, Джон Рокфеллер. Появу цих фігур люди у США зустріли з іще меншим ентузіазмом, ніж українці наприкінці 1990-х років. Їхня економічна міць, безкарність, цинізм і знання вивороту життя — усі ці риси втілювали в собі, як не дивно, Ганнібал Лектер, який став збірним образом нової «надлюдини».

До початку 1980-х років «маніяк» для мас-медіа був фігурою різко негативною, та й сама тема вкрай обмежено мусувалася в медіа, хоча серійні вбивці та сексуальні маніяки час від часу з'являлися. Лише з розростанням колективного нарцисизму, який уже наприкінці 1970-х років став предметом дослідження Крістофера Леша, і розгортанням неоліберальної парадигми, становище змінилося настільки, що Голлівуд негайно скористався «переоцінкою цінностей», закріпивши її у сфері колективних фантазмів.

Пробним каменем для неоліберальної парадигми став військовий переворот 1973 року в Чилі під командуванням генерала Аугусто Піночета — ще одного «негідника, але нашого негідника», як охарактеризувала його «Лос-Анджелес Таймс». Понад 30 тисяч людей загинули, 38 тисяч зазнали катувань. Багато хто пропав безвісти. Однак, незважаючи на заплямовану кров'ю репутацію, чилійський диктатор виявився для Заходу

не тільки цілком прийнятною, але й необхідною фігурою: Чилі стала першим майданчиком для неоліберального експерименту, який у середині 1970-х років було повторено в Нью-Йорку, а потім перенесено на весь світ. І не випадково Ганнібал Лектер має найбільшу схожість саме із чилійським диктатором, а не з якимось примітивним Бокассою чи Мугабе.

На користь цього припущення говорить вражаючий факт: від 1930 до 1980 року в Сполучених Штатах не з'явилося жодного мільярдера. Із приходом до влади Рональда Рейґана ситуація почала змінюватися — якщо для більшості населення планети настали важкі часи, капітал святкував перемогу. В умілих руках голлівудських режисерів масовий страх перед всесильними олігархами та «баронами-грабіжниками» було розщеплено і трансформовано. У результаті збірний образ збоченого таємного правителя й багатія — Ганнібала Лектера — перетворився на образ естета і знавця людських душ, який допомагає офіцерові поліції знищувати по-справжньому небезпечних і огидних монстрів, що мешкають «на дні». Але разом із цими монстрами на покидьків, що позбавлені людських прав, почали перетворювати не тільки злочинців (як по-справжньому небезпечних, так і дрібних), але й полонених талібів, які в більшості своїй були звичайними селянами. Спроби правозахисних організацій домогтися заборони тортур в американських тюрмах натрапили на фетиш «національної безпеки». Ба більше, не тільки злочинець, але й усякий найманець перетворився на «соціальний екскремент», що плутається під ногами в чарівно-порочних, мудрих і проникливих аристократів-людоджерів або їхніх сучасних послідовників — політиків, інвестиційних банкірів, керівників корпорацій.

Шведський економіст і дипломат Андерс Аслунд завершує свою роботу з порівняльного олігархознавства¹ словами, з якими важко не погодитися: «Якщо люди не впевнені, що потребують капіталізму, вони не приймуть і необхідності існування надбагатих». Складні, насичені, заворожливі образи маніяків, що поділені на «своїх» і «чужих», — не більше ніж спроба, скориставшись колективними страхами, нав'язати масам бажану емоційну реакцію на руйнування соціального гомеостазу, на нищівну перемогу багатих і надбагатих над бідними та спустошеними, нарцисично видозміненого суб'єкта — над традиційним. Штучно створений, віртуальний маніяк — це гіперреальна, похмура вершина,

¹ *Aslund, Anders. Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States. 2005.*

що руйнує наше бажання і підкоряє його нарцисичному стереотипу. Віртуальний маніяк — це «пуансон» нарцисичного бажання.

Усе, що сказано, підтверджує не тільки біполярність дискурсу з приводу прав людини, яку відзначено багатьма дослідниками, але й глибоко вкорінений нарцисизм світовідчуття Заходу. Відтепер правами володіє далеко не кожен європеець, а «інвестор». Неєвропеець, а тим більше той, хто зі зброєю в руках або іншими засобами бореться проти цінностей Заходу і нарцисичної схеми емоційного життя, вважається сучасним аналогом «варвара» — «терористом», а з терористом, як відомо, ніякі переговори не ведуться. «Усі тварини рівні, але деякі — рівні більше за інших» (Дж. Оруелл. «Скотний двір», 1945).

Позбавлення «варвара», «маніяка», «терориста» права на висловлювання — найважливіший елемент, що забезпечує незламність нарцисичного сценарію. Не випадково Ганнібала Лектера (так само, як і інших небезпечних злочинців, що перебувають в ув'язненні), показують публіці, закриваючи їхні обличчя масками. Знаменита фотографія моменту тортур у в'язниці Абу-Ґрейб: на голову жертви надіто темний пластиковий пакет, до зап'ясть підключено електроди, — обійшла весь світ, проте навряд чи багато хто з тих, які бачили її, замислилися, з якою метою закрито обличчя ув'язненого.

Маніяки, терористи, кілери, серійні вбивці, убивці серійних убивць... Усю цю похмуру фантазмагорію, що немов вирвалася з пекла й захопила перші шпальти цифрових і паперових засобів масової інформації, так і не було розпізнано — ані як грандіозний нарцисичний фантазм, ані як спробу виправдання сценаріїв помсти в геополітичному масштабі. Саддам Гусейн, Муаммар Каддафі, Усама бен Ладен та інші далеко не ангели зусиллями світових мас-медіа були остаточно позбавлені людських рис — інакше кажучи, віртуалізовані. На будь-яке безпосереднє знання, прямий контакт, який би дав можливість цим людським істотам розкритися як живі люди, було накладено заборону. Та це й цілком зрозуміло: пізнання Іншого (людини, лідера, альтернативного суспільного устрою) у віртуальному просторі глобальних медіа — першорядне й абсолютне табу.

МЕТАМОРФОЗИ ФАТАЛЬНОЇ ЖІНКИ

Один із найчарівніших голлівудських фантазмів, що затьмарює навіть горезвісну валізу, яку напхано пачками доларів,— образ дів-войовниці. Популярність його тільки зростає: якщо в 1960-ті роки образ переможної дівки рідко з'являвся на екранах, то кінець 1970-х років було відзначено феноменальним успіхом Сігурні Вівер, яка зіграла космо-льютчицю Ріплі в «Чужому». Зусиллями кіношників виник цілий пантеон дів-войовниць: від людиноподібної принцеси Ксени до ніжного, але неприборкуваного створіння, що втілено Мілою Йовович у «П'ятому елементі» Люка Бессона (1996).

Характерно, що міць войовниць із року в рік тільки зростає. Якщо Барбареллі зі старого франко-італійського фільму, що знято в 1960-х, був потрібен автомат, то Ксена на початку XXI століття трощила юрби варварів простим мечем, а Мілі Йовович удалося зупинити рух планети-вбивці лише силою бажання. Роль переможної супердівки — мрія і вершина кар'єри будь-якої голлівудської зірки. Чоловікам як рятівникам людства глядачі давно (хоча і з різних причин) не довіряють. Як мінімум, їм доводиться ділити лаври зі своїми партнерками, які мають, як не глянь, привабливіший вигляд, ніж безсердечні та безпринципні мачо.

Роль фатальної жінки в історії ще чекає на своїх дослідників. Головне завдання дів-войовниць, які ведуть свій родовід, імовірно, ще від біблійної Юдифі,— це приборкання та знищення хтонічних монстрів. Утім, на їхньому місці можуть опинитися і просто іноземні загарбники — наприклад, англійці, у вигнанні яких із континенту не останню роль зіграла Жанна Д'Арк.

Монстри можуть бути більш і менш людиноподібними, при цьому вони мають надлюдський інтелект і силу. Це істоти з іншого світу, із тією лише різницею, що коли в минулому інший світ розташовувався під землею, то тепер його все частіше розміщують у похмурих глибинах космосу.

Спільні для дів-войовниць якості — саме ті, що традиційно приписувалися чоловікам: рішучість, відвага, наполегливість у досягненні мети, винахідливість, уміння вести людей за собою, здатність удаватися до крайніх заходів. Разом із тим, вони здатні відчувати глибоку прихильність — перш за все, до дітей, але не до чоловіків. Діви борються не заради коханих (як правило, таких і немає в полі зору), але «заради життя на Землі». З войовницями-лесбіянками питання поки що відкрите, але цю можливість безсумнівно буде використано — у героїнь такого типу власне жіночого залишається не так уже й багато.

Діва-войовниця — образ амбівалентний. Вона і приваблює, і лякає. Володіння такою жінкою — щось практично неймовірне. Якщо це є недоступним навіть екранним монстрам, то що може запропонувати могутній діві звичайний чоловік? Тільки покірність. Самураї, що розповзаються і стогнуть у калюжах крові, яких порубано Умою Турман у фільмі «Убити Білла»,— єдина версія насолоди-болю, насолоди-вмирання, яка є доступною її шанувальникам.

«Об'єкт бажання» й універсалізація «моторошного об'єкта»

Багато що може пояснити звернення до європейської історії. Перш за все, варто звернути увагу на те, що «прекрасна дама» у європейській культурі Нового часу тривалий час була позбавлена більшості ознак живої жінки — і це принципово відрізняє її від раннього Середньовіччя з його культом Чорної мадонни¹. Кохання до «прекрасної дами» стало відлунням давнього культу, що обернули навиворіт,— мадонна з «пані» перетворилася на жінку, об'єкт бажання. Вельми показовим є те, що лише починаючи від XIV століття, вододілом якого стала епідемія «чорної смерті», жіночі груди набули сексуальної конотації, їх почали

¹ Сучасні дослідження культу Богоматері підтверджують зв'язок між «чорними мадоннами» християнства та чорними статуями античних божеств, які поширені в релігійних культурах давнини. Зокрема, у таких образах протягом тисячоліть виступали богині землі, родючості й материнства на Близькому Сході (Кібела, Іштар і єгипетська Ізіда).

ретельно приховувати, а спільні відвідування лазень і купалень чоловіками та жінками збереглися лише в північноєвропейській глибинці. Так, мадонна перетворилася на «Венеру в хутрі» задовго до того, як було опубліковано знамениту повість Леопольда фон Захер-Мазоха (1869).

У результаті жінку почали сприймати або як богиню, або як породження пекла. Подібного роду сприйняття лягло в основу діяльності інквізиції, яка розпочала полювання на відьом. У жінконенависницькому чаду в деяких місцевостях чоловіки знищували мало не геть усіх жінок — від малих до старих, — отримуючи натомість нищівний «брак», і не лише психологічний, але й сексуальний. Такою була плата за засвоєння уроків християнства.

Сучасні європейці вважають за краще не згадувати про те, що полювання на «відьом» у Європі супроводжувалося повальним знищенням чорних кішок, яких було винищено майже повністю. В основі обох видів масової істерії лежить універсалізація «моторошного об'єкта», яка зумовлює характерну для нарцисів неможливість сприймати Іншого як повноцінний об'єкт, людську особистість або живу істоту, що зазнає страждання.

Мішель Фуко в «Історії сексуальності» вельми близько підійшов до цієї проблематики, протиставляючи архаїчній «арс-еротиці», що фактично була аналогом об'єктності, новоєвропейську «сцієнцію сексуаліті» — «науку про сексуальність». Він блискуче показав, як у «науці про сексуальність» бажання перекладається в мову, заміщується дискурсом. Ми це можемо спостерігати практично щодня в незліченних солов'ячих ток-шоу, які заповнили телеефір. «Брак» зафіксовано в самій мові, у дискурсі, який нав'язується суспільству, стає домінуючим і репресивним — і не розмовляти цією мовою стає неможливим.

Універсалізація «моторошного об'єкта» проявляється в найбільш звичайних життєвих ситуаціях. Вона проникла в поп-культуру, телевізійні серіали та відеокліпи, просочивши собою буквально кожен п'ядь нашого емоційного життя, і при цьому виявилася найбільш затребуваною в націоналістичному й неоконсервативному політичному дискурсі.

Чарівність неможливості

Ключовим моментом, що запускає нарцисичний патерн бажання, є не лише привабливість жінки, але поєднання *блиску* і *недоступності*. Це вбивча досконалість, утіленням якої є діва-войовниця на екрані, так звана «фатальна жінка» або — у повсякденному житті — «стерва».

Приваблює не здатність до руйнування сама по собі — домогосподарка у фартусі здатна спаплюжити життя чоловіка не менш ґрунтовно, а парадоксальне поєднання м'якості та сили, слабкості та снаги, ніжності й загрози — тобто, естетика гламуру. Войовниця з її потужною життєвою та сексуальною енергією якраз і є тим створінням, яке, навіть руйнуючи чийсь життя, здатне внести в нього щось нове.

У чомусь це схоже на володіння небезпечною екзотичною твариною. Володіння такою жінкою — це не лише неймовірна (і неможлива) сексуальна насолода, але й настільки ж неймовірне підвищення соціального статусу. «Досить того, що я пройшлася з тобою по вулиці, і всі це бачили». Болісна дисгармонія статевих відносин при цьому залишається за кадром.

Валіза, яка напхана пачками стодоларових купюр,— це володіння можливостями. Але володіння дівочо-войовницею — це володіння «реччю речей», підкорення неможливої вершини насолод. Байдуже, що слідом за цим підкоренням залишається можливим лише один рух — за межі життя? Це не заважає фантазму залишатися привабливим. Сяючі, як крижані гірські піки, войовничі та ніжні діви самим своїм існуванням вносять у життя блиск і напруження.

Упоратися із цим непросто. Реакції чоловіків є вельми різноманітними: від розгубленості й невротичної залежності до крайньої мізоґінії¹. Підліток, який здирає ключем рекламний аркуш із напівоголеною красунею зі стінки кабіни ліфта, самотній пенсіонер, який домальовує фалос дівчині на обкладинці збірки кросвордів, або нелюд, який розпорює живіт зґвалтованій школярці, роблять ту саму символічну операцію: *нейтралізацію стимулу*.

Найпростіший спосіб такої нейтралізації, що доступний навіть тваринам,— пожирання. Канібал Іссей Сагава, японський студент Сорбонни, у 1981 році вбив, розчленував і з'їв свою однокурсницю Рене Гартвельт. Фактично, він лише переклав у грубий фізичний план те, що інші люди роблять на символічному рівні за допомогою уяви,— і це несподівано підтвердила величезна популярність книжок про Сагаву, та й усього голлівудсько-канібальського дискурсу.

Французькі психіатри дійшли висновку про неосудність і, отже, не-підсудність Сагави. Його було депортовано до Японії, де його помістили до психіатричної клініки. П'ятнадцять місяців по тому людожера

¹ Мізоґінія («*misos*» — ненависть і «*gynе*» — жінка) — упередження, зневага, презирство чи навіть ненависть до жінок.— Прим. ред.

було виписано з клініки, і відтоді він перебуває на волі. У даний час він проживає в Токіо і має певну популярність. Його часто запрошують криміналісти для бесід і консультацій, він пише ресторанны огляди, а в 1992 році знявся у фільмі режисера Гісаясу Сато «Спальня» у ролі спостерігача садо-сексуальних сцен. Сагава зізнається, що його й зараз долають людожерські фантазії, але стверджує, що ніколи б не наважився їх утілити.

Те, що скоїв Іссей Сагава, вжахнуло його самого, хоча й не позбавило пам'яті про отримане задоволення,— сексуальна трансгресія завжди супроводжується підземним гулом священного жаху.

Помітну частину ресурсів Інтернету становлять сайти і чати, що присвячені сексуальному насильству, хоча їх і не вважають «мейнстрімом». «Жінки — це собаки, єдина цінність яких полягає в тому, щоб служити, доставляючи мені задоволення. <...> Справжньою владою і справжнім насильством можна насолоджуватися лише тоді, коли їх застосовують до людей з усією жорстокістю і застосовують нескінченно» — так писав Пітер Сотос, літератор і редактор журналу «Pure», якого англомовна Вікіпедія назвала «ймовірно, найгіршою людиною на планеті».

Незважаючи на свою маргінальність, ці приклади психопатології є всього лише зворотним боком, тінню масового бажання, відображення метаморфоз, які відбуваються з тими, хто раніше вважався «просто жінкою» і «просто чоловіком».

Трансформація інтимності й повсякденності

Моделі відносин, які демонструють на екрані, відгукуються луною в повсякденності, і відлуння це — неврози, розчарування, хвороби. Опинившись під владою всесильного фантазму, що підтримують, розповсюджують і нав'язують всюдисущі медіа, його жертви позбавляються контролю над власним життям і бажаннями. Так фантазм «піднесеного об'єкта» — чи то діва-войовниця, чи ідеальний, але невловимий коханець — відтворює себе в культурі.

Один із наслідків захопленості ним — *руйнування традиційної моделі сім'ї* та перегляд сімейних відносин на користь жінок. Виникає тяжкий для чоловіків дисбаланс, який відзначено британським соціологом Ентоні Гідденсом у роботі «Трансформація інтимності». «Дівами-войовницями» стають усі жінки, і це завдає нищівного удару по соціальному

самопочуттю чоловіків і поступово змінює всю картину відносин у соціумі. «Сучасні суспільства мають приховану емоційну історію, яка все ще не виявлена до кінця. <...> У даний час поглиблюється прірва між статями. І ніхто не може з упевненістю сказати, наскільки вона є глибокою і як далеко пролягає».

Зрозуміло, можна припустити, що «сексуальна революція» — це наслідок нового етапу розвитку технологій — чи то оральні контрацептиви, чи поява автоматичних пральних машин та іншої побутової техніки, що вивільняє значну частину часу й полегшує працю домогосподарок. Але що спрямувало розвиток технологій саме в це русло? Що послужило поштовхом для розробки гормональних пігулок у рамках економічної системи, що, у принципі, не здатне існувати в умовах цілковитої задоволеності? Будь-яку людину, яка задоволена життям і відносинами з оточуючими, ця система з маніякальною завзятістю перемелює, перетворюючи на «прозору» особистість — якщо не на лицаря-мазохіста, який ладен виконати будь-яку примху Прекрасної дами, то на невротика, який прилип до телеекрана, що терзається непереборним бажанням подивитися бозна-яку за ліком серію улюбленого серіалу або мильної опери.

Прекрасна, сексуальна та недосяжна діва-войовниця — найбільш пристосований для цього інструмент. Створення образів прекрасних і недосяжних речей — чи то розкішний автомобіль, вілла або жінка, що сяє красою, — а зрештою пробудження речового голоду й активізація купівельної активності — хіба не для цього існують тисячі глянцевого журналістики і не менш глянцевого телеканалу? При цьому нікого не цікавить, що покупець чи споживач день у день перетворюється на жалюгідного невротика, що не здатен контролювати своє життя і вчинки, — такий стан справ тільки сприяє функціонуванню системи.

Заборона на справжнє задоволення: похмура радість

Тут логіка капіталізму натрапила на воістину золоту жилу: зворотний бік такого фантазму — заборона на насолоду, її нескінченне відкладання. Саме він створює цикл вічного розчарування, про який ми вже згадували.

Саме заборона створює дещо похмуре, гірко-солодке задоволення, яке виявилось таким затребуваним масовою культурою. Згадайте серіали «Агентство “Місячне сяйво”» (1985–1989) або «Секретні матеріали» (1993–2002 і 2016–2018). В обох реалізований той самий сценарій

стосунків між чоловіком і жінкою: герої разом роблять цікаву й небезпечну роботу, разом потрапляють у неймовірні пригоди, але між ними ніколи не відбувається нічого інтимного, хоч би якими близькими вони були, вони нескінченно *передчують*.

Наївний глядач не відчуває, що саме ця обставина є умовою розгортання фантазму бажання. Нескінченно відкладаючи його здійснення, глядач фактично отримує той самий медійний продукт, за який йому доводиться платити не один раз, а багато разів, знову і знову.

Недосяжна жінка ніби говорить: «мене не можна отримати, але ти вільний нескінченно бажати мене, ба більше, зобов'язаний — хіба ти не чоловік?». Її зброя — чи то озброєна вона автоматом, як-от Міла Йовович, або мечем, як-от Ума Турман, — це знаряддя кастрації, що націлене на того, хто, порушуючи певний «договір» про додаткову насолоду, усе ж захоче нею володіти, покінчивши тим самим із фантазмом. Тут меч Уми Турман, що рубає направо і наліво, набуває нової, несподіваної якості — це фалічний символ. Жінка в мазохістському фантазмі фактично виконує роль Отця, «відсутнього фалоса», кажучи мовою психоаналізу.

Заборона на переривання фантазму — і на протидію машині, що експлуатує його, — виявляється ніби «аморальною» справою. При цьому збоченці й маніяки, патологічні жінконенависники та насильники парадоксальним чином виявляються «бунтарями», свого роду «жертвами» існуючого соціального порядку. Через те вони й викликають у публіки якщо не симпатію, то непідробний інтерес. Це ніколи не вимовляється відкрито — існування наркотичної залученості до фантазму поряд із його руйнівними та матеріальними вигодами, які він приносить тим, хто знаходить усе нові версії його відтворення, є небезпечною, недоречною істиною.

Міць, статус і всюдисущість фантазму не залишають нам вибору. Відновлення сфери бажань — найбільш інтимної сфери кожної людської істоти — є можливим лише через «нормалізацію за допомогою руйнування», про що мріяв Жан Бодріяр, через публічний злам нарцисичної матриці, що нескінченно відтворює, нав'язує й експлуатує фантазми, які в наші дні стали чимось набагато більшим, ніж ми в змозі уявити.

ВІРТУАЛЬНЕ І РЕАЛЬНЕ

Пускаючись у міркування про віртуальність, важко втриматися від спокуси піти второваним шляхом і оголосити її якимось технологічним дивом, що звільняє нас від труднощів і обмежень реальності: простору, часу, труднощів у отриманні інформації, зображень і тривимірних образів. Що першим спадає на думку під час згадування віртуальності? Інтернет, соціальні мережі, комп'ютерні ігри, тренажери-симулятори, тривимірне відео, тривимірний віртуальний світ *Second Life* тощо. Загальним для всього, що перераховано, є *інтерактивність*. Але чи є вона визначальною? Трохи поміркувавши, можна ще більше розширити список, зарахувавши до нього телебачення і навіть настірливі FM-станції, що розважають «офісний планктон» дорогою на роботу. Звісно, це не повноцінна віртуальність, але простір «трансцендентальної ілюзії», що схожий на неї, про який говорив видатний німецький соціолог Ніклас Луман у своїй фундаментальній праці «Суспільство суспільства»¹.

Проблема віртуальності опинилася в нашому полі зору не сама по собі — як якийсь химерний продукт розвитку технологій,— а як важливий симптом *применшення реальності*, ознака того, що з нею відбувається щось таке, що поки що неможливо визначити. Іще ніколи статус реальності, суцього, не був таким підірваним ізсередини — не силою ідей, але силою технічних засобів і людського бажання. Про реальність сьогодні говорять як про пустелю, у яку ми повертаємося з віртуального світу, що сповнено фарб, звуків і подій. Віртуальний світ видає себе за небо, яке опустилося на землю, за якесь передвічне блаженство. Але якщо це так, де міститься пекло? А тим часом тінь, що відкидається грандіозним монументом влади й капіталу, який підноситься над нами,

¹ Луман, Ніклас. Общество общества. Часть II. Медиакоммуникации. М., Логос, 2005.

стає настільки щільною і всеохоплювою, що саме час замислитися над тим, що несе нам ніч, яка насувається.

Можна припустити, чим насправді є віртуальність: це штучна, локальна реальність, простір фальсифікації бажання. Звідси її неймовірна яскравість, насиченість і багатоподієвість. У віртуальності немає нічого неможливого, статуси знака й об'єкта розмиті й невиразні — і в цьому криється її глибинна безоб'єктність.

У віртуальності можна вгледіти схожість з ігровим полем — із тією різницею, що гра завжди обмежена в часі та просторі, націлена на результат і підпорядкована єдиним правилам. Однак віртуальна реальність — це дещо інше: вона не має кордонів і правил, які надають їй сенсу, проте претендує на те, щоб підмінити собою реальність, виступаючи її квінтесенцією. Це її найістотніша риса: подібність прагне підмінити собою оригінал. Ба більше, віртуальна реальність породжує інші віртуальні реальності, виявляючи властивості вірулентного «дечого».

Ця здатність віртуальності особливо помітна у феномені RPG-ігор, які часто викликають ігрову залежність. Екран монітора — це «поверхня-безодня», де проявляється ще одна важлива риса віртуального «дечого»: його наркотична складова, здатність викликати потяг. Маршалл Маклюен у роботі «Розуміння медіа...»¹, аналізуючи вплив медійних технологій на умонастрій, поведінку та звички західної людини, підкреслював, що основна ідея міфу про Нарциса полягає в тому, що «люди миттєво виявляються зачарованими будь-яким розширенням самих себе в будь-якому матеріалі, крім них самих». Нарцис і наркоман справді мають дещо спільне: за зовнішнім холодом ховається глибока відраза до реальності, при цьому обидва є залежними від особливого роду «джанку» — хімічного або емоційного.

І все ж рисою віртуальної реальності, яка найбільше впадає в око, є її барвистість. Мабуть, можна погодитися з Жаном Бодріярром: вираз «віртуальна реальність» — оксюморон, віртуальне є синонімом поняття гіперреальність². Світи онлайн-ігор казково гарні, різьоче яскравою є *Second Life*, сексуальні образи, якими сповнений Інтернет, прекрасніші, ніж будь-яка жива жінка або чоловік. Однак саме у своїй бароковій надмірності гіперреальність і проявляє *інвестицію непристойності*: це

¹ McLuhan, Marshall H. *Understanding Media: The Extensions of Man.*— N.Y.: McGraw Hill, 1964.

² Baudrillard, Jean. *Mots de passe. D'un fragment l'autre.* 2006.

саморушний «внутрішній простір», що вивернутий навиворіт і призначений не для споглядання, а для активного споживання.

Гіперреальність — це мрія, що виставлена на продаж, зруйноване Символічне. Сексуальний образ, який створено на екрані, не може сказати вам «так», і хоч би яким прекрасним він був, завжди містить у собі відмову, викликаючи трепет своїм «подвійним посланням». Порушуючи «брак», гіперреальність сама є породженням «браку», спрямовуючи бажання у цикл вічного розчарування.

Інший у віртуальному спілкуванні

Задовго до розквіту телебачення й тим більше створення Інтернету, однак абсолютно в дусі європейської культури Жан-Поль Сартр у роботі «Буття і Ніщо»¹ заявляє: «Іншого ніколи не можна торкнутися, він зникає в момент дотику до нього». Інший, в уявленні Сартра, є якоюсь асимптотою, до якої можна нескінченно наближатися, але якої ніколи не можна досягти. Звідси й теза «Об'єкт — ніщо», оскільки від нього нічого не залежить у політекономії нашого бажання, яке перетворилося на свого роду «колісницю Джаггернаута». І якщо об'єкт — ніщо, а фантазм — усе, то суще виявляється не більше ніж ілюзією, «реалом»², і з ним можна не церемонитися. Так «інший світ» став марою не тільки для релігійних містиків, але й для маси людей, які шукають бодай надію на звільнення від негараздів життя, що стало нестерпним. Нові технології — спочатку друк, потім кіно, радіо, телебачення і, нарешті, глобальна інформаційна мережа — не принесли звільнення, а лише запропонували шлях до світів ілюзорного задоволення.

У Славоя Жижека є цікаве зауваження: сучасний суб'єкт є суб'єктом споживання, але це споживання найчастіше виявляється віртуальним, бо люди купують не яблуко, а «екологічно чисте яблуко», не просто автомобіль як засіб пересування, а образ свого процвітання. Політекономія бажання знайшла собі місце десь між уявним і реальним, але зовсім не в царині Символічного. На жаль, Жижек не дав відповіді на запитання, як споживання пов'язане з епідемією віртуалізації та зміненими патернами міжособистісних відносин, причина яких — розмивання Символічного.

Формалізованість відносин з Іншим притаманна всім традиційним культурам. Загалом їх можна назвати «культурою складності», яка

¹ Sartre, Jean-Paul. L'Être et le néant. 1943.

² Термін філософії І. Ф. Гербарта (1776–1841). «Реал» з'єднує в собі ідею речі й ідею монади.

виходить із кількох передумов. По-перше, передбачається що Інший не є річчю, не є предметом споживання. По-друге, Інший є реальним, і він не просто образ або щось уявне. По-третє, Інший є збірним об'єктом, сценарії взаємин з яким необхідно опосередковувати за допомогою сфери Символічного — чи то спокушання, чи то співчуття або повідомлення. Інакше кажучи, усе це передбачає спеціальні практики в рамках «культури складності», якій протистоїть «культура простоти», що стає все більш агресивною та вірулентною.

Прикладом «культури простоти» може служити субкультура, яка сформувалася свого часу в Інтернеті навколо популярного малюнка, що відомий як «Превед!», і її ідіотський сленг (медвед, красунчиг, пелотка тощо). Усі ці примітивні деформації пояснюють тим, що у нарцисичному універсумі повноцінного Іншого не існує, він редукується або до образу, або до речі. На цьому будується «віртуальне спілкування» з притаманною йому глумливою безцеремонністю й обесивною анонімністю. Варто звернути увагу на те, що переважна більшість коментарів у Інтернеті (починаючи від політичних новин і до відгуків у блогах) тяжіють до нарцисичного патерну: це або вихваляння чогось (переведення об'єкта до розряду піднесених), або, значно частіше, глум (переведення до розряду принижених).

Тенденція до спрощення мови, формул спілкування, поділу оточуючих на «хороших» і «поганих» хлопців помітна не лише в середовищі темношкірого населення США або в голлівудській кінопродукції, а й глибоко вкорінена в уявленнях європейців про дійсність.

Коли поняття справедливості — єдине поняття, що має цінність для людей усіх культур (якщо вірити Дж. С. Міллі), — фігурально висловлюючись, стоїть на перехресті з простягнутою рукою, зломлене незліченними ударами ринкової доцільності, це зачіпає всіх без винятку. Тому й Інший у віртуальному спілкуванні стає не просто чистим екраном, що призначено для проєкцій, як стверджує психоаналіз, а клоакою, у яку дозволено звалювати будь-які стреси, відходи нервової діяльності, негативні емоції, ненависть і злість, отримуючи натомість похмуру або непристойну насолоду, частково вгамовує принципово невиситиму нарцисичну потребу.

Знищення Іншого

Абсолютна більшість користувачів соціальних мереж і спеціалізованих сайтів — аж ніяк не маніяки чи психопати, а скоріше жертви «браку», які не здатні реалізувати навіть найбанальніших сексуальних фантазій.

До їхніх послуг — сотні тисяч порноресурсів будь-якої спрямованості — від традиційної до скатологічної або бестіалістської. Віртуальний простір — усього лише гето реальності, яку він не здатний ані скасувати, ані бодай трохи послабити. Те, що не можна реалізувати в житті, переносять у віртуальний простір, де на нього можна принаймні подивитися, а потім відкинути — і піти собі геть.

Цікавий нюанс: Френсіс Доллордайн, персонаж трилера режисера Бретта Ратнера «Червоний дракон» (2002), умертвляє своїх жертв, не знімаючи рукавичок, а потім вставляє у їхні очниці осколки дзеркал. Тільки після цього, виконуючи ритуальний танець, він знімає рукавички і, стежачи за своїм відображенням у крихітних дзеркалах, торкається до тіла, відчуваючи екстаз від уявного перетворення на Червоного дракона. Чуття не зрадило творців фільму — тут розкривається фундаментальна риса нарцисичного сценарію бажання: Інший для нарциса — не більше ніж дзеркало, у якому відбивається він сам, і нарцис милується своїм відображенням. Але дзеркало це недосконале, і горе йому, якщо воно наважиться спотворити відображення, зробивши його смішним або безглуздим. Лють нарциса буде безмежною.

Денді та «нібито»

Зв'язок нарцисизму з феноменом віртуальної реальності може прояснити знайомство з іншим, хоча й дуже близьким феноменом — денді. Чим нарцис відрізняється від денді?

Німецький філософ Торстен Ботц-Борнштейн, який спеціалізується на питаннях естетики, у роботі «Якби Барбе Д'Оревільї¹ знав про віртуальну реальність: перегляд дендізму»² протиставив дендізм як стиль життя снобізму та кар'єризму, вважаючи при цьому, що справжніх денді³ в історії існувало всього троє: Джордж Браммелл — британський законодавець моди епохи Регентства, Шарль Бодлер і Барбе Д'Оревільї.

¹ Жюль Барбе Д'Оревільї (1808-1889) — французький письменник і публіцист, автор широковідомої книжки «Du Dandysme et de G. Brummell» (1861). Вів життя денді, зловживав алкоголем і наркотиками.

² International Journal of Boudrillard Studies. 2009. № 1.

³ Дендізм — соціально-культурний тренд, що сформувався в XIX столітті: людина, яка підкреслено стежить за естетикою зовнішнього вигляду й поведінки, вишуканістю мови. Дендізм виник як реакція на зрослу роль у суспільному та культурному житті багатьох буржуа й поширився по всій Європі, створивши своєрідний культ особистості, яка розкриває свою перевагу над суспільством шляхом наслідування моди.

Усі решта, включно з Нікола де Кондорсе, були більш-менш посередніми імітаціями Браммелла.

У тій же статті Т. Ботц-Борнштейн зазначає, що кар'єризм, снобізм і дендізм ґрунтуються на різних концепціях дійсності. Кар'єрист приймає реальність як належне. Він заперечує не існуючі структури, а всього лише своє місце в них. Сноб відрізняється від нього тим, що самовільно привласнює ті чи інші аристократичні атрибути. Можна сказати, що це — невдалий кар'єрист. На думку Ботц-Борнштейна, «у філософському плані дендізм не можна звести до набору об'єктивних характеристик, за винятком знуцання та провокації». Денді цікавлять лише новизна, лише ті речі, які відрізняються неповторністю. Дендізм, таким чином,— це цікавий альтернативний концепт стилю життя, який виник у трикутнику між кар'єризмом, аристократизмом і снобізмом.

І кар'єристи, і сноби страждають від того, що не можуть скористатися аристократичною вишуканістю та шляхетністю. «Однак денді знаходить,— пише Ботц-Борнштейн,— виключно оригінальний шлях поведінки зі своїм заздальгідь недорозвиненим соціальним статусом, намагаючись уникнути кар'єристського реалізму і снобістського фабуляціонізму. Його позицію можна описати так: він із готовністю визнає, що ніколи не досягне стану обраності та гідності, проте реалізує або уявляє, викликаючи роздратування снобів, що *він уже там*, нібито вже насправді став аристократом. Він спілкується з “реальним” існуванням лише за допомогою цього “нібито”».

Реальність денді, підкреслює Ботц-Борнштейн, існує лише для того, щоб бути зруйнованою. Для Барбе Д'Оревілії кохання — це всього лише «моторозна комедія», «порожні поцілунки, похмурі та марні пестоші в обмін на втрачене щастя і неможливу наснагу». «Ніколи не випробуйте чогось на кшталт пристрасті — вона зробить вас занадто реальним, щоб бути денді»,— радив і Джордж Браммелл. Однак за всього свого стомленого й пересиченого споживацтва денді парадоксальним чином примудрялися споживати і власний соціальний статус.

Зрозуміло, така позиція є досить ефемерною. Не випадково Ж.-П. Сартр називав життя Бодлера «невловимим, подібно до аромату». Денді XIX століття був «селф-мейд-меном» — людиною, яка створила себе сама. Важко уявити його в рамках традиційного суспільства або того режиму, який існував на той час у Російській імперії — для його появи був потрібен набагато більший ступінь свободи. Денді поєднував у собі культуру низів і верхів, а тому, подібно до трикстера, міг із лег-

кістю пересуватися східцями соціальної драбини. Він міг бути близьким другом коронованої особи — а завтра втратити все й опинитися в канаві. Сам стиль життя денді ніс у собі якусь трагічну домінанту й був пов'язаний із метафізичним викликом. Самотність, до якої він прирікав сам себе, була розплатою за його статус «соціального джокера» (саме так Ролан Барт називав маркіза де Сада) і невловимого об'єкта бажання, яким денді залишався для жінок. Альбер Камю якось зауважив, що денді були провідниками ідеї абсурду. Їхні пози та жести, їхня стратегія здобуття людської гідності в абсурдному, ентропійному світі являли собою виклик — спробу протистояти силам, утриматися на краю безодні. Заирнути в цю безодню й вижити, принісши в жертву абсурду частину самого себе,— ось ядро трагічного світовідчуття, що давало змогу денді зберегти людську гідність.

Дендізм як життєва стратегія — найбільш нестійка і водночас найближча до нарцисизму орбіта. І все ж не слід випускати з уваги відмінності: у дендізмі через його *відстороненість від реальності*, сприйняття її як гри, яка часом буває грою зі смертю, зберігається можливість символічної дії. Він не занурений у поточну реальність, а створює свою власну реальність за рахунок штучно створеного стилю та гри з постійним підвищенням ставок. Але найголовніше — денді притаманна самоіронія. «Чистий» нарцис є набагато більш ригідним і мстивим. Він не ставить під сумнів реальність, не кидає їй виклику, але чудово вмє руйнувати її, прагнучи до гіперреальності. Структури нарцисичних організацій сповнені кар'єристами, які із часом стають снобами, але ніколи — денді.

Чи можливим є сучасний дендізм? Торстен Ботц-Борнштейн спробував відповісти на це запитання, вивчаючи поведінку японських школярів: зокрема манеру носити дешевий молодіжний одяг у поєднанні з неймовірно дорогими сумочками від «LouisVuitton». На думку дослідника, ці дівчата «парадоксальним чином інтегруються і водночас опираються капіталістичному конс'юмеристському суспільству». Інакше кажучи — формують ту двоїсту модель відносин (тяжіння — відторгнення), яка найбільшою мірою притаманна нарцисам. Відбувається повна редукція символічного плану, зведення його до надцінності споживання. Те, що в денді було справжнім — *трагічне переживання реального життя*,— у сучасних псевдоденді перетворюється на симуляцію. Віртуальний світ Всесвітньої павутини, ця зруйнована реальність, яка претендує на статус єдино справжньої, для нарциса і є «небесами, де можна гуляти

в хмарах, як боги» (формула належить самому Джорджу Браммеллу). Інтернет надає для цього масу можливостей: тут можна як виставляти себе привселюдно (адже будь-який блог — це ваш особистий простір, що виставлений на загальний огляд), насолоджуватися непевністю свого статусу, присвоївши собі найнеймовірніший аватар або нікнейм, писати де завгодно і що завгодно (наприклад, гидоту в блогах знаменитостей або розлогі просторікування в коментарях до новин). Єдине, чого тут немає,— це трагічної домінанти, символічного виміру: віртуальний світ поглинає суб'єкта повністю. Занурюючись у віртуальний простір, він у повному сенсі *втрачає обличчя*.

Денді відтворює манери аристократа, хоча за походженням найчастіше належить до середнього класу. Тим самим він демонстративно й парадоксально, навіть саморуйнуюче кидає виклик принципу вирівнюваності, диктатурі буржуазної «середини» і посередності. Занурений у віртуальний світ користувач, незважаючи на всілякі хитрощі, кинути виклик не здатен — гіперреальність позбавляє його обличчя й тіла. А без цього неможливими є трагізм, справжність і людське самоздійснення.

Парадокс гіперреальності

Головний парадокс віртуального простору та віртуального спілкування полягає в тому, що вони *збуджують, але не вгамовують* потребу в інформації та повноцінних стосунках. Рідкісні винятки лише підтверджують правило. Електронні ЗМІ, так само, як і весь віртуальний простір,— це «дещо», що встановлює зі своїми користувачами зв'язок за типом «подвійної відповіді». Відносини, що виникають, свідомо заражені «браком», пропонована інформація є або неповною і недостовірною, або надлишковою і засміченою. У будь-якому разі, це лише та частина інформації, яку хтось побажав надати, а її споживачеві залишається тішитися власною активністю — оскільки насправді він є всього-навсього пасивним «реципієнтом». Усе, що приносить сяюча, претензійна гіперреальність, що видає себе за «дещо»,— це ілюзія свободи, повноти інформації, дії та звершення.

Пройшовши кризу жорна віртуальної, але все одно вражаюче дієвої та могутньої нарцисичної матриці, глядач, слухач або користувач неминуче набуває рис нарцисичної особистості — розореного і спалюженого, стражденного і смертного створіння, що прагне відплати, але перебуває в порожньому, потворному та жахливо безглуздому «дечому».

Перерахуємо ще раз основні властивості віртуальної реальності: безоб'єктність, вірусність, ангажованість, непристойність, наркотичність, подвійність і здатність фальсифікувати бажання, спрямовуючи його в нарцисичне русло. Віртуальна реальність у своїх найбільш яскравих, чарівливих та інтерактивних проявах — породження страху й нарцисичної відрази до дійсності, продукт зруйнованої людяності.

Чи можна вирватися з моторошного «ґето віртуальності», в'язкої, як патока, трясовини «tittytainment»¹? «Ми повинні віднімати, весь час віднімати», — наполягав Жан Бодріяр, маючи на увазі виразні засоби в мистецтві. За межами мистецтва для кожного з нас порятунком може стати індивідуальний вольовий акт — зречення або самообмеження, мовчання або самогубство, проте для тих, чия воля й фантазія безнадійно висушені або спалплені, порятунком може здатися лише глобальна катастрофа, що здатна спопелити павутиння, яким облутані людська воля і бажання.

Гумор в Інтернеті

Гумор молодого нарциса в Інтернеті — це, насамперед, знуцання і знуцання. Важко не погодитися з Бернардом Шоу, який стверджував: «Бажання писати про смішне свідчить про те, що ваше почуття гумору безповоротно втрачене». Дотепи у світському житті є важливим маркером рівня культури співрозмовника. Французьке слово «*esprit*» означає не тільки «дух», а й «дотепність» — адже в словах завжди є другий і третій план, і ще дещо між рядків. Здатність сміятися — такий само атрибут людини, як і мова. Однак сьогодні і мова, і гумор змінюються на очах. Дотепи Володимира Зеленського (що належать не йому, а авторам реприз) принципово відрізняються «за духом» від гумору Михайла Жванецького. Що, власне, із нами відбувається?

Зигмунд Фройд вважав, що гумор є засобом отримання задоволення: «Задоволення від гостроти впливає з економії витрат енергії на скасування затримки, задоволення від комізму — з економії витрат енергії на роботу за уявленням, а задоволення від гумору — з економії афективної витрати енергії». Звучить не дуже переконливо, та й сам творець психо-

¹ Авторство цього неологізму, що означає щось середнє між «цицьками» і «розвагами», належить Збігневу Бжезинському. Саме поняття визначає необхідність великої кількості їжі та розваг для того, щоб 80 % людства перебували в неробстві, у мирному й благодушному настрої, оскільки в близькому майбутньому лише 20 % працездатних людей знадобляться для підтримання функціонування світової економіки.

аналізу був напрочуд неусмішливою людиною, хоча йому й траплялося комічно непритомніти, ледь хтось вів розмову про «болотні трупи» — тіла прадавніх людей, що добре збереглися і які було знайдено в болотній місцевості на півночі Німеччини.

Послідовники Фройда дійшли висновку, що сміх допомагає долати всілякі страхи і має спільні соціальні функції з мистецтвом, спортивними іграми та пияцтвом,— як можливість захиститися від неприємної реальності. Анрі Бергсон одним із перших звернув увагу на соціальне значення гумору, вважаючи його головною функцією виправлення суспільства, оскільки він існує тільки в контексті соціальної групи. Коли ми жартуємо, завжди в наявності той, хто виграє, вимовляючи жарт, і той, хто програє,— об'єкт кепкування.

Водночас, гумор далеко не завжди буває нешкідливим. У середньовічній Європі, наприклад, публіка розважалася, спостерігаючи за публічними стратами. Смішним буває тільки людина, але не стихія і не пейзаж. Гумор — явище соціальне, і будь-яка зміна в його практиках — це наслідок глибоких і навряд чи усвідомлюваних зрушень у всьому емоційному житті.

У повоєнний час число наукових досліджень, що присвячені проблемі гумору, досягло сотень, так само як і теорій його походження. Їх, нехай і вельми умовно, можна поділити на три групи, що відображають його когнітивний, соціальний і психологічний аспекти. Гумор як комунікативна практика може бути і невербальним, але нас більше цікавить не «розгадка таємниці гумору», а зрушення в його застосуванні, у відчутті смішного в епоху втрати Символічного і зіткнення «соціальних брижів» із наростаючим нарцисизмом.

У системі суспільних відносин, у якій розвага стає нав'язаною, примусовою, саме почуття гумору зазнає деформації. Сміх як засіб психологічного захисту неминуче втрачає ефективність, форми його змінюються з високих на ниці та параноїдальні, сатира й іронія відступають на другий план. Сучасна індустрія розваг з її нескінченним потоком розважальних шоу, де сміх постійно звучить «за кадром», перетворює сміх на параною: іноді здається, що це телевізор регоче з нас. Домінування глумливого й знеособленого парагумору — це і є те зрушення, яке ми відчуваємо на собі.

Коли держава стає колективним нарцисом, її ставлення до гумору неминуче характеризується коливанням уздовж осі «любов — ненависть». Будь-яка ідеологія починається з того, що пред'являє за свою основу

якесь фундаментальне значуще, завдяки якому структура влади набуває завершеності. Проблема ідеології — у її негнучкості й неповороткості. Вона неймовірно серйозна, нудна і вічно спізнюється з реакцією на обставини, що змінюються. Амбівалентність, трансгресія та девіації, що притаманні гумору, перетворюють його на небезпечного конкурента ідеології, навіть якщо гумор прямо і не вказує на фіктивність «Великого Іншого».

Будь-яка влада з підозрою ставиться до жартівників і гумористів, вона постійно чинить їм жорсткі обмеження — і водночас має потребу в них. Гумор — це рятівна віддушину, що дає змогу «випустити пару», дати вихід напруженню, що накопичилося в соціумі, принагідно зала-тавши ті чи інші дірки в системі. І в цій якості не тільки ідеологічно витримані професійні гумористи і стендапери, але й сам гумор як такий є необхідним владі — принаймні доти, доки вона потребує підданих.

У зіткненні з ідеологією гумор дарує відчуття «ковтка свободи». Стара байка: начальник урядового гаража у відповідь на наказ подати машину міністру командує водієві: «Подай воза нашій мавпі!». Сміх — це маленька, цілком безневинна помста системі за повсякденні обмеження та приниження. Ось чому анекдоти про Брежнєва або Сталіна були явищем амбівалентним — загалом система скоріше виграла, ніж програла від їхньої циркуляції, оскільки в масовій уяві мала вигляд групи цілком земних і зрозумілих людей із більш-менш пробачуваними недоліками та примхами.

Тенденція до деградації гумору є особливо помітною в мові сучасних міських напівмаргіналів — там він уже не має відношення до влади, тому що зациклений на низькій реальності та на obsesивному отриманні непристойної насолоди, квінтесенцією якої є сентенція: «усе гівно, крім сечі».

Вражаючий факт: у наші дні практично немає анекдотів про сучасних правителів. Але за цим випливає ще більш вражаючий висновок: сучасна держава більше не має потреби у своїх громадянах. Їй потрібен «електорат», а не живі люди, формальна легітимність, а не моральний авторитет чи бодай право на існування.

Гумор нарциса

Гумор нарциса — річ своєрідна. Важко не піддатися чарівності його гострого, часом убивчого красномовства і не подивуватися його вмінню безпомилково мало не в кожного знайти слабке місце й безжально по ньому вдарити. Гумор нарциса заснований на більш-менш тонкому

глузуванні з геть усього. Досить згадати, наприклад, обвинувальну промову Гумберта Гумберта з набоковської «Лоліти», що адресована Клеру Куїльті, якого він мав намір стратити.

Нищівний гумор нарциса є тотальним щодо всього зовнішнього, але у всьому, що стосується його власної персони, він є глибоко серйозним. Єдиною фундаментальною річчю, яку не може бути поставлено під сумнів, є його центральне положення, його самодостатність, його особистий міф.

Чудові приклади нарцисичного гумору дає нам творчість Сальвадора Далі. Узяти хоча б «Портрет Пікассо», де марнославний художник зображений сюрреалістичним чудовиськом із баранячими рогами і язиком-ложкою, або картину «Похмура гра», на якій зображений Поль Елюар (перший чоловік Гали, якого Далі не жалував), що частково написана фекаліями. У «Щоденнику одного генія» сила-силенна хльостких висловлювань на кшталт такого: «У нефігуративному живописі існує кілька різних ступенів нещастя: є абстрактне мистецтво, яке завжди справляє дуже сумне враження; ще сумніший вигляд має сам художник-абстракціоніст; від любителя абстрактного мистецтва віє вже справжньою вселенською скорботою; але є ще більш похмуре й зловісне заняття — бути критиком і експертом щодо абстрактного живопису».

Мало хто знає, однак, що прославлений живописець, обдарований письменник і чарівний співрозмовник Сальвадор Далі був безжальним садистом стосовно тварин і геть не вмів поводитися з жінками. Лише в самому кінці життя він дещо стримав свою мегаломанію, зізнавшись: «Далі поганий, дуже поганий художник», — але так і не зумів поглянути на себе з іронією, більш людяним поглядом.

Гумор нарциса є параноїдальним у тому сенсі, що недоторканність його особистості, що не підлягає обговоренню, — це всього лише його надцінне «я» і нарцисична потреба. Порівнюємо два висловлювання. Чарлі Чаплін: «Життя — це трагедія, коли бачиш його крупним планом, і комедія, коли дивишся на нього здалеку». Фрідріх Ніцше: «Хто піднявся на найвищі гори, сміється з будь-якої трагедії — і на сцені, і в житті».

Це порівняння яскраво демонструє відмінність між звичайним і нарцисичним гумором. Безоб'єктність і внутрішня порожнеча нарциса не дають йому можливості поглянути на себе з боку, виключаючи можливість самоіронії. Гумор нарциса є нищівним, і тому його інколи так важко відрізнити від глуму, одного зі способів отримання непристойної насолоди. Гумор нарциса — це тактика «випаленої землі».

Літературна критика вже неодноразово звертала увагу на те, що в набоковській «Лоліті» (своєрідному шедеврї нарцисичної творчості) немає жодного позитивного персонажа. Подібним «проектом тотального знищення» є і творчість Фрідріха Ніцше, особливо в пізній період, і політика Адольфа Гітлера (після замаху на нього в 1944 році), а за великим рахунком — і весь сучасний глобальний неоліберальний проект.

І все ж, самозацикленість, космічний соліпсизм нарцисів — це лише частина правди. Нарцис як тип особистості безпосередньо пов'язаний із проектом суспільства надспоживання, затребуваний ним, його відтворення підтримується, стимулюється, а його цінність звеличується.

* * *

Парадокс полягає в тому, що розвиток інформаційних технологій, свобода отримання та поширення інформації, виникнення віртуального супроводжуються проявами духовної деградації: іронія, самоіронія, складні й такі, що потребують витрат творчої енергії, форми гумору та й спілкування як такого стають дедалі більш рідкісними. Спілкування деградує до обміну SMS-повідомленнями або твітами найбільш примітивного змісту. Гумор перетворюється на смакування «приколів» і дотепів. Те, що ми тут називаємо нарцисичною матрицею, формує двоїсте ставлення до гумору — типову «подвійну відповідь». З одного боку, система дедалі активніше використовує сміх як клапан для зниження соціальної напруженості. Але у плані особистісного сміх стає все більш примітивним і агресивним, перетворюючись на «shit-культуру». У результаті індустрія розваг трансформується в *інститут виховання нарцисизму*.

Ба гірше: висміювання «недоторканих» цінностей суспільства надспоживання стає сьогодні не тільки безглуздом, а й небезпечним заняттям. Коли реальність зникає, перетворюючись на всепоглинальне вірулентне «дещо», яке не припускає сумнівів і опору, не кожен із живих сприймає це як катастрофу людського духу, а уникнути наслідків переродження не в змозі ніхто.

БРИТВА «EGO COGITO»

Однією з найбільш вражаючих у світовому кінематографі є сцена в дев'ятнадцятихвилинному фільмі «Андалузський пес» (1929), що знято Луїсом Бунюелем і Сальвадором Далі. Вона шокує й сьогодні: чоловік курить, дивлячись на місяць, бачить, як диск місяця перетинає тонка довга хмара, бере бритву й абсолютно незворушно, неначе це найзвичайнісінька справа, розрізає дівчині око, притримуючи повіки пальцями і спостерігаючи за рідиною, яка витікає з очного яблука...

Можна довго розмірковувати про те, що найбільше вражає в цьому епізоді — холодний садизм героя, байдужість жертви чи хтивість від споглядання цього садомазохістського акту, у який нас занурюють раптово, як у вир. Самі творці фільму стверджували, що сцена ця не несе ніякого змістовного навантаження, так само, як і весь фільм, і глузували з будь-яких тлумачень.

Якщо і є дещо, яке лежить по той бік причинно-наслідкових зв'язків, то це світ збігів, перегуків, юнгівської «синхронії». Тут спантеличує несподіване перегукування контекстів, у яких з'явилися бритва Бунюеля і Далі (міжвоєнний період, напередодні Великої депресії), і «бритва Оккама» — філософський принцип, що сформульований Вільямом Оккамом у першій половині XIV століття (напередодні фінансового краху 1330-х років і епідемії «чорної смерті»). Фільм Бунюеля і Далі вийшов у прокат у той час, коли на екранах усього світу панувала сльозлива мелодрама, і спровокував скандал; навіть двадцять років по тому про Бунюеля писали як про «найжорстокішого режисера у світі». Філософська творчість Оккама припала на епоху панування церковної схоластики — і ледь не коштувала йому голови.

Катастрофа Оккама

«*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*» — «Не варто множити сутності понад необхідність». «Бритва Оккама», що ознаменувала початок *via moderna* — нового шляху філософствування, справляє набагато менш сильне враження, ніж видовище розрізання ока живої дівчини. Суть цього філософського принципу полягає в тому, що найбільш імовірним поясненням будь-якого феномена є найпростіше з можливих.

Саме з Оккама бере початок скептичний настрій і процедура *розрізнення* і *роз'єднання*, які притаманні європейському мисленню. Філософ-францисканець рішуче розвів приватне і загальне, тимчасове і вічне, Бога і людину. У роботах Оккама світ постав таким, яким ми його бачимо й сьогодні: позбавленим внутрішньої логіки, нескладним набором речей, які залишено Богом. При цьому питання про їхній взаємозв'язок та узгодження навіть не ставиться. Та й сам Бог, із точки зору Оккама, не є колишній творець, а всесильний, нескінченно далекий від усього людського, байдужий і жорстокий Вищий Пан — *Highest Presence*, — якого не умилює ніяка молитва, ніяке покаяння, ніякі богоугодні справи.

Зрозуміло, подібні нововведення не сподобалися церкві того часу. Якщо погодитися з аргументами Оккама, то зникає будь-яка необхідність у церкві, святенництві й богослужіннях. Натомість залишається необхідність світської влади. У результаті в 1324 році вченого ченця було звинувачено у ересі й відлучено від церкви, йому довелося рятуватися втечею та шукати притулку у володіннях імператора Людвіга Баварського, ворога Папи Римського.

Бог Оккама — це вже не трансцендентальна трійця, а всесильний нарцис. Однак саме таке уявлення про Бога і спонукало Лютера оголосити себе прихильником оккамізму, а до нього вплинуло на ранніх церковних реформаторів Джона Віткліфа і Яна Гуса. Згодом Лютер усвідомив, що потрапив у пастку, промінявши менше зло на більше, але його послідовники, а особливо прихильники кальвінізму, із тим не погодилися.

У холодній і тверезій думці Оккама відбився сам дух Нового часу. Задовго до Френсіса Бекона з його програмною тезою «знання — сила» сформувався новий погляд на знання, що вплинув на галілейську наукову революцію. Задовго до Декарта і німецьких романтиків Оккам оголосив індивідуума єдиною безумовною реальністю, експеримент — єдиним шляхом набуття досвіду й рішуче розділив релігію та раціональне

знання. І хоча до перемоги раціоналізму залишалося ще три століття, філософ проклав шлях скептицизму й науковому пізнанню з їхніми потужними інструментами розчленування і проникнення. Задовго до Айнштайна Оккама фактично поставив під сумнів усі метафізичні сутності: рух, простір, час і навіть роль церкви. Це привело його до думки про необхідність відділення світської влади від духовної, що на той час потребувало чималої мужності.

Світ Оккама — це добре знайомий нам сучасний світ: світ самотності, порожнечі і невпевненості. Коли все довкола в руїнах і забуте Богом, людина може розраховувати тільки на саму себе,— і цей гіркий раціоналізм і граничний суб'єктивізм самотнього індивіда, що зневірений і сумнівається, пронизує всю історію західної філософської думки.

Дослідники спадщини Оккама практично не звернули уваги на його *катастрофізм*. Виникнувши в катастрофічних обставинах як реакція на жакливі потрясіння його часу, думка філософа стала думкою-подією, думкою-катастрофою — і відправною точкою всієї філософії Нового часу.

Бернар Ліетар, розглянувши в роботі «Душа грошей»¹ процес становлення західної грошової системи, навів цікаві дані про події у Європі XIV століття, які він вважав ключовими для розуміння її нинішнього характеру. За життя Оккама (1285–1347) населення Європи, яке до 1300 року стійко зростало, почало поринати в злидні. У 1315–1316 роках Європу охопив страшний голод, вимерло близько 10 % населення. «Через голод люди їли котів, коней і собак... деякі крали дітей і їли їх»,— зазначає Ліетар. Масштабне згортання економіки призвело до голоду в 1320 і 1340 роках. «На початку 30-х років XIV століття фінансові будинки у Флоренції руйнувалися, як карткові будиночки,— один за одним: Ачч'айолі, Баннакорсі, Антелезі, Корсіні, да Удзано, Перендолі. Після спроби відновити те, що не підлягало відновленню, зазнали краху і два фінансові гіганти: Перуджі в 1343 і Барді в 1346 роках...». Що істотно, банківський крах стався до епідемії чуми 1347–1351 років — жакливої катастрофи, від якої вимерло від третини до половини населення континенту.

Б. Ліетар наводить і ймовірні причини економічного краху: концентрація влади в одних руках, централізоване запровадження єдиної валюти (а також зловживання правителів, що пов'язані з її карбуванням), ліквідація старої системи обміну, війни.

¹ *Lietaer, Bernard. Au cœur de la monnaie. Systèmes monétaires, inconscient collectif, archétypes et tabous. Editions Yves Michel, 2011.*

Відіграла свою роль і ще одна маловідома обставина, що свідчить про катастрофічність тієї епохи. До 1300 року в Західній Європі налічувалося 350 тисяч церков, у тому числі близько тисячі соборів і кілька тисяч великих монастирів. У середньому — по одній церкві на 200 жителів. Однак, як зазначає Б. Ліетар, «безпрецедентний будівельний бум припинився після 1300 року так само несподівано, як почався трьома століттями раніше. Я переконаний, що велике значення має той факт, що мало не всі 300 соборів, які було зведено у Європі в той період, були присвячені Діві Марії, і жодного — Ісусу Христу, який перебував у центрі релігії».

Водночас різко погіршилося ставлення до жінок. Жінка перетворилася або на піднесений об'єкт — або на ніщо. У результаті сформувався нарцисичний патерн бажання. Агнеса Сорель стала першою «офіційною коханкою» французького короля Карла VII, її сексуальні послуги оплачувалися коштовностями, предметами розкошів і навіть замками, тоді як права інших жінок нехтувалися. Почалася епоха, як зазначає Б. Ліетар, яка встановила «прямий зв'язок між сексом, політикою і грошима», що триває й донині. Аж до середини ХХ століття більшість жінок на Заході не мала права навіть відкрити власний банківський рахунок без згоди чоловіка.

Після епідемії 1347–1351 років Європа глибоко змінилася. Еліта, яка пережила чуму в замках і заміських віллах, кинулася відкрито тамувати свою нарцисичну потребу. Зникли колишня простота в одязі, скромність вийшла з моди, а їхнє місце зайняли золото і коштовності, самовдоволення і глумливість можновладців. Важко не погодитися з Ліетаром, який писав: «Історія XIV–XV століть справила глибокий психологічний вплив на формування емоційного світосприйняття на Заході, і фактично цей вплив зберігається й донині».

Саме нові шляхи мислення породили технічну цивілізацію Заходу, яка стала воістину глобальною подією і не меншою мірою глобальною катастрофою. Неможливо навіть подумки охопити всі наслідки цього повороту, і сьогодні ми спостерігаємо абсолютно нове явище — своєрідний реванш Всесвіту, «який не бажає» бути пізнаним.

Заразом, як відзначав Льюїс Мамфорд у «Міфі машини» (1967), у щоденникових записках Леонардо да Вінчі, який жив на сторіччя пізніше за Оккама, уже фігурували кошмари масової загибелі людей і машин, що вбивають їх. «Горло марить бритвою», — писав на зорі ХХ століття російський поет Володимир Маяковський у поемі «Людина», а брати/

сестри Вачовські, працюючи у 2003 році над сиквелом «Матриці», уклали в руки своїх найбільш загадкових персонажів — «близнюків № 1 і № 2» — це садистські хтиве знаряддя. Звідки й чому в періоди грізного затишшя перед катастрофою виникає цей образ бритви? Чи це страх перед болем і втратою, а чи прагнення їх?

Пологова травма — катастрофізм обставин народження і становлення *via moderna* — багато у чому визначила і долю європейської думки. Загрузнувши в нескінченних розділеннях, розчленуваннях, аналізі, рефлексії та деконструкції, думка-катастрофа не знайшла інших виправдань для самої себе, крім прагнення пізнання. А та виявилася часто-густо інвестованою інтересами централізованої влади і вмотивованою непристойною насолодою. Це стало очевидним уже в історії втечі Оккама під захист Людвіга Баварського, якому, як свідчить легенда, філософ сказав: «О імператоре, захисти мене мечем, і я захищу тебе словом!».

Шлях мислення, що був відкритий Оккамом, продовжили такі видатні постаті, як Р. Декарт, І. Кант, Ф. Гегель, К. Маркс. А у ХХ столітті цей шлях набув такого значення, що всі інші шляхи думки порівняно з ним набули вигляду занедбаних стежок. «Подорожніми» на ньому виявилися такі не схожі, на перший погляд, фігури, як маркіз де Сад, засновник ордена єзуїтів Ігнатій Лойола та французький соціаліст-утопіст Шарль Фур'є. Аналізуючи їхні праці, французький філософ і соціолог Ролан Барт дійшов несподіваного висновку про те, що всім трьом притаманне «...те саме письмо, та сама класифікаційна хтивість, те саме нестримне прагнення розкрювати (тіло Христове, тіло жертви, людську душу), та сама одержимість числами (підраховувати гріхи, тортури, пристрасті й навіть помилки в рахунку), та сама практика образу (практика наслідування, картини, сеансу), ті самі обриси системи — соціальної, еротичної, фантазматичної»¹.

Проблема полягає в настільки властивому західній думці «нестримному прагненні розкрювати», класифікаційній хтивості, головним у якій є поділ на об'єкт і суб'єкт. При цьому один із членів цієї пари неминуче виявляється раціональним і високоморальним паном, а інший — бездушним відсталим об'єктом, який належить підпорядкувати й поневолити заради його ж блага.

Повернімося до початку цього розділу: чим же насправді є горезвісна сцена в «Андалузькому псі» Л. Бунюеля? У чому її таємниця, прихова-

¹ Барт, Ролан. Сад, Фур'є, Лойола. — М., Праксис, 2006.

ний сенс? Передусім, у тому, що це чудова ілюстрація базового патерну бажання Нового часу, яка розкриває садомазохістський аспект хтивого прагнення *розкрити* і *панувати*, симптом *інфільтрації нарцисизму* не тільки в думках, а й у підсвідомість західної людини. Це означає, що сам метод пізнання, котрий вимагає спеціального інструментарію і садомазохістського умонастрою, який рухається сумішшю скепсису, внутрішнього холоду й одержимості «браком», так само, як і вся європейська філософська думка Нового часу з її нав'язливою ідеєю поділу на об'єкт і суб'єкт, дух і матерію, — інфіковані непристойною насолодою.

Зачарованість собою

Над філософією суб'єкта завжди тяжіла загроза соліпсизму, тобто уявлення про те, що людина замкнута у своїй свідомості, а зовнішній світ дано їй лише в уяві. Кожен філософ, який сповідує філософію суб'єкта, на власний розум доводив, що світ усе ж таки існує «незважаючи на те що він є в моїй уяві» — за висловом Дж. Берклі. Шлях скепсису, який запропонував Декарт, не був чимось новим. Іще Августин Блаженний, описуючи в «Сповіді» свій стан людини, яка заплуталася і зневірилася, указав вихід із нього: «Не виходь із себе, повернися в себе; істина живе в людині внутрішній... адже, помиляючись, я існую».

Власне, із Декарта й починається філософія суб'єкта, коли відбувається перехід від онтологічної проблематики до гносеологічної. З «Міркування про метод» (1637) філософія стає теорією пізнання. Але пізнання своєрідного. Мав рацію Мартін Гайдеггер: істина в гносеології — це «узгодженість уявлень». Декарт був першим, хто піддав світ радикальному сумніву, — а за майже чотири сотні років ту ж саму процедуру, але вже на кіноекрані, виконав герой «Матриці» Морфеус: «Ти думаєш, це ти дихаєш повітрям?». Загроза соліпсизму переборювалася Декартом у вигляді твердження «Бог не може мене обманювати». Хоча чому б йому і не пожартувати? Водночас Бог виявився необхідним — і не лише як найвищий координатор, але і як інстанція, на яку можна списувати всі витрати своєї філософської системи.

Окрім сумніву, що зведено у принцип, Декарт завдяки своєму математичному таланту створив механістичну картину світу. Світ виявився поділений на об'єкти і суб'єкти, *rescogitans* і *resextensas*. При цьому ніяких перехідних, сполучних ланок між ними не було — тварин Декарт вважав не більше ніж біологічними машинами, які рефлекторно

рухаються. У цьому філософ виявився попередником вівісекції та медичних практик XVII–XIX століть. Емпатію, як найважливіший момент об'єктності стосунків, по суті, було відкинуто — усе живе визнавалося не більше ніж біологічним механізмом.

Ніщо не викликало більшого жаху у хворих, ніж хірургія того часу. Про знеболення в тих чи інших формах годі було й казати. Хірург міг виявити співчуття до пацієнта тільки в одному — завершити операцію якомога швидше. Муки хворого не вважали такими, що заслуговують на увагу, адже людина — це всього лише «машина». Ще в XIX столітті хірурги проводили публічні операції. Важко уявити щось більш принизливе й кошмарне для пацієнта і такою ж мірою бажане для хірурга із садистичними нахилами. Медицина тих років була справжньою школою садизму — і Декарт вніс у це свою теоретичну лепту. Завдяки його трактатам проблема поділу духу і тіла гранично загострилася, що, однак, не завадило популярності його поглядів і становленню філософії суб'єкта.

Варто відзначити й ту обставину, що сам Декарт був людиною, яка відчувала явний брак емпатії. Відомо, що він практично не підтримував стосунків зі своїми родичами, навіть коли бував проїздом у рідних місцях, не приїхав на весілля своєї сестри й навіть на похорон батька. Його не зачепили ані Тридцятилітня війна, що спустошила Європу, ані невдоволення церкви його працями, ані монарший гнів. Значно пізніше приблизно так само «не помітив» двох світових воєн інший знаменитий самітник — письменник-модерніст Джеймс Джойс.

Учні Декарта — зокрема Жульєн Ламетрі — пішли ще далі, остаточно визнавши людину «машиною». Далеким відгомонам цього садистського фантазму в середині XX століття стала школа біхевіоризму на чолі з Берресом Скіннером (1904–1990). Тому в появі в поп-культурі незліченних людиноподібних роботів-убивць немає нічого несподіваного.

Згідно з переказами, суть свого методу Декарт побачив уві сні. Важко судити, що більше сприяло успіху його робіт — власні зусилля філософа, розвиток книгодрукування, поширення грамотності, блиск його математичних спекуляцій (наприклад, декартової системи координат), або прихована за всім цим спокуса звільнення від соціальної рутини, видіння сяючого та смертельно небезпечного світу без Бога.

Майже за чотири століття після появи Декартового «Міркування про метод» із його рішучим висуненням на передній план суб'єкта, скепсисом щодо об'єкта і пристрастю до його розчленування, аналізу та класифікації ми можемо запропонувати свою оцінку його методу. Ідеальний

суб'єкт зосереджений лише на собі та волі до пізнання. Він — досконала функціональність, яку доведено до блиску, запрограмована невідворотність, яку ніщо не в силах зупинити. Що це, якщо не робот-убивця, який не може, не здатен ані любити, ані служити, ані померти? Чи не у глибинному нарцисизмі методу Декарта криється джерело його похмурої чарівності?

Вигнання Бога

Уперше повністю позбутися Бога вдалося тільки Іммануїлу Канту, який, із його точки зору, перестав бути гарантом чогось і опинився в підпорядкуванні «морального закону всередині нас». Тим самим кантівський Бог опинився в неоднозначному становищі і пана, і раба одночасно, до того ж на нього було звалено всі витрати кантівської філософської системи.

Декартівська ідея методу розвинена Кантом найбільш повно. Уся його філософія являє собою з'ясування не того, *що* собою представляє світ, а того, *як* його пізнати і якими є трансцендентальні умови пізнання. Головне твердження Канта полягає в тому, що пізнати можна тільки явища, тобто породження нашого розуму, причому між об'єктом і суб'єктом стоїть «блокіратор» «речі в собі», що має моральну природу, але про яку ми нічого не можемо сказати.

Наприкінці XVIII століття ясно намітився розкол між раціоналізмом і романтизмом. Наука, яка опанувала на той час інструментальні методи дослідження, доводила, що у цього світу немає ані морального, ані метафізичного, ані релігійного виправдання — він не має сенсу і являє собою величезний самохідний механізм, що підкоряється своїм законам.

Романтизм із його зосередженістю на особистості ставив свої запитання: чи повинні люди покинути міста, щоб стати ближчими до природи, а чи навпаки — узятися за перебудову суспільства? Якщо світ — це безглуздий механізм, тоді який сенс у його вивченні?

«Кантівською відповіддю на це запитання стало розведення понять істини і блага. Набуття знань є спосіб відкриття істинного, тоді як почуття, або інтуїція, є спосіб осягнення благаго,— вважав Роджер Осборн.— Завдяки внутрішньому поділу мислення Канту вдалося примирити в людині чуттєвого романтика та мислячого раціоналіста. Цей дуалізм світосприймання, який сьогодні для нас видається цілком природним, насправді є надбанням західної цивілізації Нового часу, що

виник із первинного спонукання подолати кризу раціоналізму»¹. Прийнято вважати, що раціоналізм у філософії Нового часу протистоїть романтизму — цій на диво плідній оранжереї нарцисів, — на ділі ж, як справедливо зазначив той самий Р. Осборн, це два боки однієї монети.

Цьому досліднику, котрий спробував дати цілісне уявлення про історію західної цивілізації, вдалося відчувати, що романтизм і раціоналізм — це прояви якоїсь єдності. Але розгледіти цю єдність, цей «спільний знаменник» за рамками філософських і наукових шкіл, у більш широкому контексті, Осборн не зумів. Ім'я цього таємного деномінатора — «брак».

Іммануїл Кант доклав чимало зусиль, щоб характер цієї єдності залишився нерозпізнаним, а поділ між істиною і благом, об'єктом і суб'єктом набув грізного ідеологічного сенсу. Великим був його внесок і в подальше відділення об'єкта від суб'єкта, у поглиблення прірви між ними, яку було визначено ще В. Оккамом і розширеної Р. Декартом. Непрямим визнанням цього є той факт, що наприкінці ХІХ століття І. Кант почав асоціюватися з тим, обґрунтуванню чого послужила мало не вся німецька класична філософія, — грандіозною військово-політичною машиною об'єднаної Німеччини. Недарма Ф. Ніцше, який відчував огиду до держави, цього «холодного чудовиська», називав Канта «Кенігсберзьким павуком».

Гегель пішов навіть далі, створивши унікальну філософську систему, що була абсолютно замкнутою на суб'єкт, причому цей суб'єкт — «все-світньо-історична особистість», яка, як передбачалося, «діє правильно». За твердженням самого Гегеля, він «підслухав розмови Світового Духа».

Сьогодні вже не викликає сумнівів те, що німецька класична філософія йшла буквально слідом за реальними історичними подіями — перш за все, за військовою й економічною експансією Заходу. При цьому вона цікавилася переважно питаннями гносеології і тим, чому та як має панувати «освічений новоевропейський суб'єкт». При цьому сенс такого пізнання, так само як і сенс історії, щоразу відсувався або у сферу божественного провидіння, або у віддалене майбутнє. Не уникла поділу «об'єкт — суб'єкт» і думка К. Маркса, хоча він примудрився перевірити ці відносини: об'єкт у його системі почав панувати над суб'єктом.

Якщо хід думки Оккама ми називаємо думкою-катастрофою, то філософствування К. Маркса, який іще молодою людиною пережив бурхливі події 1848 року, можна назвати думкою-переворотом. Успіх

¹ Осборн, Роджер. Цивілізація. Новая история Западного мира.— М., 2010.

такого перевороту є очевидним: він супроводжувався відкриттям додаткової вартості. Маркс вважав основним мотивом функціонування машини капіталізму *накопичення матеріалізованої праці* і впритул підійшов до проблеми виникнення «браку». Поділ, або, у Марксовій термінології, «відчуження», що виникає через владу грошей, «не залишили між людиною і людиною ніяких уз, окрім голого інтересу, байдужого “чистогану”».

Нечутливість капіталіста-експлуататора, його ненаситність, відчуженість людини від людини сформували канву марксистського аналізу, виявили глибинну непристойність усїєї соціальної машинерії, яка на той час була схожою на щось подібне до тих велетенських парових машин, за допомогою яких у Голландії осушували цілі озера. Революційний пафос Маркса — це не пафос ученого, а пафос мораліста.

Однак будь-який успіх має і зворотний бік. Реакція на подібного роду «розтин» виявилася дуже болючою та породила пароксизми помсти. Це особливо виразно відчутно на пострадянському просторі, де одну політекономічну догму змінила ворожа їй, але — у чому й полягає парадокс — зовсім не радикально протилежна.

Забуття буття

Тим часом саме пізнання, утрапивши в лещата методу поділу, перетворилося на засіб відтворення моделі відносин «об'єкт — суб'єкт» або «раб — пан», «брак» і забуття буття. «Гріх європейської традиції — це забуття буття»,— підкреслював Мартін Гайдеггер. Забуття буття — це, мабуть, основний момент системи Гайдеггера, останньої з великих філософських систем. Пов'язуючи разом Протагора, Декарта та Ніцше, філософ відзначав, що вже тоді сталося «відпадання від істини буття», і воно перетворилося на сукупність «уявлень».

В одній із робіт, що присвячені європейському гуманізму, Гайдеггер фактично поставив запитання про подолання «браку», багато в чому повторивши основні моменти критики європейської традиції, які містилися в роботах російських мислителів XIX століття,— зокрема, Вл. Соловйова. Гайдеггер усіяко підкреслював, що філософія до Нового часу була іншою, у ній містилося «дещо», яке згодом було безповоротно втрачене.

«Тут і зараз», тобто переживання того, що відбувається, у всій його повноті, яке притаманне традиційним культурам, для новоевропейців

має вигляд мало не втраченого раю. Недарма ця тема посіла настільки помітне місце у творах літератури і кіно у ХХ столітті, що їх захлиснули потоки рефлексії про неістинність, фальшивість, симулятивність існування сучасної людини.

Християнство і відтворення «браку»

Безумовно, величезну роль у появі відчуття «браку» відіграло християнство, забравши *повноту подієвості* в сьогоднішня й перемістивши її або в минуле — у часи земного життя Христа, або в майбутнє — в епоху його майбутнього другого пришествя. Іноді попередником християнства оголошують Платона з його піднесеним світом ідей і зниженим світом речей, забуваючи при цьому, що в античного філософа домінувала потужна тема, яка втрачена християнством, — тема еросу. Платон розглядав акт пізнання як нескінченне еротичне сходження, а його світ ідей був об'єктним, а не абстрактним. У християнстві ж із його розподілом на горній і дольний світ — «юдоль печалі», завжди була присутня дуалістична маніхейська тема.

Августин Блаженний, який справив на становлення християнства колосальний вплив, передбачив у своїй «Сповіді» майбутнє європейської філософії. Зокрема, у цьому пам'ятнику виразно присутні моменти інтроспекції (самопостереження): Августин безжально аналізує своє «я», оголюючи свої потаємні імпульси і вади, і в цьому передчуваються Декарт і Фройд. Августин порушує проблему «внутрішнього часу» — і в цьому його близькість до Канта. Коли ж Августин починає розмову про нікчемність цього світу та розмірковує про «град Божий», тут домінує думка про те, що людина не повинна зосереджуватися ні на чому з того, що пропонує їй цей світ. Далі Августин, який до свого навернення вів хибний спосіб життя, починає міркувати про жінку, водночас створюючи концепт фізичного зближення без насолоди. Він стверджує, що зближуватися з жінкою необхідно тільки заради дітонародження, «засіваючи» її, як поле, і в жодному разі не отримуючи від цього радості, — тут угадуються обриси «добросексу» з роману Джорджа Оруелла «1984». Саме трактування зла в уявленнях Августина як «браку добра» пропонує його послідовникам змиритися з браком чого завгодно — у тому числі й із незадовільним поясненням природи зла. Людина, на його думку, — істота одвіку гріховна, вона потребує наставництва й зовнішнього керування. Саме ця позиція

багато в чому послужила зміцненню влади церкви і придушенню соціальної творчості.

Перехід християнства до аристотелізму і його розкол на східну та західну гілки не призвів до пожвавлення внутрішнього життя церкви й оновлення догматики. Скоріше навпаки — 1277 року католицька церква спробувала накласти заборону на світську куртуазну літературу, тоді ж почалося поступове витіснення жінок із громадського життя. Усе це було симптомом застою і початку нарцисичного переродження церкви. Що не дивно — адже сам патерн християнського сприйняття світу як такого, що розділений на «юдоль печалі» і «світ горній», на «рабів божих» і непогрішних духовних владик мав садомазохістський характер. Якщо матеріальний світ повністю знецінено, тоді залишається один піднесений об'єкт — Бог, на якого проектується сукупний нарцисизм священнослужителів.

Не менш садомазохістським є ставлення до Бога як до Верховного Пана, який вимагає постійного звеличення і поклоніння — а отже, володіє чітко вираженою нарцисичною потребою. При цьому Бог є всевидючим, всесильним і мстивим, тому віруючому не залишається нічого, крім покаяння, самознищення і гірких скарг. Тут реалізується нарцисична схема бажання: піднесений об'єкт — принижений об'єкт.

Звернення церкви наприкінці XIII століття до вчення Фоми Аквінського (1225–1274), в основі якого лежить цілісне світосприйняття, коли між людиною і Богом немає непереборних бар'єрів, на тлі розпочатої деградації у самій церкві незабаром обернулося бунтами ранніх реформаторів — Віткліфа і Яна Гуса. Парадокс у тому, що християнство, незважаючи на люте придушення еретиків і вільнодумців укупі із централізованою світською владою, саме виявилось потужним розсадником нарцисизму — перш за все, своїми практиками.

Відзначимо лише деякі моменти. «Дух Святий дихає, де хоче», — стверджує Біблія. Проте, він дивним чином уникає тварин. Байдужість церкви до тварин, ширше — до природи як такої, особливо на тлі її хижацької експлуатації, мала тяжкі наслідки, проте не призвела до жодних помітних змін у догматиці християнських конфесій і деномінацій.

Доля жінок і наявність у них душі також тривалий час були під сумнівом. До цього дня — явно чи неявно — жінка залишається для церкви якщо не буквально «осередком скверни», то істотою другорядною.

Усі критики церкви і реформатори християнства тією чи іншою мірою розуміли, що в основі переродження церкви лежить щось таке, що

міститься не лише у її догматиці, а й у практиках. Недарма переломним моментом у долі західного християнства стала жорстока Тридцятирічна війна (1618–1648), що почалася як релігійний конфлікт, але переросла в боротьбу проти панування Габсбургів у Європі.

Події другої половини ХХ століття свідчать про найсильніший розпад і дроблення християнського світу. Незліченні нові течії — у першу чергу, євангельського спрямування — відмовляються від колишніх практик, намагаючись модернізувати церковне життя. Якими б примітивними і безглуздими не були служіння всіх цих «неохристиян» з їхніми танцями, вигуками й нехитрими піснями, вони, усе ж таки, відкинули колишні похмури танатологічні практики — а з ними й церковний містицизм.

Глибоко змінилися й уявлення про Бога. Догмат про Трійцю практично відкинуто. Бог-отець розчинився десь у глибинах Всесвіту, Христос уже не страдалець, який відкупив на хресті гріхи світу, і не грізний владика, а «свій хлопець». Ну, а Дух Святий — той, за уїдлигим визначенням Луїса Бунюеля, «стоїть на перехрестях із простягнутою рукою».

Але хоч би яким було ставлення до «неохристиян», вони, хоча і не використали остаточно нарцисизм, що властивий колишній церкві (а в ряді деномінацій навіть погіршили його), але все ж зробили спробу відійти від нарцисичної схеми відносин із вищими силами, зробивши Христа «Богом тут і зараз», що, власне, і забезпечило їм популярність.

Зрештою, майже за 1600 років після того, як на світ з'явилася «Сповідь» Августина Аврелія, колишнє панування церкви над думкою обернулося своєю протилежністю. Відтепер мало не обов'язком для будь-якого тверезого мислителя стало триматися якнайдалі від цієї організації — із побоювання зачепити болісно загострені почуття віруючих. Утім, те ж саме можна сказати й про інші світові релігії, що перетворилися на свого роду глобальні релігійно-нарцисичні матриці. Лише буддизм у цьому плані є набагато більш миролюбним на вигляд, толерантним і життєствердним.

Розсіювання суб'єкта й антропологічний глухий кут

Якщо першою найважливішою тенденцією філософії Нового часу є поділ «об'єкт — суб'єкт», то другу можна позначити, перефразувавши фразу Декарта «я мислю — отже, існую» у такий спосіб: «я мислю — отже, відчуваю “брак”». Європейська філософія суб'єкта з плином часу стала нічим іншим, як обґрунтуванням відтворення «браку». Причому відтворення «браку» здійснюється не лише через уявлення суб'єкта як *мети*

всякого пізнання, яке мислиться *нескінченним*, але й у самому уявленні про людину — оскільки вона мислиться спочатку неповною, відокремленою від світу істотою.

Один із засновників філософської антропології Гельмут Плеснер (1892–1985) фактично постулював, що базовою рисою людини є «брак». Ось що він писав про парадокс онтологічного положення людини у світі: «Вона як суб'єкт протистоїть собі та світу, і водночас є вилученою із цієї протилежності. У світі — і проти світу, у собі — і проти себе. Жодне з протилежних визначень не має переваги над іншим. Прірва, порожнє місце між “тут” і “там”, яке залишається “через” навіть якщо людина знає про це й саме із цим знанням займає сферу духу».

Із цього парадоксу випливає ще один. Оскільки людину вилучено зі світу, то вона виявляється позацентричною, і як ексцентрично організована істота «ще має зробити себе тим, чим вона вже є». Виходить, що людина — це певний *проект*, а тому їй від початку притаманна неповнота, тобто — «брак».

«Тому за своєю природою, за самою формою свого існування,— продовжує Плеснер,— вона є штучною. Як ексцентрична істота, що перебуває в нерівновазі, поза місцем і часом, у Нічому, конститутивно безрідна, вона має стати чимось і створити собі рівновагу. Вона створює її лише за допомогою позаприродних речей, які породжуються її творчістю, якщо результати цього творчого діяння набувають власної ваги. Людина хоче вирватися з нестерпної ексцентричності свого існування, вона хоче компенсувати половинчастість своєї життєвої форми, а досягти цього може лише за допомогою речей, які є досить важкими, щоб урівноважити її існування».

Що це, якщо не антропологічне обґрунтування «браку»? Складається враження, що ці слова написані на могильному камені,— настільки важко й безрадісно вони звучать. Це — вирок *homo sapiens*, основа якого, як заведено вважати,— це фундаментальний *поділ* об'єкта і суб'єкта, людини і світу, чоловіка та жінки, блага та істини... Декарт говорив: безсумнівним є тільки сумнів. Сьогодні можна сказати: безсумнівним є тільки «брак». Якщо ви відчуваєте «брак»,— виходить, ви існуєте.

* * *

Загалом розвиток філософії суб'єкт-об'єктного розрізнення йшов шляхом фіксації різних акцентів, які змінювали один одного, нічого не змінюючи по суті. Філософська класика — ті ж самі Кант або Гегель — це

фактичне знецінення світу на користь суб'єкта, який займає місце Бога, відправляючи того наглядати за дотриманням «морального закону». У Декарта ця тенденція ще не розвинена, але вже у Фіхте філософія починається із чіткого затвердження свого «я». Штірнер іще дужче роздуб значення «єго», і в його філософії воно представлене в абсолютно гротескному вигляді. Маркс перевернув колишню схему — й об'єкт зайняв місце суб'єкта. Хто був ніким, став усім, одну догму змінила інша, але що змінилося в результаті? «Брак» був притаманним і соціалістичному проекту, у якому створення комуністичного суспільства постійно відкладалося, перетворюючись у щось на кшталт лінії горизонту, яка постійно відсувається від подорожнього. У результаті країни східного блоку так і не змогли вирватися за межі капіталістичної світової системи — і це породило такий масштабний «брак», подолати який соціалізм уже не зміг.

Другий етап розвитку для суб'єкта матриці — це, як не дивно, початок знецінення самого суб'єкта. Тут чимало потрудився психоаналіз, який доводить, що суб'єкт є продуктом власних травм, неврозів, комплексів — тобто, є заздалегідь патологічним. Славою Жижек якимось обмовився, що класичний новоевропейський суб'єкт у європейській філософії є продуктом капіталістичного суспільства, і всі патології цього суспільства просто приписано суб'єкту, тобто суб'єкт — це продукт соціальної патології.

І, зрозуміло, єдиний, хто не є патологічним, — це аналітик, який досліджує цю патологію. Суб'єкт розколотий, і ця розколотість є зворотним боком нарцисизму, що нав'язано йому ззовні, яка занурює його в глибоку меланхолію — ще один із симптомів нарцисизму. Досить згадати низку меланхолійних героїв-європейців — від Гамлета до лермонтовського Печоріна, або цілком реальних нарцисів — наприклад, Джорджа Байрона.

Особливість сучасного, третього етапу — *тотальне знецінення* і суб'єкта, і об'єкта. Розсіювання суб'єкта помітне у філософії Жака Дерріда й у психоаналізі Жака Лакана, які написали безліч томів, — у жодному з них не знайти повноцінного суб'єкта, але присутній лише якийсь заворожливий шепіт — шепіт небуття. Так за три з половиною століття після виникнення «декартівського суб'єкта» він несподівано виявився психотичною химерою, фікцією, жертвою незримої бритви, що поділяє його на все менші й менші частини.

Показово, що Мішель Фуко, який трактував людину як емпірико-трансцендентальний дуплекс, урешті-решт дійшов висновку про

її фактичне зникнення. На думку Фуко, людині доведеться зникнути зі сфери наук про суспільство, «як зникає обличчя, що написане на прибережному піску». Тут варто було б зробити застереження, що в економічній науці вона і зовсім не виникала — там розглядалася лише її функція — «брак». Незважаючи на роздачу Нобелівських премій і тріскотню мас-медіа, економіка з кожним роком дедалі більше оголює хиткість своїх основ та ідеологічну заангажованість, перетворюючись, по суті, на якусь подобу астрології, на математизовану псевдонауку.

* * *

Сучасна європейська думка — це думка *розчарована, що розділяє і розрізняє*. Це думка, що народжена катастрофічними переживаннями і крахом надій, думка, яка шукає опори лише в собі самій. Такою вона сформувалася за часів Вільяма Оккама, пройшла крізь праці Декарта і Канта, такою залишилася в Гайдеггера і французьких екзистенціалістів.

Це думка, яка народилася в тісних закутках мегамашини влади, що неухильно розростається, чинить опір їй, але й деформується під її тиском. Ніде й ніколи думка не доходила до розрізнення таких тонкощів і не була настільки холодною та безжальною у своєму аналізі. І врешті-решт, вона проникла всередину себе, препарувавши і зруйнувавши свою тканину.

Так пастка «*ego cogito*», у яку потрапила філософія, породила глибоку кризу самої думки. Гайдеггер недарма зазначив, що філософія пройшла коло можливостей, яке визначене їй, і те, що залишилося,— це вже не філософська рефлексія, а «справа думки». Загальним місцем філософствування після закінчення Другої світової війни стало визнання, що філософію як таку вичерпано, і все, що їй залишилося,— це констатувати власну смерть і мріяти про неймовірне перевтілення і «життя вічне». Філософія змішалася частково із соціологією, частково з антропологією й культурологією, а потім розпалася на соціальну, аналітичну філософію, філософію життя, філософію науки, феноменологію, герменевтику та структуральні дослідження.

Чому це сталося? Винятково сприятливі природні умови Європи і наявність чи не всіх видів свійських тварин і культурних рослин, які відомі людству, дали поштовх бурхливому розвитку техніки і призвели до демографічного вибуху. Але вони ж такі призвели й до створення грандіозної соціальної машини, нарцисичного переродження правлячої верхівки, появи, а потім і панування індивідуалістичного світовідчуття.

Усі спроби переспрямувати роботу думки в інше, більш творче русло виявилися марними. Основними, найінтимнішими почуттями європейців залишаються почуття покинутості, радикальної відокремленості від світу і темна насолода, що пов'язана із цим. Ба більше, це світовідчуття має небезпечну вірулентність.

Колишня філософія була пошуками істини, шляхів до порятунку за допомогою пізнання — і в цьому полягала її спокуса. Сьогодні перед нами зовсім інша, майже катастрофічна ситуація: сама європейська думка, що деформована нарцисичною матрицею, більше не у змозі продовжувати існування як думки, а не вірулентного Дечого, інакше ніж здійснивши *sacrificium intellectus*¹ — принесення в жертву себе самої.

¹ Саме так називалася «третя жертва», якої вимагав від членів ордену єзуїтів його засновник Ігнатій Лойола. Малося на увазі не просто повне підпорядкування керівництву ордену, а повне ототожнення волі нижчого з волею вищого.

КОСМОС

Словом «κόσμος» стародавні греки позначали світ, Всесвіт, порядок того, що існує й того, що проявлено. Інакше кажучи, це протилежність хаосу, який трактується як якесь «зьяння», безлад і не-проявлене.

У всі часи, скільки пам'ятає себе людство, Всесвіт був і залишається загадкою. Однак ми не часто звертаємося думками до космосу. Для нас це, насамперед, зовнішній, позаземний простір, до якого ми не належимо і який нам глибоко чужий і небезпечний. Підкорення космосу — діяння героїчне, здійснити його вдається лише небагатьом сміливцям.

Тим часом, наші уявлення, простір бажань і фантазій, загрузнувши в людському просторі нарцисичної матриці, зазнають дроблення, зубожіння та паралічу. Однією із частин цієї матриці є академічна наука, що претендує на абсолютне знання і не бажає визнавати факту існування альтернативних точок зору. Тому навіть побіжний огляд наших уявлень про космос, походження та динаміку Всесвіту здатний відкрити нам не менш захопливі горизонти, ніж вихід за межі земної атмосфери.

Зрозуміло, коли ми, європейці, представники західної цивілізації, вимовляємо «наші уявлення», це зовсім не означає, що маються на увазі загальнолюдські уявлення про космос, — інакше нам довелося б враховувати погляди вельми далеких від нас культур, насамперед Китаю, Індії, африканських, південноамериканських і тисяч інших корінних народів.

Показовою є зміна змісту, що вкладається на Заході в поняття космос. Піфагор Самоський (570–490 рр. до н. е.) використовував поняття κόσμος для позначення світового порядку. Однак популярності у Європі воно набуло лише в XIX столітті завдяки подвижницькій діяльності Александра фон Гумбольдта (1769–1859). Географ, натураліст і мандрівник, чие ім'я сьогодні згадують усе рідше, був справжньою «зіркою» науки XIX століття, а його фундаментальний п'ятитомний науковий

трактат «Космос: Досвід фізичного опису» було перекладено всіма основними європейськими мовами.

Гумбольдт здійснив справжню революцію — він уперше описав Всесвіт не як набір розрізнених елементів, а як дещо цілісне. Космос, за Гумбольдтом,— це світ, який *об'єднує космічні тіла і живих істот*. При цьому світ живих істот є таємничим хитросплетінням — мереживом життя. Закосніла і жива матерія взаємопов'язані і є частиною цілого — нашого світу. Тобто, як стверджував великий дослідник, ми не відрізані від космосу, ми його частина — «космічні жителі».

«Розщеплення» космосу

За півстоліття в уявленнях європейців про космос відбулися разючі зміни. Передусім, це було пов'язано з послабленням позицій церкви в суспільному житті. Величезних успіхів домоглася астрономія спостережень, що відкрила складну будову Сонячної системи і тисячократно розширила межі спостережуваного Всесвіту. І нарешті — що істотно — завдяки соціальним зрушенням (демографічному вибуху, розростанню великих міст) і промисловій революції виник ажіотажний *попит на нові знання*. Друга половина XIX століття стала часом бурхливого розвитку уявлень про космос, і майже до початку XX століття вони були відносно цілісними. Фігурально висловлюючись, «космос обволокав Землю».

Однак на початку нового століття відбулося дещо важливе: космос «розщепився». Класичні уявлення зникли. Виникла (і почала активно поширюватися) теорія відносності Альберта Айнштейна. Трохи пізніше сформувалися квантова механіка й теорія Великого вибуху (1949). На початку 1970-х років було висловлено припущення про існування «чорних дірок» і почала розвиватися теорія квантових струн. Стрімка математизація теоретичної фізики та ряду інших природних наук ґрунтовно розмила уявлення про фізичний сенс явищ і послабила сподівання на розуміння світу, у якому ми живемо.

До пропаганди нових поглядів доклав руку й Голлівуд у цілій низці фантастичних блокбастерів, і науково-популярні телеканали, що старанно смакували тему ненажерливих чудовиськ — «чорних дірок».

У результаті цих наполегливих (і добре організованих) зусиль змінилися й уявлення обивателів, які є далекими від науки. Космос для них припинив бути частиною нашого світу — він став синонімом ворожого зовнішнього простору, тераріумом, що навіює жах, який насе-

лено потворними й агресивними чудовиськами, нейтронними зірками й галактиками, що вибухають і занурені в темну матерію, яку пронизує незбагненна та незрима темна енергія. Космічний ентузіазм 1960-х років пішов у минуле. А після припинення польотів американських космічних човників, близький космос почав розглядатися як сміттєзвалище відходів первісної космічної експансії людства. Бурхлива діяльність компанії Ілона Маска та інших приватних розробників ракет і космічних апаратів не змогла повернути навіть навколоземному простору колишнього статусу і сприяла хіба що популяризації електромобілів «Тесла».

Обов'язок із тлумачення світу зовнішнього, космосу, сьогодні взяла на себе наукова космологія, яка перебуває у стані холодної війни з християнською догматикою. Загальна картина є такою — Всесвіт виник у результаті Великого вибуху близько 13,75 мільярда років тому з абсолютної точки — сингулярності — і, продовжуючи розширюватися з величезною швидкістю (а в період космічної інфляції¹ навіть швидше за швидкість світла), сьогодні являє собою мертвий і майже нескінченний простір, у якому розкидано галактики, зорі, «чорні діри», пульсари, квазари та хмари темної матерії.

«Нижній поверх» світобудови, що поєднує зовнішній і земний світи,— це *мікросвіт*. Він у чомусь нагадує зовнішній світ, тобто космос, оскільки густо «заселений» міріадами частинок, які казна-звідки виникають і зникають,— віртуальних, позбавлених маси, структурних і безструктурних, заряджених і нейтральних. Вивчати й спостерігати мікросвіт можуть лише фахівці, які працюють у наддорогих і надскладних лабораторіях або на величезних прискорювачах у центрах ядерних досліджень.

Тож не дивно, що результати досліджень і теоретизування «жерців науки» (астрофізиків, фізиків-ядерників, математиків) є темними і практично недоступними, а їхній математичний апарат стає з кожним роком усе складнішим і віртуознішим. Тому нам залишається тільки приймати їх на віру і захоплюватися успіхами наукового пізнання.

У ХХ столітті, крім розколу «вселенської єдності» на світ земний, мікросвіт і зовнішній космос, відбувся ще один поділ. Від людського тіла відокремився *світ людської психіки*, дослідженням якого займаються психоаналіз, психологія, психіатрія та різні квазінаукові секти. Усі ці

¹ Інфляційна модель Всесвіту (від лат. *Inflatio* — здуття) — гіпотеза про фізичний стан і швидкість розширення Всесвіту. Передбачає прискорене розширення на ранній стадії Великого вибуху.

світи, хоч і уявляються ніби вкладеними один в інший, підпорядковуються різним законам.

Розчленування того, що за часів Гумбольдта мало вигляд єдиного макрокосму, який пронизаний таємничими зв'язками й гармонійно розвивається, тривало все ХХ століття, і оскільки йшло у всіх на виду, то залишилося практично непоміченим. У результаті ми втратили поняття, що подібні до Гумбольдтівського «космосу». Ми вимовляємо «світ» — але слово викликає у нас лише асоціації з нашим земним світом, ми вимовляємо «космос» — і думаємо при цьому про навколосезний простір. Поняття «всесвіт» набуло пишномовного відтінку і нині використовується лише в науковому лексиконі.

Крах космосу в колективній свідомості людства став грандіозною і водночас майже не усвідомленою катастрофою. Його наслідки — зникнення культур і мов, зубожіння культурного розмаїття, наповнення самого життя і такої невловимої, але цілком реальної субстанції, як простір розумових форм, почуттів, відчуттів і фантазій.

Лише деякі дослідники надають цьому значення. Антрополог Вейд Девіс пише: «Біосфера зазнала жорстокого руйнування, і так само руйнується Етносфера — можливо, навіть із набагато більшою швидкістю. <...> Навіть найстрашніший сценарій того, що може трапитися з біологічною різноманітністю, є набагато кращим за найбільш оптимістичний сценарій деградації культурного різноманіття. Про це свідчить, найперше, зникнення мов». Справді — із шести тисяч мов, що існували на планеті всього півстоліття тому, половина вже мертві. Однак мови — це лише верхівка айсберга, оскільки зникають і традиційні культури, а разом із ними — оригінальні системи уявлень про Всесвіт.

Водночас, більшість членів сучасного наукового співтовариства не бачить проблеми в догматичності, внутрішній суперечливості та заплутаності сучасної «наукової монокультури». Їхню увагу не приваблюють великі лакуни наукового знання на стику дисциплін — зокрема, різні психофізичні феномени або колосальна маса феноменів, які заведено називати «уфологічними». Те, що ці явища віддано на поталу «жовтій» пресі та розважальному телебаченню, їх також не турбує.

Професійні вчені, схоже, навіть пишуться вузькістю свого мислення і суперечливістю уявлень. Що стосується тих небагатьох, хто на смілюється — як-от американський психолог Дін Радін, автор книжки

«Свідомий Всесвіт» — пропонувати альтернативні теорії, удостоюються принизливих ярликів «псевдовчених». Випадок найбільшого американського дослідника стовбурових клітин Роберта Ланца¹, який висунув оригінальну теорію «біоцентричного Всесвіту» і при цьому залишився безкарним, є винятком. На думку Р. Ланца, саме біологічне життя створює Всесвіт, а не навпаки, встановлюючи у такий спосіб зв'язок між свідомістю й матерією,— що є дуже близьким до традиційних уявлень давніх народів.

Виступаючи на конференції «TED-2003»², антрополог Вейд Девіс підкреслював, що у традиційних культурах сформувалося метафізичне сприйняття Землі, яке ґрунтується не на ідеї духовної близькості з нею, а на більш складному уявленні про те, що Земля може існувати виключно завдяки тому, що її живить людська свідомість. При цьому головна загроза цілісності та багатства людських культур і уявлень — зовсім не технології, а влада, *грубе прагнення домінування*.

В. Девіс — один із найвідоміших сучасних антропологів і людина, яка не схильна до безпідставних тверджень. Його формула «грубого прагнення домінування» — важливий аргумент, що підкріплює нашу концепцію нарцисичного патерну бажання, нарцисичної потреби, що породжує *жагу влади заради панування*.

Залишається знайти відповідь на запитання, у чиїх інтересах було сформовано наші уявлення про світ у цілому.

Криза науки і боротьба космології

Будь-яка картина світу претендує на істинність, але тільки сучасна західна наукова космологія стверджує, що володіє *об'єктивною істиною*. Це означає, що її висновки є верифікованими, а тому сама вона посідає особливе місце серед інших учень.

Однак ситуація з можливістю перевірки даних сучасної космології є не настільки простою. Словосполучення «криза науки» міцно ввійшло до наукового лексику ще в 1963 році разом із книжкою британсько-американського історика науки Дерекка де Соллі Прайса «Мала наука,

¹ Lanza, Robert P. A New Theory of the Universe. The American Scholar, 2007.

² TED — американський приватний некомерційний фонд, який відомий щорічними масштабними конференціями. Місія конференцій полягає в поширенні унікальних ідей у сфері науки, мистецтва, політики, культури, бізнесу, глобальних проблем, цифрових технологій.

велика наука»¹. У своїй нещодавній роботі науковознавці Андреа Салтеллі і Сільвіо Фантовіц² дійшли висновку, що криза сучасної науки є досить глибокою, і виходу з неї поки що не передбачається. Вона, насамперед, обумовлена зміною ролі науки, що перетворилася на інструмент для отримання прибутку. Самі вчені й академічні організації не в змозі впоратися з кризою, оскільки такий стан речей для них є вигідним. Тим часом якість наукових робіт неухильно знижується, а їхня відтворюваність падає. За деякими даними, до 85 % ресурсів на науково-дослідницьку діяльність витрачається марно. У медицині переважна більшість досліджень не має практичного застосування.

Салтеллі і Фантовіц звертають увагу і на деякі скандальні факти. Так, Белінда Фіппс, голова Британської ради з науки, визнала в інтерв'ю для лондонської «Таймс», що громадськість довіряє вченим тільки тому, що не розуміє їхніх робіт, і було б непогано змусити вчених скласти клятву чесності й сумлінності, подібно до того, як лікарі складають клятву Гіппократа. Причиною цього Б. Фіппс вважає надмірну залежність науки від державної політики та корпорацій. Інший яскравий приклад — лист, який підписано безліччю Нобелівських лауреатів, що надіслано організації «Грінпіс», із закликом припинити протидію генетично модифікованим організмам (ГМО). Можна сперечатися, чи дійсно ГМО становлять загрозу, але абсолютно очевидно, що і в суспільстві сформувалася криза довіри до науки.

Чи можна говорити про верифікацію наукових результатів, коли інструменти для перевірки отриманих даних є унікальними й настільки дорогими, що їхніх аналогів просто не існує (взяти бодай чотирикілометровий детектор гравітаційних хвиль LIGO), «сирі» дані експериментів приховують, і їх неможливо отримати навіть за рішенням суду, а в наукових журналах діє жорстка цензура, яка обстоює офіційну догматику? Не дивно, що статус науки опиняється під сумнівом. Ті ж самі Салтеллі й Фантовіц вважають, що «нам потрібна нова сюжетна лінія, яка потребує визнання невігластва і невдач нашої цивілізації».

Водночас, автори цього дослідження не торкнулися — та й не могли цього зробити в рамках однієї роботи — *хиткості фундаментальних наукових теорій Заходу* — теорії гравітації, спеціальної теорії відносності, квантової механіки,— які, ризикнемо припустити, мають *замовний*

¹ De Solla Price, Derek John. Little Science, Big Science. Columbia University Press, 1963.

² Saltelli, Andrea; Funtowicz, Silvio. What is science's crisis really about? 2017 (<https://www.sciencedirect.com/>).

характер. Варто вказати хоча б на той факт, що релятивістська революція в науці на початку ХХ століття збіглася в часі зі зміцненням фінансової еліти, виникненням світової валюти й мережі міжнародних фінансових інститутів. За їхньої безпосередньої підтримки виникла «Велика наука» — мережа найбільших інститутів, академій, видань,— представники якої вперто обстоюють нову «наукову догматику».

Сьогодні поставити під сумнів традиційні наукові догми — чи то теорія відносності, квантова механіка, а чи панівна теорія походження людини — украй ризиковане заняття. Ученому це може коштувати кар'єри, а людині, яка стоїть поза науковою корпорацією,— ярлика «фріка». Однак усе, що сказано в рамках нашого дослідження, дає змогу припустити, що західна наукова космологія в цілому є не менш міфологічною, ніж інші системи уявлень про Всесвіт, що пропоновані релігіями. Це підтверджується й аналізом космологічних уявлень, їхнього розвитку, розбіжностей, а також близькості до релігійних уявлень.

Так, у великій статті, що присвячена космології, Стенфордський філософський словник пропонує детальний розбір схожості та відмінностей наукових поглядів на еволюцію Всесвіту й християнської догматики. Показово, що автори статті з легкістю відкидають усі космології давнини, крім християнської, на тій підставі, що всі вони засновані на міфах, тому достатньо розібратися з християнством, щоб отримати незламні докази того, що наукова космологія є єдино правильною. Щоправда, роблять застереження про те, що немає серйозних підстав припускати, що наука коли-небудь дасть остаточні відповіді, які задовольнять усіх без винятку.

Західна наукова космологія

Сама ж історія західної наукової картини світу має приблизно такий вигляд. Перша космологічна модель Айнштайна (1917) описувала *статичний* Всесвіт. У 1920-х і 1930-х роках було запропоновано ряд моделей на основі загальної теорії відносності, які передбачали *розширення* Всесвіту. Найбільш точними, як вважають, є моделі Фрідмана, Робертсона та Волкера. Ключовою характеристикою цих моделей є те, що ми живемо в чотиривимірному просторово-часовому континуумі. Всесвіт має обмежений термін існування і виник у результаті Великого вибуху.

Концепція Великого вибуху припала до смаку християнським мислителям (хоча й не всім), оскільки вони угледіли в ній «акт творіння». Сучасні богослови — зокрема Артур Пікок і Ян Барбур,— намагаючись

примирити релігію з висновками офіційної науки, заявили, що доктрина створення Всесвіту найкраще інтерпретувати як одну з нескінченних залежностей Всесвіту від Бога, і що така залежність не потребує акту творення. Цього погляду дотримується і Вільям Стогер, священник і космолог, який стверджує, що наукова космологія здатна «прояснювати» теологію з другорядних питань, але ні в чому не суперечить базовій догматиці. Так, навіть те, що наукова космологія оцінює вік Всесвіту в 13,75 мільярда років, визнається лише «другорядною» розбіжністю з Біблією, згідно з якою світу всього близько 6 тисяч років — тобто у два з гаком мільйони разів менше.

Слід указати на один важливий нюанс — наукова космогонія не описує саме по собі виникнення нашого світу. Оскільки йдеться про появу Всесвіту із сингулярності, у якій діють *не відомі нам фізичні закони*, то зовсім незрозуміло, що ж там відбувалося. Відтворити цей процес неможливо — із тієї ж самої причини. Усе це створює нерозв'язні проблеми для дослідників, з якими вони поводяться здавна перевіреним способом — замовчуванням.

Не менше складнощів і з теорією стаціонарного Всесвіту¹. По-перше, не зрозуміло, що в ній робити Богу, не кажучи вже про те, що дані спостережень багато в чому їй суперечать.

За останні півстоліття вчені чимало попрацювали, намагаючись залатати дірки, що зяють у космології. Було запропоновано ряд теорій так званої квантової космології — петльова квантова гравітація й теорія струн. Найбільш популярна з них — теорія струн — неявно вказує на те, що Всесвіт існував і до Великого вибуху, а отже, Великий вибух виявляється циклічною подією. Це викликало до життя ряд циклічних теорій — зокрема, теорію конформної циклічної космології, що розроблено видатним американським ученим Роджером Пенроузом.

Нарешті, у надрах наукового співтовариства народилося щось іще більш дивне: теорія мультиверсуму — множинності Всесвітів. На основі теорії струн виникла також так звана «ландшафтна теорія», яку від 2002 року просувають і розвивають Леонард Саскінд і ряд інших фізиків. Опоненти вважають цю теорію ненауковою, оскільки її неможливо

¹ Космологічна модель, що розроблялася від 1948 року Фредом Гойлом, Томасом Голдом і Германом Бонді як альтернатива теорії Великого вибуху. Відповідно до цієї моделі, у міру розширення Всесвіту між галактиками, що розлітаються, постійно утворюється нова матерія й так підтримується однорідність Всесвіту в просторі й у часі.

перевірити, проте вона посідає цілком солідне місце в паноптикумі космологічної думки.

У результаті навіть за століття після свого виникнення західна наукова космологія так і не стала більш переконливою, ніж на зорі свого існування. Імовірно, навпаки — у ній дедалі виразніше проступають внутрішні протиріччя і ненаукові елементи.

Володимир Леонович у роботі «Інтрига закону Габбла» ще у 2010 році писав: «Розробкою теорії [Великого вибуху.— А. М.] займаються провідні (керівні) вчені світу. Теорію адміністративно підтримують, перевірку її прогнозів включено до програми робіт на Великому адронному колайдері. Теорія є абсолютно досяжною для критики, оскільки включає в структуру своєї моделі так званий «інфляційний період»¹. У цей період усі закони існуючого світу, які заважають авторам теорії, скасовуються, а закони, яких їм не вистачає, вводяться. Межі інфляційного періоду кожен з авторів-учасників розробки теорії, вводить на свій розсуд. З теологічної точки зору — блюзнірство чистої води. З точки зору здорового глузду — “сон розуму, який породжує чудовиськ”²».

Зусиллями телевізійних «наукових проповідників» на кшталт Мітіо Каку³, які захищають наукову догматику, медіамашина змогла створити лише видимість її респектабельності, але ця видимість впливає тільки на неосвічених обивателів і крайніх конформістів. Для уважного стороннього спостерігача вона залишається нагромадженням фактів, більш-менш наукових гіпотез і фантазій. Картина є неповною, суперечливою, а її основи — хисткими.

Маніпулятивний характер, неістинність, нарцисизм західної наукової космології впадає в око. Але чи є в неї інші особливості? Для відповіді на це запитання необхідним є порівняння з іншими уявленнями.

Ведична космологія

У 2010 році в місті Маяпур (Індія) почалося будівництво так званого «Храму ведичного планетарію», яке фінансує Альфред Форд, правнук знаменитого підприємця. Цю споруду цілком можна порівняти за роз-

¹ Стан Всесвіту на ранній стадії Великого вибуху — від 10^{42} до 10^{36} секунди його існування.

² Леонович В. Інтрига закону Габбла. 2010 (<http://www.vixri.com>).

³ Американський фізик-теоретик японського походження, найбільш відомий як активний популяризатор науки й автор науково-популярних книжок.

мірами із собором Святого Петра в Римі, і вона має найбільший у світі купол. За твердженням офіційного сайту будівництва, «цей планетарій кине виклик сучасному поясненню будови Всесвіту. Він покаже наукову основу Вед і зможе протидіяти поширенню сучасного атеїзму». Головна визначна пам'ятка храму — модель Всесвіту, якою її описують Пурани — давньоіндійські тексти санскритом. Модель ця матиме вигляд гігантської підвісної конструкції, що розташована під куполом будівлі.

Ведична модель світобудови складна, має осьову симетрію. Пурани приписують їй існування протягом колосальних проміжків часу — трильйонів років. При цьому Всесвіт є *циклічним*: він створюється і знову руйнується. Тривалість життя Брахми, творця Всесвіту, становить 100 «років Брахми». Один день життя Брахми — кальпа — триває 4,32 мільярди років. У кожній кальпі Брахма створює своїх «виконавчих заступників» — чотирнадцять Ману. Життя кожного Ману складається з 71 доби — чатур-юги. Після смерті одного Ману, Брахма створює наступного, і цей цикл триває до того моменту, поки день Брахми не закінчується: тоді й Ману, і сам Всесвіт знищуються. Настає «світова ніч», Брахма вирушає спочивати, і його сон триває стільки ж, скільки й день. На світанку все починається знову: Брахма створює ще чотирнадцять Ману в тій же послідовності, що й раніше. Такий цикл триває сто божественних років, після закінчення яких Брахма гине і... народжується заново.

Ведичний Всесвіт є *ієрархічним*: він складається з безлічі рівнів, що відрізняються ступенем організованості, досконалості та близькості до божества. У ньому існує безліч населених світів, і Земля займає серед них досить скромне місце. Всесвіт є кінцевим і оточений безмежним порожнім простором.

Буддійська космологія

Буддійську космологію одвічно поділено на дві частини. Перша — ієрархія просторів, що описує сфери, світи, рівні перебування істот у результаті перероджень і еволюцію форм матерії, що складно організована, — свідомості. Друга — ієрархія циклів, тобто уявлень про час, періоди виникнення й руйнування світів.

Особливість буддійської космології — її метафоричність, акцент на еволюції свідомості (концепція карми) і всеосяжний характер. Буддійська космологія з успіхом використовує стародавні ведичні уявлення і деякі шаманські культу. Так само, як і ведична космологія, вона

пропонує осесиметричну модель світу, у центрі якого розташовується гора Сумеру. Гора ця — оселя безлічі богів, царів і казкових створінь, центр усіх матеріальних всесвітів. Окрім іншого, буддійська космологія описує й ієрархію підземного потойбіччя, перебування у якому різних істот, які зазнали покарання за всілякі злодіяння, є хоч і не довічним, але досить тривалим — трильйони років. Так здійснюється *відплата*.

Вельми незвично реалізовано ідею циклічності. Всесвіт проходить періоди (кальпи) розвитку, стабільності, згасання і, нарешті, небуття. Під кінець циклу існування Всесвіт, як правило, знищується вогнем, але в одному випадку з восьми на нього чекає ще більш руйнівне знищення — водою, а кожен 64-й цикл — руйнування космічним вітром. Однак при цьому зберігаються деякі нетлінні, вищі світи, з яких, очевидно, і здійснюється функція керування Всесвітом.

Так, буддійська космологія пропонує нам картину світу, у якій можна виявити як основні ідеї західної космології (створення світу, його розвиток і руйнування), так і абсолютно оригінальні ідеї. Це й передбачувані ступені розвитку вищих, найбільш складних форм матерії та свідомості, й ієрархія божеств. Нам, хто зріднився з тезою про «космічну самотність людства», було б непросто усвідомити ієрархії населених світів, позаземних цивілізацій, порівняно з якими наша, земна цивілізація має вельми скромний вигляд.

Здавалося б, буддійська космологія всеосяжна. Однак у ній, як і у ведійській космології, присутні цікаві «фігури замовчування», що виникають, ледь мова заходить про процеси, сенс і взаємозв'язок частин світобудови.

Космологія Урантії

Анонімна «Книга Урантії», що вперше опублікована у США в 1955 році,— феномен, який лише деякою мірою можна зарахувати до езотерики. У ній пропонується певний синтез християнства та буддійської космології. На більш ніж двох тисячах сторінок автор або автори, які побажали залишитися невідомими, оповідають про природу Бога, космологію, походження та призначення людства.

Особливий інтерес являють собою припущення «Книги Урантії» про будову Всесвіту. Оскільки вона була опублікована в середині 1950-х, а основний текст склався ще до Другої світової війни, автори, як уявляється, мали б спиратися на наукові погляди свого часу — зокрема,

на теорію Великого вибуху, сучасні дані про розміри Всесвіту і його динаміку.

Проте все виявилось значно складнішим — «Книга Урантії» описує абсолютно оригінальну структуру Всесвіту, а також відзначає неточності й помилки земних астрофізиків. З точки зору її авторів, теорія Великого вибуху є хибною — Всесвіт існує вічно, хоча і є схильним до циклічних змін, ба більше, у Всесвіті є центр, звідки і здійснюється керування космічними процесами. «Всесвіт,— стверджує “Книга Урантії”,— являє собою еволюціонуюче утворення, що схильне до циклічного стискання та розширення (без порушення існуючої структури) із циклом у два мільярди років».

Незважаючи на значний обсяг, ясність викладення і блискучий стиль, а також опис земного життя Ісуса Христа, що насичений яскравими деталями й маловідомими подробицями, «Книга Урантії» містить ті ж самі «фігури замовчування», що й ведична та буддійська космологія. Крім того, вона зберігає делікатне мовчання щодо теорії «космічної самотності» і містить різкі випадки на адресу теорії ефіру (відкидається науковим мейнстрімом, але час від часу опиняється в полі зору наукових дисидентів).

Заразом, «Книга Урантії» пропонує якісно більш складну картину світу, ніж інші космологічні побудови. І перш за все тому, що має риси всіх існуючих уявлень про світобудову — наукового, релігійного та езотеричного. Ця «гібридність» її космології (а також відсутність секти або групи людей, яка б активно експлуатувала цей неординарний текст), ставить її в особливе становище, а сама книжка й у наші дні залишається далеко ще не розгаданою загадкою.

Інші версії

Академічні мужі (за винятком етнографів) рідко опускаються до аналізу космогонічних уявлень корінних народів, особливо якщо це міфи народів Африки, абсолютна більшість яких не мали писемності. Дослідники звертають увагу лише на деякі спільні для них особливості — ідею взаємозв'язку всього суцього і певну вузькість поглядів. Світ для корінних африканців, як правило, обмежений їхнім селом. Однак не можна заперечувати й того, що в деяких племен (наприклад, у малійських догонів) є таємне, езотеричне знання, що не доступне рядовим членам племені та європейцям. Завісу над цією таємницею вдалося підняти в середині ХХ століття французькому етнографу-африканісту Мар-

селю Гріолу (1898–1956), що породило загальноєвропейську сенсацію. При цьому вважається, що з Гріолом поділилися лише малою частиною знань, якими володіє еліта цього племені. У будь-якому разі, для нас важливими є не самі по собі космологічні уявлення, а сам факт наявності прихованого езотеричного знання в прадавніх культурах і, отже, розщеплення всього корпусу знань на *профанне та сакральне*.

Зрозуміло, сакральне знання — чудовий інструмент для маніпуляції масами, якої б якості це знання не було. Підтвердженням тому є каббала — релігійно-містичне й окультне вчення у юдаїзмі, сенс якого полягає аж ніяк не тільки в осягненні таємного змісту Тори, а й у самому акті підпорядкування учня рабину. Практична цінність знань, що містяться в каббалі, є вельми сумнівною, хоча вона претендує на осмислення ролі та цілей творця, природи людини, сенсу існування. Але набагато важливішою є можливість використовувати книгу Зоар (або іншу священну книгу) для набуття влади над думками. Таку ж саму цінність має і Книга Мормона — священна книга руху святих останніх днів на Американському континенті. Не інформація, що міститься в ній, є важливою, а її статус «божественного одкровення» поряд із можливістю використання як *інструменту влади*.

Утім, навіть розуміння цього факту не повинно відволікти нас від ще одного значного (що енергійно придушується церквою й офіційною наукою) аспекту інтелектуального й духовного ландшафту нашої епохи — окультних уявлень.

Окультні уявлення

Варто погодитися з думкою індійського теософа та окультиста Таллапраджада Субба Роу (1856–1890), що всі міфології — це лише деякі картинні уявлення законів природи, так само як віросповідання — лише часткові вираження універсальної істини. На його думку, окультизм — це наука про походження, призначення та сили Всесвіту, а також усіх речей у ньому. «Таємна мудрість — це основа всіх стародавніх філософій і релігій: індійської, єгипетської, халдейської, зороастрійської, грецької та інших. Її сліди виявляються в кожній країні та епосі... Адепти й ті, що посвячені в неї, утворюють безперервний ланцюг наступності від найбільш ранньої появи людини на цій планеті...»

Ще один момент видається важливим — це властиве окультизму уявлення про те, що людині притаманні сили та здібності, про які біль-

шість навіть не підозрює,— ясновидіння, телепатія, левітація й інші властивості.

У працях Олени Блаватської, які досі привертають увагу не лише езотериків і філософів, але й представників природничих наук, питання космогонії розглянуті досить докладно. Її вчення описує видимий космос як деяку ілюзію, частину цілого, яку ми на тому етапі розвитку, на якому перебуваємо в даний момент, спроможні сприймати. Космос — це вкрай складний організм, у якому існує сила-силенна форм матерії та енергії. Крім того, окрім «нашого» космосу, існують інші, що недоступні нашому розумінню. Космос і кожна його частина народжуються, живуть, відтворюються і вмирають, подібно до живих істот. О. Блаватська була противницею релігійної догматики, оскільки будь-яка релігія дає лише неповне, спотворене уявлення про світ.

Характерна особливість праць О. Блаватської — постійна дискусія з опонентами зі світу науки або релігії. І це зрозуміло, адже езотерика балансує на межі між релігією й теологією, з одного боку, та наукою й філософією — з іншого, і тому є об'єктом жорсткої критики з усіх боків. Боротьба ця триває донині.

Академічна наука ставиться до окультизму більш раціонально: його мовчки ігнорують у цілому, а тих, хто порушує табувані для науки теми, виганяють із наукового середовища, оголошуючи «псевдовченим».

У чому ж полягає причина цього тотального несприйняття? Езотерика є ідейним противником як християнської церкви, так і академічної «великої» науки. Церква, яка втратила монополію «пастиря душ», нині змушена ділити свою владу з наукою, і, певна річ, опирається появі «третьої сили». Академічна наука, яка заручилася на початку ХХ століття заступництвом великого капіталу (банківського і нафтогазового), щедро фінансується, має владу над думками невіруючих і абсолютно не бажає втрачати гроші, владу та привілеї.

Езотерика — це цілий континент особливих уявлень, знань, ідей і знакових фігур. Однак сьогодні цей континент, хоч і не занурився на дно океану, як-от Атлантида, але регулярно спустошується й витоптується представниками ворогуючих таборів — «великої» науки та релігії. У результаті навіть таке цілком безневинне явище, як естрасенсорне сприйняття, що широко використовується цілим рядом спецслужб, усіляко заперечується вченими мужами.

Як то кажуть, нічого особистого — просто гроші та влада.

Космос «браку» і насолоди

Підбиваючи підсумок, зафіксуємо основні факти:

- по-перше, західна наукова космологія історично молода — їй усього лише близько ста років;
- по-друге, вона не є застиглою і розвивається, оскільки точиться боротьба між різними версіями й теоріями;
- вона віддає пріоритет закосній матерії й, по суті, є лише розширеною версією астрофізики;
- у ній немає місця ані життю, ані розуму, ані організуючого початку, розвитку й еволюції, а майбутнє Всесвіту вона бачить як «теплову смерть»;
- вона абсолютизує гравітацію, вважаючи її головною силою у Всесвіті, і лише під тиском фактів змушена була визнати, що існує і її антипод, який космологія міфологізувала й нарекла «темною енергією»;
- західна космологія має «замовний характер».

Стає все більш очевидним, що нагромадження ідей та уявлень, які іменуються «західною науковою космологією», не в змозі дати людству міцної опори та надійних орієнтирів. При цьому вона відверто обслуговує інтереси правлячих еліт, абсолютизуючи нашого «великого тюремника» — гравітацію.

У рамках нашого огляду найбільший інтерес являють собою «фігури замовчування», про які вже не раз згадувалося,— ті об'єкти і явища, торкатися яких уникають автори космологічних побудов,— а також джерела «соціального замовлення» і характер соціальних груп, чийм інтересам найбільшою мірою відповідає та чи інша картина світобудови. Безглуздо каталогізувати різні космологічні побудови або шукати точки дотику між ними — для нас важливішими є «замовники» космологічних ідей і те, який психологічний тип людини формується під їхнім впливом.

Усі космологічні системи, про які ми говорили вище, зберігають мовчання щодо перспектив соціального, наукового та технологічного розвитку людства, що пояснюється їхньою лояльністю до панівних соціальних груп. Західна космологія, незважаючи на її претензію на «науковість», у цьому плані є ще більш реакційною — вона неявно

заперечує роль індивідуального та колективного розуму в еволюції Всесвіту. Ведичні уявлення про космос мають інший характер, але й вони не залишають надії на можливість створення іншої соціальної реальності. Інакше кажучи, усю вину за недосконалість світу й особистої долі людини ведична космологія перекладає на неї саму. Неважко помітити, що саме такого роду уявлення є характерними для правих політичних сил.

Усі існуючі космології замовчують і те, на якому етапі розвитку перебуває саме людство, — чи переживає воно молодість, зрілість, або, можливо, старість. Міфи про близький кінець світу, що тиражуються деякими сектами, є лише найбільш грубим, але дієвим інструментом для маніпуляції свідомістю. Але не слід заплющувати очі на те, що свідомістю маніпулюють усі без винятку наукові й ненаукові системи.

Якщо знову поглянути на західну космологію, то вона пропонує досить невтішну картину світу — неживого й безглузлого, що виник у ході незліченних проб і помилок якогось механізму, що мало чим відрізняється від кошмарної машини вічного повернення, про яку Ф. Ніцше згадує у своїх головних працях. Цей світ є пустельним і диким, приреченим на знищення, а людина, хоч і є «вінцем творіння», нескінченно самотня.

Це світ, що просочений, з одного боку, непристойною насолодою панівних еліт, а з іншого — додатковою насолодою підкорених, пригноблених і експлуатованих класів, етносів і соціальних груп. І хай би яку космологію (фактично — версію домінуючих уявлень про світ) ми розглядали — християнську або ту, що запропоновано офіційною наукою, — вона в усіх випадках має *нарцисичний характер*. Ми не помічаємо цього, бо виховувалися в надрах нарцисичної матриці, «Платонові печери», приймаючи «наукову» картину світу за єдино об'єктивну. Але при цьому слід пам'ятати, що справжня влада — це влада невидима, влада над думками, а особливо — влада над фундаментальними уявленнями. І якщо еліта сучасного світу, що реалізує таку владу, усіяко уникає публічності й навіть заперечує власне існування, це зовсім не означає, що її насправді немає.

У світі, де, як запевняють нас панівні системи уявлень про світобудову, немає ані тіні надії, людині залишається тільки сумна солодкість покірності — *темна радість*. Тим, хто досягає успіху в підкоренні системі, дістаються і скромні матеріальні блага. Джерело ж цих благ (як нас змушують думати) перебуває у віданні сліпого випадку або, мож-

ливо, божественної сваволі. Так західна космологія, що викладається в сотнях університетів по всьому світі, методично формує індивіда, якого вражено нарцисичною потребою, економіку, що створює «брак», і, урешті-решт,— цивілізацію, що має безмежну зарозумілість, агресивність і жорстокість.

Утім, не в цьому головне призначення космології. Набагато важливішим є те, щоб вона продовжувала служити надійним інструментом відтворення системи, зміцнення, примноження та реалізації *глобальної влади*.

Замість висновку

СПОКУСА ЗАБУТТЯ

Що відчуває суспільство, яке переживає глибоку кризу? Те ж саме, що і будь-яка людина в таких обставинах, — страх, тривогу та зростаючу відчуженість. Світ незворотно змінюється, і ми нічого не можемо із цим удіяти. Поняття й уявлення, що здавалися непорушними — перш за все тому, що були почерпнуті ще зі шкільних підручників, — розмиваються й спростовуються силами, що з'явилися буквально з нізвідки. Життя стає не тільки важким (воно важке в усі часи), але постійно вимагає від нас опанування нового — нехай це всього лише додатки для смартфона, іноземні мови або месенджери.

Ані суспільство, ані людина не поспішають пізнавати себе. Ми вважаємо за краще залишатися такими, які є. Так, у світі накопичено величезні знання, практично немає тем, проблем або питань, які не висвітлювалися б у десятках і сотнях томів. Серед нас є люди, які глибоко проникли в таємну історію людства, і також ті, хто шукає вирішення проблеми безсмертя. Можливо, завтра перед нами відкриються ще більш блискучі перспективи — нові знання, вражаючі технології, неймовірні ідеї. Але ми не хочемо в це вірити. Набагато простіше говорити про близький кінець світу, кліматичну катастрофу або гіпотетичне вторгнення прибульців із космосу.

Воля до забуття — наша остання, найзгубніша спокуса.

Ми використовуємо звичне поняття «воля», але в інші часи звучали інші слова: смиренність і довготерпіння, прийняття життя у всіх його проявах, добровільне самообмеження. Поняття «воля» говорить лише про те, що нам належить знайти свої власні слова, які виражають характер нашого часу і те в ньому, що є напівзабутим чи навмисно зітертим. Воля до забуття — це трансцендентна тінь головних прагнень людини: волі до влади, жаги любові, спрямованості до Бога. Якби не було її, людське співтовариство давно перетворилося б на збіговисько параноїків.

Воля до забуття приховується під личиною манії консервації миттєвості. Ми купуємо все нові й нові телефони, фотоапарати, відеокамери та комп'ютери, — щоб простіше було телефонувати, обмінюватися повідомленнями, робити селфі, щоб про нас, урешті-решт, не забули друзі. Ми заводимо блоги й спілкуємося в соціальних мережах, розміщуємо образливі або схвальні коментарі на сайтах знаменитостей. І все це робиться з єдиною метою: щоб іще раз переконатися, що ми все ще живі. Ми чинимо так, ніби віримо, що на нас чекає вічна пам'ять вдячних нащадків, які колись ексгумують і оживлять наші діджиталізовані останки, наше «сьогодні». Технології, що вдосконалюються з кожним роком, і наш страх — головні інвестори цієї метушливої манії. Саме вони створюють усе більш переконливі декорації й атмосферу ярмарку марнославства.

«Я був вражений заповітом де Сада, у якому він просив, щоб його прах було розкидано абиде і щоб людство забуло про його книжки і про його ім'я. Хотілося б і мені сказати про себе те ж саме. Я вважаю брехливими й небезпечними всі пам'ятні дати, усі статуї й усіх великих людей. До чого все це? Хай живе забуття! Я бачу гідність тільки в небутті», — писав у своїх мемуарах Луїс Бунюель.

Утім, забуття, схоже, — усього лише плата за солодкий спокій, спокуса якого стає все сильнішою, усе нездоланнішою. Фабріціо, герої фільму Лукіно Вісконті «Леопард» (1963), що знято за мотивами роману італійського класика Томмазо ді Лампедуза, каже: «Сон, вічний сон — ось усе, чого хочуть сицилійці. І вони зненавидять усякого, хто захоче їх розбудити навіть заради того, щоб принести їм найчудовіші дари... Навіть наші прояви насильства — це прагнення забуття. Уся наша чуттєвість — це прагнення забуття. Наша різанина, перестрілки — це прагнення смерті. Наші лінощі, наша пронизлива ніжність — це прагнення солодкої нерухомості, тобто тієї ж самої смерті».

Хіба це не та «потаємна воля до спокою», що прихована в надрах слов'янської душі, про яку говорив Антон Чехов? І чи не та воля до забуття, яка відчувається в дітях, які пережили жахіття війни? Ми віддаємо данину мертвим хвилиною мовчання та пишемо на надгробках «вічна пам'ять» або «нехай покоїться у світі вічному». І робимо це для того, щоб відігнати від себе болісне бажання *спокою по той бік буття*, цю запаморочливу жагу зазирнути за останній рубіж і переконатися, що найпростіші та найстрашніші наші здогадки є правильними. Ба більше — що ми завжди знали про це. Адже в такому разі й наш соціальний всесвіт може виявитися простою випадковістю, «божественною подряпиною» на тілі вічності.

Сьогодні принади та переваги пам'яті викликають сумнів. Довкола постійно говорять про втрату історичної пам'яті, але ніхто всерйоз не страждає від подібної амнезії. Коли соціум прощається з ілюзією вічного життя, ба більше — болісно мріє про саморуйнацію, його колективна пам'ять перетворюється на звалище непотрібних, малозрозумілих, нечистих речей і подій, чия ймовірність є сумнівною. Що ж до «персонального досвіду», то він сьогодні має вигляд недоречного забобону. У пам'яті, яка втратила сенс, цінність і призначення, виникають діри, у які вривається вітер відчаю.

Чи є воля до забуття еманациєю горезвісної волі до смерті, яку описано Зигмундом Фройдом? Адже навіть самурай, який розпорює власний живіт, прагне, урешті-решт, не смерті як зникнення, а повноти здійснення по той бік буття, де поступальний хід часу припиняється, замикаючись у незбагненній досконалості, а життя, зустрічаючись зі смертю, стає високим символом.

Воля до забуття — це та гавань, де отримують порятунок і глибоко віруючий, і переконаний атеїст. Там вони святкують свою перемогу над будь-яким бажанням і спокусою. Воля до забуття є те, що не піддається опису словами, а отже, не годиться ані для продажу, ані для висміювання. Це породження смутного, тривожного відчуття, що будь-який жест є нещирим, і будь-яке слово — надлишковим.

Воля до забуття — це не заперечення пам'яті й навіть не заперечення бажання. Час також не має значення. Але чи не є будь-яке бажання недосконалістю, яку належить знищити? Тут немає парадоксу: ми можемо прагнути творення або руйнування, долати бажання або потурати їм, — але рано чи пізно настає момент, коли всі бажання переплавляються на відчайдушну надію на диво:

...Мені смерть видається нині
Домівкою рідною
Після довгих років ув'язнення...¹

Рай? Нірвана? Нагваль?² Мова наша є грубою та незграбною, фантазія — обмеженою. Можливо, усе, що у нас є, — це лише невиразне передчуття звільнення від реальності, що стала надто реальною.

¹ З єгипетського папірусу «Суперечка розчарованого зі своєю душею», який написано у ХХІІ–ХХІ ст. до н. е. «Розчарований» у цьому філософському тексті прославляє смерть і все, що з нею пов'язане, а також стверджує, що той, хто потрапить у царство мертвих, зможе набути статусу божества, яке творитиме «відплату за зло».

² Поняттям «нагваль» широко використовував у своїх книжках американський письменник і антрополог Карлос Кастанеда. У його трактуванні воно означає прихований, потаємний і невимовний бік людини.

ЛІТЕРАТУРА

- Arabi S.* Becoming the Narcissist's Nightmare: How to Devalue and Discard the Narcissist While Supplying Yourself. SCW Archer Publishing, 2016.— 382 p.
- Card C.* The atrocity paradigm. A theory of evil. Oxford university press, 2002.— 284 p.
- Neiman S.* Evil in modern thought. An alternative history of philosophy. Princeton University Press, 2004.— 358 p.
- Twenge, Jean M. and Campbell, Keith W.* The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement. Free Press, a division of Simon & Schuster, Inc., 2009.— 352 p.
- Vaknin S.* Malignant self-love: narcissism revisited. Independently published, 2015.— 728 p.
- Барт Р.* Сад, Фурье, Лойола.— Праксис, 2007.— 256 с.
- Батай Ж.* Проклятая часть.— Научно-издательский центр «Ладомир», 2006.— 742 с.
- Бауман З.* Текучая современность.— Питер, 2008.— 240 с.
- Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть.— Добросвет, 2000.— 387 с.
- Бодрийяр Ж.* Пароли. От фрагмента к фрагменту.— У-Фактория, 2006.— 200 с.
- Бурдые П.* Социальное пространство: поля и практики.— Институт экспериментальной социологии.— Алетейя, 2007.— 576 с.
- Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение.— Издательский дом «Территория будущего», 2006.— 248 с.
- Делез Ж., Гваттари Ф.* Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения.— У-Фактория, 2007.— 672 с.
- Канетти Е.* Маса і влада.— Видавничий дім «Альтернативи», 2001.— 416 с.
- Капра Ф.* Скрытые святые.— София, 2004.— 336 с.
- Лиетар Б. А.* Душа денег.— Олимп — АСТ — Астрель, 2007.— 365 с.
- Мамфорд Л.* Миф машины. Техника и развитие человечества.— Логос, 2001.— 408 с.
- Ницше Ф.* Так говорил Заратустра.— Интербук, 1990.— 304 с.
- Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс.— АСТ, 2002.— 509 с.
- Пол Р.* Покончить с ФРС.— Питер, 2014.— 240 с.
- Психология господства и подчинения / Сост. А. Г. Чернявская.*— Харвест, 1998.— 560 с.
- Руднев В.* Апология нарциссизма.— Аграф, 2007.— 272 с.
- Саттон Э.* Орден «череп и кости».— Самотека, 2009.— 360 с.
- Слотердаjk П.* Критика цинического разума.— АСТ, 2009.— 800 с.
- Тоффлер Э.* Метаморфозы власти.— АСТ, 2002.— 669 с.
- Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности.— Республика, 1994.— 447 с.
- Фуко М.* Надзирать и наказывать.— AdMarginem, 1999.— 480 с.
- Хабермас Ю.* Политические работы.— Праксис, 2005.— 368 с.
- Ширер У.* Взлет и падение Третьего рейха.— АСТ, 2014.— 1213 с.
- Шпенглер О.* Закат Европы.— ВО «Наука», 1993.— 592 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
Абдулов Олександр 154
Августин Аврелій Блаженний 98, 203, 208, 210
Аделада Сандей 38
Айнштайн Альберт 200, 216, 221
Андерсон Памела 49, 139
Андре Базен 158
Андреев Данило 127
Антелезі 200
Арендт Ганна 20
Арон Раймон 19
Аслунд Андерс 176
Ассанж Джуліан 100
Аччайоло 200
- Б**
Байрон Джордж 212
Банді Тед 173
Баннакорті 200
Барбарен, кардинал Ліонський 102
Барбур Ян 221
Барді 200
Барт Ролан 191, 202
Батай Жорж 59
Бауман Збігнев 118
Баффет Воррен 32, 37
Бегбедер Фредерік 59
Бейтсон Грегорі 147
Бекон Френсіс 64, 162, 199
Бекхем Девід 149
Белуччі Моніка 154
Бергсон Анрі 194
Бердяев Н. 27
Берклі Дж. 203
Берлусконі Сільвіо 25, 156–157
Бернанке Бен 37
Берн Ерік 147
Берроуз Вільям 59, 152, 163
Бесінджер Кім 65
Бессон Люк 178
Бжезинський Збігнев 193
Блаватська Олена 228
Блер Тоні 25
- Бодлер Шарль 189–190
Бодріяр Жан 7–8, 31, 34–35, 43, 47, 63, 71–72, 98, 106, 108, 113, 120, 124, 141, 147, 184, 186, 193
Бой Джордж 149, 162
Бокасса І 81, 176
Бонді Герман 222
Боргес Хорхе Луїс 90, 119, 126
Босх Ієронім 100–101
Ботц-Борнштейн Торстен 189–191
Боуї Девід 162
Боян Манчев 168
Браммелл Джордж 189–190, 192
Брасс Тінто 146
Брежнев Леонід 195
Бронте Емілі 123
Булкіна Олена 159
Бунюель Луїс 119, 198, 202, 210, 233
Бурдьє П'єр 73–74, 138
Буш-молодший Джордж 25, 73
- В**
Вайтхед Альфред 92
Вакнін Шмуель (Сем) 62, 65, 75
Валлерстайн Імануїл 34
Вандербільт Корнеліус 175
Вачовські брати/сестри 34, 202
Вебер Макс 40, 156
Вей Л. 12
Вейль Симона 45
Ветцель Юніка 69
Вівер Сігурні 152, 178
Вільямс Філ 15–17
Вінчі да Леонардо 201
Вісконті Лукіно 233
Віткліф Джон 199, 209
Волкер 221
Ворхол Енді 81
Вучкович Северин 139
- Г**
Габбард Рон 103–104
Габбл 223
- Гайдеггер Мартін 203, 207, 213
Гантінгтон С. 22, 24
Гарді Томас 61
Гардт Майкл 18–19
Гартвельт Рене 181
Гаус Грегорі 9
Гашек Ярослав 14
Гегель Фрідріх 6, 133, 202, 206, 211
Гелфорд Роб 169
Гельмут Плеснер 211
Гілтон Періс 49, 139, 146
Гітлер Адольф 42–43, 65, 91, 123, 130, 135, 197
Гойл Фред 222
Гонгадзе Гія 52
Гонта Іван 128
Горбачов Михайло 24, 57
Горні Карен 66
Гусейн Саддам 177
Гус Ян 199, 209
Г'юз Говард 150
- Г**
Габсбурги, династія 210
Гальяно Джон 153
Гербарт І. Ф. 187
Герст Демієн 80
Гі Дебор 48, 54, 73
Гігер Ганс 152–153, 162
Гідденс Ентоні 182
Глюксман Андре 131
Гюйя Франсіско Хосе де 88
Голд Томас 222
Грей Саша 49
Гренуй Жан 146
Гренуй Жан-Батист 71
Гріол Марсель 227
Гройс Б. 28, 40
Гумбольдт фон Александр 215–216, 218
- Д**
да Вінчі Леонардо 201
Далі Гала 149
Далі Сальвадор 41, 75, 81, 149–150, 196, 198

- Дана Інтернешнл 170
Данилко Андрій (Верка Сердючка) 140
да Удзано 200
Девіс Вейд 218–219
Деймон Вільям 68
Декарт Рене 19, 199, 202–213
де Кондорсе Нікола 190
Делез Жіль 50
Дербер Чарлз 70
Деррід Жак 212
де Сад, маркіз 50, 71–72, 116, 191, 202, 233
Де Соссюр Ф. 31
Джаггернаут 187
Джей Джон 103
Джеймс Вільям 105
Джеймс Генрі 105
Джеймсон Дженна 49
Джексон Майкл 146, 155
Джойс Джеймс 125, 204
Димитров Георгій 168
д'Оревільї Жюль Барбе 189–190
Дюма А. 132
Дюшан Марсель 81
Е
Евола Юліус 42–43
Еко Умберто 27
Еліаде Мірча 151
Елтон Джон 149, 169
Елюар Поль 196
Є
Євангеліста Лінда 153
Ж
Жванецький Михайло 193
Желябов Андрій 13
Жижек Славой 7, 21, 71, 107, 128, 130, 159, 173, 187, 212
Жирар Рене 22
Жириновський Володимир 137
З
Захер-Мазох фон Леопольд 180
Зеленський Володимир 193
Зімбардо Філіп 5
Зюскінд Патрик 71, 146
І
Ібсен Генрік 61
Й
Йовович Міла 178, 184
К
Каддафі Муаммар 177
Казанова 152
Каку Мітіо 223
Калігула 118, 146
Камю Альбер 44–45, 53, 138, 144–146, 191
Канетті Еліас 73, 75
Кант Іммануїл 202, 205–206, 208, 211, 213
Кардашян Кім 49
Кард Клаудія 101
Карл VII 201
Карнегі Ендрю 175
Кассано Джозеф Дж. 33
Кастанеда Карлос 104, 234
Каулітц Біл 149
Кафка Франц 73, 91, 152
Кейнс 36
Кеннеді Джон 48, 95, 156
Кернберг О. 68
Кінг Мартін Лютер 22
Кіпніс Лора 23
Клінтон Білл 49
Клінтон Гіларі 19
Кляйн Мелані 66
Кляйн Наомі 143
Когут Гайнц 66, 68
Кожев Олександр 28
Кондорсе де Нікола 190
Кончіга Вурст (Томас Нойвірт) 163
Коппола Френсіс 111
Корсіні 200
Коста Дора 167
Крафт-Ебінг фон Ріхард 20
Кроненберг Девід 152
Круз Том 151
Кубрик Стенлі 111
Кузнець Саймон 36
Кунс Джефф 80
Купер Кім 69
Кураєв Андрій 103
Кузма Леонід 52
Л
Лавлейс Лінда 49
Ладен Усама бін 23, 175, 177
Лакан Жак 13, 28, 65, 99, 123, 128, 212
Ламетрі Жульєн 204
Лампедуза ді Томмазо 233
Ланца Роберт 219
Ларіо Вероніка 157
Ларрі Флінт 23, 51, 150
Ларуш Ліндон 17, 24
Левицький К. 12
Левінські Моніка 49, 51
Ле Гофф Жак 89, 127
Лейбер Джеймс 37
Лектер Ганнібал 159, 173, 175–177
Ленін 168
Леонович Володимир 223
Лермонтов Михайло 128
Леш Кристофер 7, 67, 70, 74, 94, 175
Литовченко Влада 145
Лієтар Бернар 10, 200–201
Ліндберг Чарлз 139
Лір Аманда 149
Лойола Ігнатій 202, 214
Локен Христина 72
Лорі Г'ю 9
Луман Ніклас 185
Лунгін Павло 129
Лундгрєн Дольф 123
Людвіг Баварський 199, 202
Лютер Мартін 88, 199
М
Мавроді Сергій 38–39
Мадонна 146
Майкл Джордж 149
Маклаков Андрій 10
Маклюєн Маршалл 77, 186
Мактірнан Джон 34
Мамардашвілі Мераб 44, 73
Мамонов Петро 129
Мамфорд Льюїс 28, 201
Маркс Карл 6, 31, 40, 43, 45, 83, 132, 202, 206–207, 212
Маск Ілон 217
Мейдофф Бернард 32–33, 38
Мелвіл Герман 61
Меннінг Бредлі 100
Менсон Чарлз 163
Мередіт Джордж 61
Мерілін Менсон (Браян Г. Ворнер) 52, 163–164
Меркель Ангела 48
Мерк'юрі Фреді 169
Мілібенд Ральф 73
Міллі Дж. С. 188
Мілошевич Слободан 107, 135
Місіма Юкіо (Кімітаке Хіраока) 63, 129, 164
Міттал Лакшмі 32
Монро Мерілін 49, 154, 163
Мугабе 176
Н
Наполеон Бонапарт 90
Негрі Антоніо 18–19

- Ніцше Фрідріх 6,8, 10, 43, 58,
69, 72, 83, 85, 98, 119, 127, 130,
133, 196–197, 206–207, 230
- Ноємі Летиція 157
- О**
- Овідій 61
- Оккам Вільям 10, 198–202, 206, 213
- Ортега-і-Гассет Госе 136, 141
- Оруелл Джордж 177, 208
- Осборн Роджер 174, 205–206
- П**
- Пазоліні П. 107–108
- Пак Чхан Ук 124
- Паркер Річард 36
- Патсалідес Беатріс 115
- Пелл Джордж, кардинал 102
- Пенроуз Роджер 222
- Перендолі 200
- Перовська Софія 13
- Перуджі 200
- Пелевін Віктор 39, 169
- Пікассо Пабло 81, 196
- Пікок Артур 221
- Піночет Аугусто 95, 175
- Пітт Бред 151
- Піфагор Самоський 215
- Платон 208
- Плеснер Гельмут 211
- Понці Карло 32
- Поплавський Михайло 139–140
- Похльобкін Вільям 57
- Преслі Елвіс 154
- Протагор 207
- Прудон 45
- Пруст Марсель 169
- Пуланзас Нікос 73
- Путін Володимир 16, 131, 152
- Пушкін Олександр 128, 132
- Пфайффер Мішель 154
- Р**
- Радін Дін 218
- Ратнер Бретт 189
- Рейган Рональд 23, 95, 156,
174, 176
- Рембрандт 81
- Ренуар 81
- Річард Левине Серце 65
- Річардсон Даян 172
- Робертсон 221
- Робесп'єр 84, 173, 175
- Рогатин Фелікс 37
- Рокфеллер Джон 175
- Роммель Ервін 130
- Руднев Вадим 62
- Руссо Ж.-Ж., 45
- Рюноске Акутагава 63, 134
- С**
- Сагава Іссей 181–182
- Саломе Лу 133
- Салтеллі Андреа 220
- Салтичіха 118
- Санд Жорж 45
- Сарандон Сюзан 154
- Саркозі Нікола 25
- Сартр Жан-Поль 187, 190
- Сасскінд Леонард 222
- Сато Гісаясу 182
- Сведенборг Еммануїл 86
- Сеннет Річард 26–27, 74–75,
156, 167
- Скіннер Беррес 204
- Скотт Вальтер 137
- Скотт Рідлі 152
- Слотердаjk Петер 84, 97
- Сміт Ентоні 90
- Сноуден Едвард 100
- Содерберг Стівен 50
- Солженіцин Олександр 21
- Соллі Прайс де Дерек 219
- Соловійов Вол. 207
- Сорель Агнеса 201
- Сотос Пітер 182
- Спірз Брітні 146
- Сталін Йосип 21, 91, 195
- Старр Кеннет 49
- Стеkel Річард 167
- Стеларк (Стеліос Аркадіу) 165
- Стогер Вільям 222
- Стомма Станіслав 102
- Стоун Шерон 153
- Стюарт Грейс 61
- Субба Роу Таллапраджад 227
- Т**
- Тайдман Сандер 46
- Тарантіно Квентін 154
- Твендж Джин 69
- Терон Шарліз 154
- Тетчер Маргарет 95
- Тимошенко Юлія 49, 137
- Ткач Сергій 158–159
- Толстой Лев 45, 61
- Трампа Дональд 23
- Троянська Єлена 49
- Турман Ума 154, 179, 184
- Ф**
- Фантовіц Сільвіо 220
- Фассбіндер Райнер 169
- Фелліні Федеріко 152
- Феллоуз Саймон 174
- Феррері Марко 167
- Феррер Луїс кардинал 102
- Фіоріто Марко 99
- Фіппс Белінда 220
- Фіхте 212
- Флінт Ларрі 23, 51, 150
- Фома Аквінський 209
- фон Тіз Діта 147
- Форд Альфред 223
- Форман Мілош 51, 88
- Фотій, патріарх 61
- Франкл Віктор 134
- Франклін Бенджамін 67
- Франклін Дж. 23
- Фрідман 221
- Фройд Зигмунд 66, 68, 98, 122,
156, 193–194, 208, 234
- Фуко Мішель 5–6, 43, 72, 108,
116, 169, 180, 212–213
- Фукуяма Френсіс 166, 170
- Фур'є Шарль 202
- Х**
- Хіраока Кімітаке (Місіма
Юкіо) 63
- Христос Ісус 86, 210
- Ц**
- Цепеш Влад 118, 173, 175
- Ч**
- Чаплін Чарлі 196
- Че Гевара 168
- Черні Філіп 16
- Черновецький Леонід 38
- Чехов Антон 233
- Ш**
- Шевченко Олексій 10
- Шевченко Тарас 128
- Шекспір В. 62, 132
- Шелленберг Вальтер 76
- Шоу Бернард 193
- Шпенглер Освальд 71
- Штірнер Макс 83, 212
- Шумпетер Йозеф 40, 83
- Ю**
- Юнг Карл 103, 105
- Ющенко Віктор 134
- Я**
- Янукович Віктор 51

ПРО АВТОРА

Андрій Маклаков (1963) народився в місті Рава-Руська на Львівщині. У 1988 році закінчив Київський політехнічний інститут. Від 1998 року присвятив себе науковій журналістиці, співпрацював із провідними столичними виданнями. У 2003–2008 роках очолював Білоцерківське філософське товариство. Наразі — співробітник Інституту стратегічних досліджень «Нова Україна».

А. Маклаков — автор фільму «Жижек-Монстр» (2015), а також понад 900 статей і перекладів із питань політики, економіки та культури. Він має широку популярність як відеоблогер і науковий оглядач. У 2010 р. у співавторстві з доктором філософських наук О. К. Шевченком опублікував полемічну книжку «Непристойні насолоди: досліді радикальної думки», у якій було проаналізовано сучасні негативні тенденції в інтимному, релігійному та громадсько-політичному житті.

Переклад з російської
ОЛЬГИ КОЖУШКО

ВИДАВНИЦТВО



Видавництво «Фабула» є складовою
видавничої групи «Ранок»

Науково-популярне видання

Андрій Маклаков

ВЛАДА І НАСОЛОДА

Дизайн обкладинки *І. І. Нестеренко*

Головний редактор *А. А. Клімов*

Редактор *Т. О. Попова*

Технічний редактор *Т. Г. Орел*

Коректор *Н. В. Красна*

ФБ1173001У. Підписано до друку 01.10.2019.

Формат 70 × 100/16. Папір офсетний.

Гарнітура Minion. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 19,35.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 5215 від 22.09.2016.

61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61145 Харків, вул. Космічна, 21а.

e-mail: info@fabulabook.com

Тел. (057) 717-61-80,

тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у ПП «Юнісофт»

UNISOFT

61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б.

www.unisoft.ua

Свідоцтво ДК №5747 від 06.11.2017 р.

Наклад 2000 прим. Замовлення № 024/10.

З питань реалізації звертайтеся: trade@fabulabook.com

ВЛАДА І НАСОЛОДА

«Влада і насолода» — книжка для тих, хто прагне вирватися з полону ілюзій і повернути собі свободу думки, свободу почуттів і розуміння того, чим насправді є життя.

«Влада розбещує, але абсолютна влада розбещує абсолютно». Знаємо? Але чому це відбувається? Тому що гроші та влада приносять насолоду. І ця насолода — дуже специфічна. Андрій Маклаков називає її «непристойною», тому що такими є її прояви — від тупої демонстрації влади до глумління і відвертого садизму. Хай би де ви опинилися — у державній установі або в лікарні, на світській тусовці або в редакції великого видання,— усюди вас зустрінуть самозакохана відчуженість і фальш. На найвищих щаблях соціальної ієрархії холод і відчуженість тільки посилюються. Тому не літайте у хмарах — і тоді ви точно уникнете розчарувань.

У цій книжці, що сповнена парадоксів, ідеться не про політику чи економіку, а про тих, хто відверто насолоджується економічною і політичною владою. І про те, як вони змінили нашу цивілізацію,— звісно, у власних інтересах.



Використано папір із вторсировини.
Жодне дерево не пострадало.



ISBN 978-617-09-5828-0

2347-3201

9 786170 958280

- www.fabulabook.com
- www.facebook.com/ByFabulaPRO
- t.me/fabulabook
- www.instagram.com/fabulapro